

ISSN 2079-3898

UNESCO üzrə AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ KOMİSSİYASI
NATIONAL COMMISSION of the REPUBLIC of AZERBAIJAN for UNESCO
НАЦИОНАЛЬНАЯ КОМИССИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ по делам ЮНЕСКО

“İNSAN və BİOSFER” (MaB, UNESCO) AZƏRBAYCAN MİLLİ KOMİTƏSİ
“MAN and BIOSPHERE” (MaB, UNESCO) AZERBAIJAN NATIONAL COMMITTEE
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ
«ЧЕЛОВЕК и БИОСФЕРА» (MaB, ЮНЕСКО)

**“İNSAN və BİOSFER” (MaB, UNESCO)
AZƏRBAYCAN MİLLİ KOMİTƏSİNİN ƏSƏRLƏRİ**
*Ekoloji sivilizasiya, davamlı inkişaf,
ətraf mühit*

İLLİK NƏŞR

**PROCEEDINGS of the “MAN and BIOSPHERE”
(MaB, UNESCO) AZERBAIJAN NATIONAL COMMITTEE**
*ECOLOGICAL CIVILIZATION, SUSTAINABLE
DEVELOPMENT, ENVIRONMENT*

ANNUAL EDITION

**ТРУДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
КОМИТЕТА “ЧЕЛОВЕК и БИОСФЕРА” (MaB, ЮНЕСКО)**
*ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ, УСТОЙЧИВОЕ
РАЗВИТИЕ, ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА*

ЕЖЕГОДНОЕ ИЗДАНИЕ

BURAXILIŞ
VOLUME
TOM

14 2019

Baş redaktor:

Urхан Ələkbərov (*Azərbaycan*)

Redaksiya heyəti:

*Muxtar Babayev (Azərbaycan); Firudin Qurbanov (Azərbaycan);
Sevda Məmmədaliyeva (Azərbaycan); Elnur Sultanov (Azərbaycan);
Qoşqar Təhməzli (Azərbaycan); Günay Əfəndiyeva (Azərbaycan); Con Lourens (ABŞ);
Qərib Məmmədov (Azərbaycan); Amin Babayev (Azərbaycan);
Məhərrəm Babayev (Azərbaycan); Nizami Məmmədov (Rusiya);
Onur Ender Aslan (Türkiyə); Rəna Ağabəyli (Azərbaycan);
Ziyafət Həbibova (Azərbaycan); Rəcəb Rəhimli (Azərbaycan);
Şaiq İbrahimov (Azərbaycan); Tenqiz Urushadze (Gürcüstan); Valeri Neronov (Rusiya);
Yülius Ozlaniy (Slovakiya)*

Editor-in-Chief:

Urkhan Alakbarov (*Azerbaijan*)

Editorial Board:

*Muxtar Babayev (Azerbaijan); Firudin Gurbanov (Azerbaijan);
Sevda Mammadaliyeva (Azerbaijan); Elnur Sultanov (Azerbaijan);
Qoshqar Tahmazli (Azerbaijan); Gunay Efendiyeva (Azerbaijan); John Lawrence (USA);
Qarib Mammadov (Azerbaijan); Amin Babayev (Azerbaijan); Julius Ozslaniy (Slovakia);
Maharram Babayev (Azerbaijan); Nizami Mammadov (Russia);
Onur Ender Aslan (Turkey); Rena Agabeyli (Azerbaijan);
Ziyafet Habibova (Azerbaijan); Rajab Rahimli (Azerbaijan);
Shaiq Ibrahimov (Azerbaijan); Tengiz Urushadze (Georgia); Valery Neronov (Russia)*

Главный редактор:

Урхан Алакбаров (*Азербайджан*)

Редакционная коллегия:

*Мухтар Бабаев (Азербайджан); Фирудин Курбанов (Азербайджан);
Севда Мамедалиева (Азербайджан); Эльнур Султанов (Азербайджан);
Гошгар Техмезли (Азербайджан); Гюнай Эфендиева (Азербайджан);
Джон Лоуренс (США); Гариб Мамедов (Азербайджан); Амин Бабаев (Азербайджан);
Валерий Неронов (Россия); Магеррам Бабаев (Азербайджан);
Низами Мамедов (Россия); Онур Эндер Аслан (Турция); Рена Агабейли (Азербайджан);
Зияфет Габибова (Азербайджан); Раджаб Рагимли (Азербайджан);
Тенгиз Урушадзе (Грузия); Шаиг Ибрагимов (Азербайджан);
Юлиас Озсланий (Словакия)*

İnsan və biosfer (MaB, UNESCO). Azərbaycan milli komitəsinin əsərləri.
Bakı, «Təhsil», 2019, 288 s.

MÜNDƏRİCAT – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

Alakbarov U.K., Lawrence J.E.S.

Energy and Natural Resources Management as an Indicator for Sustainable Inclusive Development5

Ələkbərov U.K.

Dövlət idarəçiliyində innovativ texnologiyalar və Azərbaycan Respublikasının davamlı inklüziv inkişafı15

Kərimov V.N.

Azərbaycanda ətraf mühitin idarə olunması sahəsində yeni yanaşmalar - global çağırışlar, hədəflər və missiyalar47

Məmedov H.M.

Становление культуры устойчивого развития: роль науки и образования63

Əmiraslanov A.Ə.

Aqrar sahədə dövlət siyasəti və davamlı inkişaf75

Quliyev M.Y.

Dünya emal sənayesinin transformasiyası və yeni texnologiyalar dalğası83

Hüseynova X.M.

Davamlı inkişafın dayaq nöqtələri və regionun sosial-iqtisadi inkişafında rolu93

Həbibova Z.Z., Quliyev V.H.

İnsan potensialının inkişafı milli tərəqqinin faktoru kimi: insan potensialına investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətləri101

Sultanova N.T.

Brief Overview of Institutional and Political Development of EU after Brexit115

Məmedova S.İ.

Роль экологической культуры населения и его информированности в успешном осуществлении экологической политики государства123

Юсифова С.Л.

*Динамика поведенческих реакций сазана *Suiprinus Carpio L.* под воздействием различных концентраций ацетата свинца*137

Эльдаров Э.М., Исмаилов Ч.Н.

Некоторые теоретические вопросы обеспечения устойчивого развития горного региона (на примере Дагестана)145

Мамедова С.И. <i>Влияние фунгицида Mass Foset различных концентраций на гемоглобин крови сазана</i>	161
Сафиханова Х.М. <i>Соотношение лимфоцитов в лейкоцитарной формуле рыб после воздействия ацетата свинца</i>	167
Алакбаров У.К., Бабаева А.Э. <i>Экономические, социальные и технологические индикаторы в мониторинге регионального и глобального устойчивого развития</i>	173
Huseynov Y.I. <i>Sustainable Management and Resilient Development</i>	187
Cəfərzadə M.B. <i>Lənkəran rayonunun davamlı inkişafı və onun əsas meyarları haqqında</i>	193
Şıxəliyeva S.İ., Ələkbərov U.K. <i>İqlim dəyişmələrinə təsirlərin azalması davamlı inkişafın amili kimi</i>	207
Suleymanova G.M. <i>Regional development of the Republic of Azerbaijan at the period of 2004-2018 years</i>	215
Ахмадов Э.Н. <i>Усовершенствование институционального механизма устойчивого управления водными ресурсами Азербайджана</i>	225
Nuriyev R.R. <i>Kənd təsərrüfatı siyasətinin ölkənin davamlı inkişafında rolu (Azərbaycan Respublikası təmsalında, 2003-2018 illərin təhlili)</i>	237
Mirzəyev R.Z. <i>Ekо-parklar və ekoloji inkişafın əhəmiyyəti</i>	247
Cəfərova G.Q. <i>Embriogenezin ağ naftalan yağının rüşeym mərhələsində hipoksiya edilmiş heyvanlardan alınmış balalarda hemoqrammaya bərpəedici təsiri</i>	257
Ализаде М.Х., Мамедова Р. И., Палатников Г.М. <i>Цитотоксическое влияние минимальных концентраций отработанных машинных масел (ОММ) на молодь сазана (Cyprinus Carpio)</i>	263
Əlirzəyeva F.M. <i>İnnovativ idarəetmə modelləri və onların sətərəliliyi problemi</i>	271

ENERGY AND NATURAL RESOURCES MANAGEMENT AS AN INDICATOR FOR SUSTAINABLE INCLUSIVE DEVELOPMENT

Alakbarov U.K.,¹ Lawrence J.E.S.²

¹The Academy of Public Administration under the President of the Azerbaijan Republic, Baku, Azerbaijan

²School of International and Public Affairs, Columbia University, New York, USA

Correspondence: alakbarovuk@gmail.com

The objective of this paper is to explore innovative ways for monitoring efficiency of sustainable development policy. We propose that this goal can be achieved through two steps: measuring energy use as a contributing element to gross domestic production (GDP) and the associated progression in equitable distribution of national wealth. The case is presented of Azerbaijan, a vibrant, resource-rich Caucasian country which has demonstrated spectacular GDP growth only a few years into independence. Using a single indicator, energy consumption for GDP production, in association with the classic Gini index of economic equity, the authors argue empirically for renewed and innovative measurement of progress towards achievement of crucial United Nations Sustainable Development Goals and create the inclusive society.

Key words: *sustainable development, inclusive development, public administration, energy efficiency, human development, social policy*

Introduction

The 70th jubilee session of the UN General Assembly (New York, 2015) and the following 49th and 50th World Economic Forums (Davos, 2019, 2020) discussed major challenges facing humanity in the 21st century, and identified immediate and longer-term measures to overcome them. It was acknowledged that a new approach to development - intended to ensure the well-being of present generations and at the same time create the conditions for progress for

future generations, as well as forming the inclusive society - are a key priority for the 21st century, and the whole of the third millennium. The UN World Summit (2015), which took place in New York at the same time as the UN General Assembly session, simultaneously endorsed “sustainable development” as a key priority for our planet, and entered history as the Sustainable Development Summit. Seventeen “Sustainable Development Goals” (SDGs) were adopted following the results of these global forums. Hundreds of underlying specific measures (indicators) were identified for the international community as whole, and for individual countries themselves. For the first time, all participating nations have agreed to implement measurable actions towards SDG achievement, in the 2015-2030 period, as a means for comparative assessment of progress. The goals address a wide spectrum of problems such as the eradication of poverty and inequality, natural resources management and environmental protection, as well as the formation and fostering of the necessary human potential and consequent intensive transfer of knowledge and technology.

Effectively assessing the progress in sustainable development and inclusive development requires an entirely new vision of cooperation between government, private sector and civil society. This process is starting at 2016, building on earlier experience with the Millennium Development Goals (MDGs), and an emerging, collective awareness of the seriousness of the challenge. At the center of competent and efficient sustainable development and inclusive development goals monitoring is a requirement for ensuring availability, accuracy and accessibility of data on each of the indicators that can calibrate activities in the desired direction of greater sustainability of operations in all sectors, especially public participation and trust in this entire process. Although the choice of indicators is an ongoing project, indicators, as currently specified, reflect the situation across different areas of sustainable development, and constitute a comprehensive set of economic, environmental and social performance measures.

Method and Indicators Selection

The case discussed in this paper represents a singular application in Azerbaijan, and focuses on economic and social indicators as the energy efficiency, Gini index. It is also critical that these indicators are a part of regular statistical surveys and so does not require resources to carry out a

special survey for sustainable development and inclusive society formation monitoring.

Our chosen indicator is energy consumption for the production of GDP, using data that are regularly published by multilateral agencies such as the UN, and World Bank. In calculating these figures, two methods are used based on international statistics: (1) gross domestic product (GDP) produced per unit of energy consumed and (2) energy spent for the production the GDP value of US \$ 1,000 taking into account purchasing power parity (PPP). Both these factors offer a useful composite measure of the effectiveness of sustainable development policies because: (a) lower energy consumption for the production of the same amount of GDP is important to an efficient economy, and (b) lower energy consumption also means less decrement at least of fossil fuel resources for future generations, and (c) lower energy consumption means reducing emissions of greenhouse gases into the atmosphere thus reducing impact on global climate change. Furthermore, a functionally efficient economy clearly facilitates favorable conditions for social sustainability.

The international methodology we employ here (World Bank 2019) takes as a unit of energy that which is contained in one kilogram of oil (there are about 136 kilograms in one barrel of oil). Energy can be obtained in different ways: by thermal, nuclear, and hydroelectric power plants, as well as by solar energy or any other renewable source. Our choice of the number of units of energy, which is contained in one kilogram of crude oil, is premised on the fact that this measure creates an opportunity to compare energy efficiency in different countries across regions. In a given particular time frame the price of oil is the same everywhere.

Results

The GDP per capita growth in Azerbaijan has been accompanied by extraordinary energy efficiency in national production processes in this country. An analysis of international statistics show that compared with 2000, in 2014 (the latest data published by the World Bank in December 2019) energy cost for production of GDP in Azerbaijan declined by a factor of around three times. According to the World Bank in 2000 for the production of US\$ 1,000 of GDP, Azerbaijan expended energy equivalent to that contained in 304.8 kg of oil. Currently as of December, 2019 in order to achieve the same economic effect, the Azerbaijan “consumed energy equivalent” is 89.1 kg oil,

i.e. almost 3.4 times smaller (Figure 1). This is the best result among countries that were formerly part of the Soviet Union, including those who have become members of the EU today. For example, for production 1,000 USD GDP Russian Federation expended energy equivalent to that contained in 192,4 kg of oil. Estonia, which is a member of European Union expended for same economical achievement the energy which is equal to 152,3 kg of oil. Former Soviet Union country – Kazakhstan expended for same goals energy, containing in 188 kg of oil. These facts demonstrated that the effective management of natural, including the energy resources is one of principal priority for the Azerbaijan Republic. According to the World Bank data published in the end of December 2019 efficiency of the energy management for the GDP production in Azerbaijan Republic about 30 percent higher than world average (1,2).

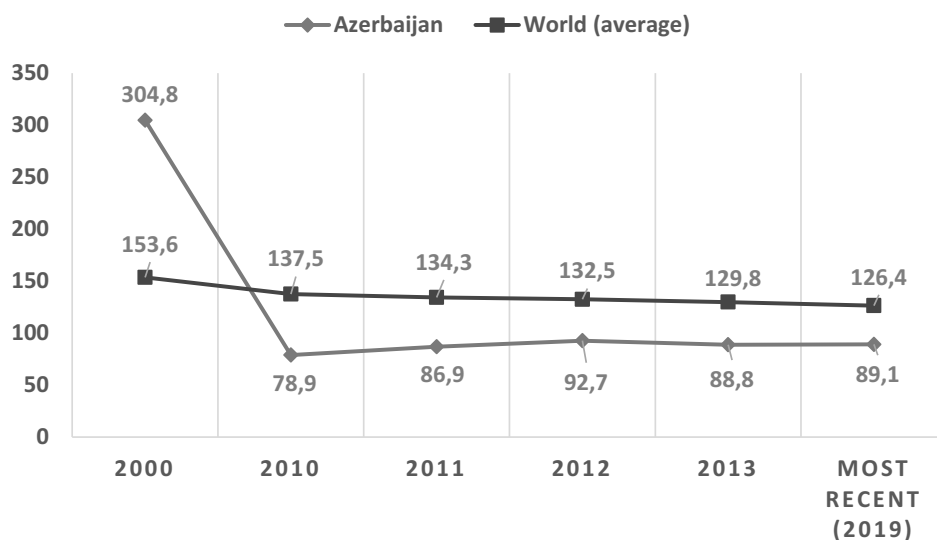

Figure 1. Energy use (kg of oil equivalent) per 1000 USD GDP with PPP (purchasing power parity): Azerbaijan and world (average). Source: World Bank. 2019 (1)

Azerbaijan achievements in this aspect of sustainable development can also be favorably compared to results achieved in the G7 countries. The same World Bank data (2019 a) show Azerbaijan to be, on this indicator, at 22 percent above the average of the G7, as well as better than many of other major economies such as Canada, USA, France and Japan (Figure 2).

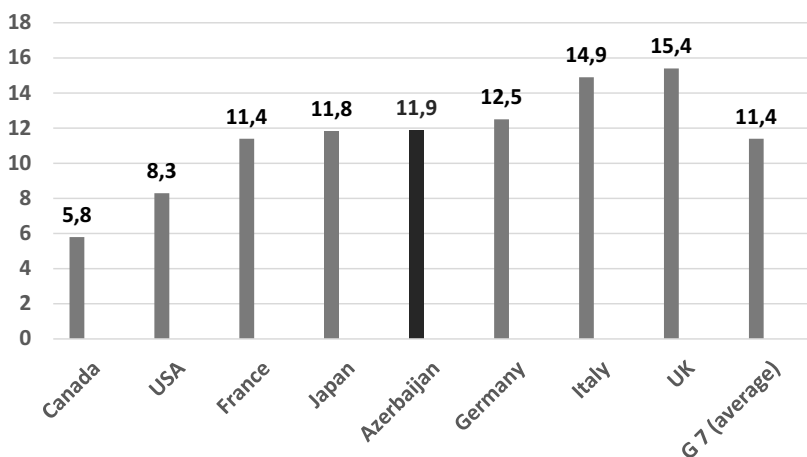

Figure 2. GDP per unite of energy use (USD with PPP per kg of oil equivalent): G 7 countries and Azerbaijan. Source: World Bank, 2019 (2).

It could reasonably be assumed that such a rapid growth of sustainable development indicators in the Azerbaijan Republic may be based on the specifics of its economy, particularly the success of the extractive sector. If this is so, we can expect that similar trends should be observed in other countries exporting oil and gas. The results of this analysis are shown in Figure 3.

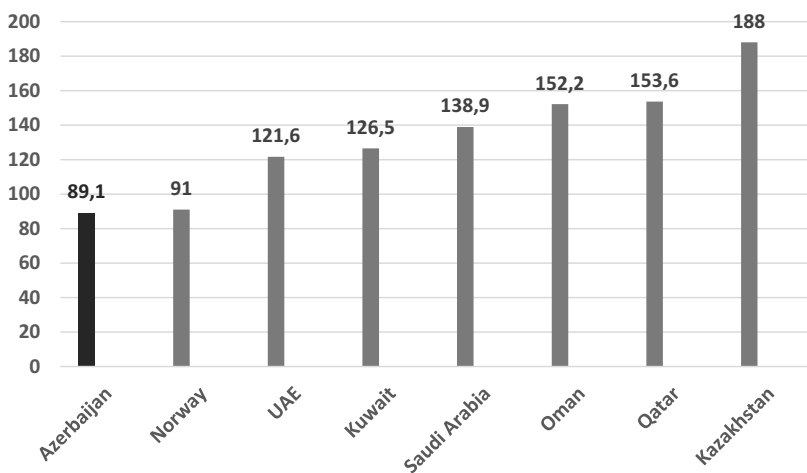

Figure 3. Energy use (kg of oil equivalent) per 1000 USD GDP: Azerbaijan and selected oil producing and exporting countries. Source: World Bank, 2019 (1)

These data describe the situation in countries belonging to the group of the Petroleum Exporting Countries (OPEC), as well as those that operate outside the framework of this organization. Comparative analysis shows that Azerbaijan is one of the leaders in this group of countries on this indicator. The dramatic ascent of Azerbaijan on this indicator is a matter of record. According to the World Bank data in 2000 on this measure (304.8 kg of oil equivalent for production US\$ 1,000 (PPP) GDP), Azerbaijan occupied one of the last places among countries-exporters of oil and gas, significantly behind Mexico, Kuwait, the United Arab Emirates, Iran, Kazakhstan, Bahrain and others. The nation however made significant progress over the last 15 years in this regard and has become now the one of the leaders of this group as shown in (Figure 3).

There are other data to support this conclusion. For example, the cost of energy expended in the production of the GDP value of 1,000 US\$ (PPP) in Azerbaijan is 32.8 US dollars. In Canada, the figure is 62.6, in Japan - 36.1, 48 in Kuwait, and 79.9 in the Russian Federation. These results were obtained on the basis of World Bank data for 2019 and the cost of a barrel of oil at 50 USD. The cost in 50 USD per barrel of oil is a typical for budgets of many countries producing and exporting oil countries. These data suggest that this indicator can be used to assess the effectiveness of the planning and management of sustainable development and inclusive society formation.

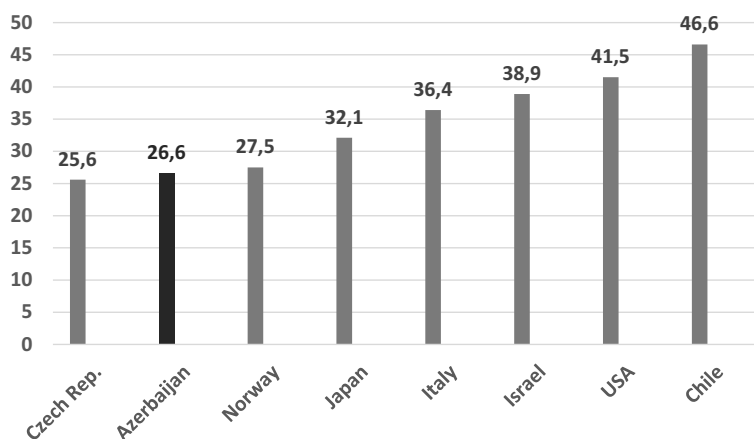

Figure 4. Gini index in selected OECD countries and Azerbaijan. Source: Word Economic Forum (6)

Moreover, we argue that it is not only economic issues, but also factors related to the impact on global climate change and other environmental and social concerns that make Azerbaijan a particularly interesting subject for research. Its work is most instructive to the Caucasus region and beyond on developing strategic national development plans that take these complex policy priorities into consideration. The human potential based innovative development initiative, sparked by President Ilham Aliyev in a 2003 speech in Geneva (3). In the quest for sustainable development, in accordance with international standards, successful progress is now seen as largely dependent on comprehensive and integrated socioeconomic policies. In Azerbaijan, there has been a notable emphasis on such policies directed at human resourcefulness as a result of good management of natural resource wealth (4. 5). Following earlier research on these advances, it is here suggested that such progress can be quickly assessed, in broad terms, by consideration of a few specific indicators, among which the most common and widely used are the Gini Index (Figure 4). The Figure 4 present the data for selected OECD countries and Azerbaijan Republic.

The Gini index reflects the state of the distribution of income among the population. The index is counter-intuitive in that the lowest value indicates the most desirable (equitable) wealth distribution for a country. The data given in Figure 4 and based on the Report of Davos World Economic Forum reports for 2018 and 2019. This data shows that this index of social development in the Azerbaijan Republic is more favorable than in the most OECD countries (6). Same conclusion has been achieved when the Quintile ratio as social indicator was used (7).

Conclusions

These data are presented by the authors as important and practically useful for policy and public administration purposes, and offer two conclusions: that energy efficiency in production can be a strategic indicator of sustainable development, and that in the case of Azerbaijan, this indicator is associated with favorable performance on other social indices, such as income distribution. We propose that these data also show how effective public administration and rational management of resources has dealt with the nation's development in unique ways, with attention to sustainability as a national priority. Azerbaijan's movement towards achievement of the SDGs and transition to ecological civilization (5), is thus is on strong footing, and provides an interesting example to others.

References:

1. <https://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.COMM.GD.PP.KD>, December, 2019.
2. <https://data.worldbank.org/indicator/EG.GDP.PUSE.KO.PP>, December, 2019.
3. Aliyev, I. (2003). Speech to World Summit on the Information Society, Geneva, Switzerland.
4. Alakbarov, U., & Lawrence, J.E.S. (2015). Towards Ecological Civilization: Ideas from Azerbaijan. *Journal of Human Recourse and Sustainability Studies*, 3, 93-10. <http://dx.doi.org/10.4236/jhrss.2015.33013>.
5. Alakbarov, U. (1998). Ecologization of Human Activities. *J. Energy, Ecology, Economy*, 2, 141-143.
6. Schwab K. The Global Competitiveness Report. Davos, 2018, 671 p.
7. Alakbarov U.K. Innovative technologies of public administration driving world ridership of Republic of Azerbaijan in sustainable inclusive development. *J. Public Administration (ISSN 2309-1347)*, 2019, v. 65, №1, p.99-108

XÜLASƏ

ENERJİ VƏ TƏBİİ EHTİYATLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ DAVAMLI İNKLÜZİV İNKİŞAFIN İNDİKATORU KİMİ

Ələkbərov U.K.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Lourens C.E.S.

*Kolombiya Universiteti, Dövlət İdarəçiliyi və
Beynəlxalq Münasibətlər fakültəsi, Nyu York, ABŞ*

Hazırki məqalənin məqsədi davamlı inklüziv inkişaf siyasətinin səmərəliyinin dəyərləndirməsinin innovativ üsullarının tədqiqidir. Ehtimal edildi ki, bu məqsəd iki mərhələdə həyata keçirilə bilər: ümumdaxili məhsulun (ÜDM) istehsalı üçün sərf olunan enerjinin miqdarının və gəlirlərin əhali arasında ədalətli bölünməsinin dəyərləndirilməsi yolu ilə. Bu göstəricilər müstəqilliyini təzə bərpa etmiş, təbii ehtiyatlarla zəngin olan və son illərdə ÜDM-nin sürətli artımına nail olmuş Azərbaycan Respublikasında tədqiq edilmişdir. ÜDM-nin istehsalı üçün sərf edilən enerjinin miqdarı və klassik Gini indeksinin İƏİT-in ölkələri ilə müqayisəli dəyərləndirmə yolu ilə davamlı inkişaf siyasətinin dəyərləndirilməsinin yeni innovativ yolu müəyyən edilmişdir. Göstərilmişdir ki, bu yolla Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olması və inklüziv cəmiyyətin qurulması sahəsində fəaliyyətlər dəyərləndirilə bilər.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, inklüziv inkişaf, dövlət idarəçiliyi, enerji səmərəliyi, insan inkişafı, sosial siyasət*

РЕЗЮМЕ

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ ЭНЕРГИЕЙ И ПРИРОДНЫМИ РЕСУРСАМИ КАК ИНДИКАТОР УСТОЙЧИВОГО ИНКЛЮЗИВНОГО РАЗВИТИЯ

Алакбаров У.К.

*Академия Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики, Баку, Азербайджанская Республика*

Лоуренс Дж.Е.С.

*Колумбийский Университет, Факультет Государственного
Управления и международных отношений, Нью-Йорк, США*

Целью настоящей статьи является выявление инновативных методов оценки эффективности политики в области управления устойчивым развитием. Было высказано предположение, что метод оценки эффективности может базироваться на двух индикаторах: количестве энергии, затрачиваемой на производство ВВП, и характер распределения доходов среди населения. Эта методика была исследована на примере Азербайджанской Республики, недавно восстановившей свою независимость и демонстрирующей высокие темпы роста ВВП и эффективную социальную политику. Было установлено, что рост ВВП в стране сопровождается высокой эффективностью использования энергии и значительными успехами в социальной сфере, которая оценена в сравнительном аспекте со странами, входящими в Организацию Экономического сотрудничества и развития (ОЭСР). Показано, что этот метод может быть использован для оценки эффективности политики в области устойчивого развития.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, инклюзивное развитие, государственное управление, эффективность использования энергии, человеческое развитие, социальная политика*

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALAR VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DAVAMLI İNKLÜZİV İNKİŞAFI

Ələkbərov U.K.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, akademik
e-mail: alakbarovuk@gmail.com*

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpa olunmasından cəmi 29 il keçmişdir. Bu dövr tarixi baxımından qısa olmasına baxmayaraq, ölkə iqtisadi, sosial və humanitar inkişaf sahəsində yüksək nəticələr əldə etmişdir. Beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT, Dünya Bankı, Davos Dünya İqtisadi Forumun rəsmi hesabatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasının davamlı inklüziv inkişaf göstəriciləri bir sıra «böyük yeddilik» (G 7), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) daxil olan və yüksək iqtisadi imkanlara malik olan ölkələrdən üstündür. Göstərilən hesablara görə Azərbaycan Respublikası mövcud ehtiyatların davamlı inklüziv inkişaf naminə ən səmərəli istifadə edən ölkədir. Bu nailiyyətləri şərtləndirən və Azərbaycan Respublikasında ilk dəfə tətbiq edilən innovativ idarəetmə texnologiyaları məqalədə müzakirə edilir.

Açar sözlər: *dövlət idarəçiliyi, davamlı inkişaf, inklüziv inkişaf, ehtiyatların idarə edilməsi, iqlim dəyişmələri, insan inkişafı*

Giriş

Beynəlxalq təşkilatların dərc etdiyi rəsmi hesablara əsasən Azərbaycan Respublikası davamlı və eyni zamanda inklüziv inkişaf sahəsində yüksək nəticələr əldə etmişdir. 2018 və 2019-cu illərdə BMT, Dünya Bankı, Davos Dünya İqtisadi Forum, digər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dərc edilmiş hesablara əsasən Azərbaycan Respublikası davamlı inkişaf və inklüziv cəmiyyətin formalaşması sahəsində dünya liderləri sırasındadır (1-3). Ölkənin inklüziv inkişaf indeksi 4,69 bərabərdir və bu göstəriciyə görə Azərbaycan Respublikası dünya ölkələri arasında 23-cü yerdə olmaqla, bir sıra yüksək və çox yüksək iqtisadi inkişafa nail olmuş, o cümlədən «böyük yeddilik» – G 7 qrupuna, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) daxil olan ölkələri önləmişdir (1). Cəmi 29 il öncə müstəqilliyini bərpa etmiş ölkə üçün bu çox yüksək nəti-

cədir. Bu nailiyyətin əldə edilməsində ölkədə tətbiq edilən müasir inkişaf strategiyası və dövlət idarəçiliyində innovativ idarəetmə texnologiyaları durur (4).

Qazanılmış nəticələrin qorunması və təkmilləşməsini təmin etmək üçün cəmiyyətin davamlı inklüziv inkişaf yoluna keçidi əngəlləyən bir sıra amillər mövcuddur (5). Onların qarşılığında innovativ idarəetmə texnologiyaları haqqında biliklərin mövcudluğu olduqca əhəmiyyətlidir. Hazırkı məqalə bu məqsədə xidmət edir.

Davamlı inkişafı əngəlləyən amillər: ölkələr arasında qeyri-bərabərlik

Ölkələr və onların tərkibinə daxil olan ərazilər öz inkişaf səviyyəsi, iqtisadi, sosial və humanitar sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlərə, əhalinin rifahının və təhlükəsizliyinin layiqli səviyyədə təmin edilməsinə görə fərqlidirlər və ya fərqli ola bilərlər. Bu fərqlərin əsasında ilk növbədə hər hansı bir ölkədə həyata keçirilən inkişaf strategiyası durur. Səmərəli və əhatəli inkişaf, onun davamlı olması dövlət idarəçiliyində tətbiq edilən innovativ texnologiyalardan asılıdır. Dövlət idarəçiliyi sahəsində həyata keçirilən siyasət nəticəsində yaranmış iqtisadi və sosial şərait ölkənin uğurlu inkişafı və bu prosesin davamlı olması üçün vacib şərtədir (6). Gəlir və istehlakda kəskin qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması ölkə və ya ərazilərin davamlı inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Hazırda isə ölkələr arasında qeyri-bərabərlik inkişafın davamlı olmasını məhdudlaşdıran amil kimi çıxış edir. Məsələn, Dünya Bankının 2019-cu ildə dərc edilmiş hesabatlarına əsasən Afrika qitəsində yerləşən Burundi, Mərkəzi Afrika Respublikası və Konqo Demokratik Respublikasının əhalisinin illik adambaşı gəliri müvafiq olaraq, alıcılıq qabiliyyətini nəzərə almaqla, 742,8; 871,5 və 930,5 ABŞ dolları təşkil edir. Bu üç ölkənin əhalisinin sayı 2019-cu ilin məlumatlarına görə 105,8 milyon təşkil edir və onların orta adambaşı gəliri, alıcılıq qabiliyyətini nəzərə alaraq, 848,2 ABŞ dollara bərabərdir. Avropa qitəsində yerləşən Niderland, Almaniya və Norveç ölkələrinin əhalisinin sayı da təxminən eynidir və 105,5 milyona bərabərdir. Lakin, 2019-cu ilin məlumatlarına görə, bu ölkələrin əhalisinin illik adambaşı gəliri, alıcılıq qabiliyyətini nəzərə almaqla, orta hesabla 58 285 ABŞ dollar təşkil edir. Bu isə göstərilən Afrika ölkələrində mövcud olan adambaşı gəlirindən 68 dəfə çoxdur (3).

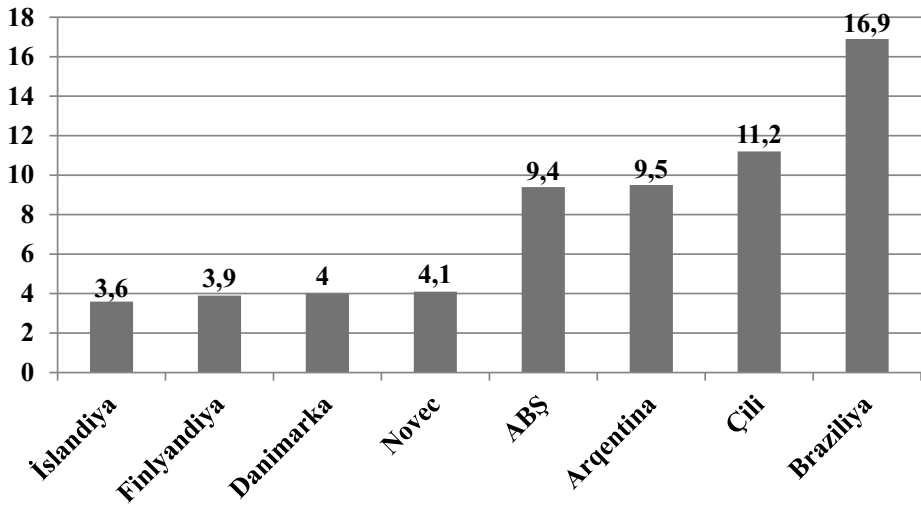
Gəlirin az olması eyni zamanda istehlakın da az olması deməkdir. Gəlir və istehlakda müşahidə edilən kəskin qeyri-bərabərliyi dünya əhalisinin çox hissəsi tərəfindən qəbul edilmir. Bu səbəbdən fərqli münaqişələr baş verir. Hazırda dünyada müşahidə edilən tənzimlənməyən miqrasiya böhranı (7) və bu prosesin bir çox ağır fəsadları da ölkələrin iqtisadi və sosial inkişaf, gəlir və istehlak səviyyəsində, mövcud kəskin fərqlərin nəticəsidir. Davamlı inkişaf dövlətlər arasında müşahidə edilən kəskin fərqlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Davamlı inkişafı əngəlləyən amillər: ölkə daxilində qeyri-bərabərlik

Qeyd edilməlidir ki, Dünya Bankı və BMT-nin 2019-cu ildə dərc etdiyi hesabatlarla əsasən dünyada müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsində və əhalinin gəlir və istehlakında müşahidə edilən kəskin qeyri-bərabərliklər ilə yanaşı, ölkələr daxilində də əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında gəlir və istehlakda böyük fərqlər müşahidə edilməkdədir. Beynəlxalq standartlara görə hər hansı bir ölkədə əhali arasında gəlir və istehlakın tənzim edilməsi, bu sahədə həyata keçirilən sosial siyasətin təmin olunması sahəsində həyata keçirilən fəaliyyətin səmərəliliyini dəyərləndirən statistik göstəricilər mövcuddur. Bu göstəricilər eyni zamanda dövlətin nə dərəcədə sosial yönümlü olmasından xəbər verir. Onlardan biri Kvintil nisbəti göstəricisidir. Kvintil nisbəti göstəricisinin hesablanması zamanı ölkə daxilində 20 faiz ən zəngin əhalinin orta gəliri həmin ölkədə yaşayan 20 faiz ən yoxsul əhalinin orta gəlirini nəçə dəfə üstələdiyi müəyyən edilir. Bu rəqəmin aşağı olması əhali arasında gəlirlərin paylanmasında kəskin qeyri-bərabərliyin olmadığından, sosial siyasətin isə uğurlarından xəbər verir. Əksinə, Kvintil nisbətinin yüksək olması gəlirlərin paylanmasında kəskin qeyri-bərabərlikdən xəbər verir.

Dünya ölkələri sosial siyasətin planlaşdırılması və idarəedilməsi sahəsində müxtəlif nəticələr əldə ediblər. Beynəlxalq statistikaya əsasən dünyada bu sahədə ən yaxşı nəticələr Avropa ölkələri olan İslandiya, Finlyandiya, Danimarka, Norveçdə və bu regionda yerləşən bəzi digər ölkələrdə müşahidə edilməkdədir. Məsələn, göstərilən Avropa ölkələrində 20 faiz ən zəngin əhalinin orta gəliri 20 faiz ən yoxsul təbəqənin orta gəlirini cəmi 3,6 – 4,1 dəfə üstələyir (2). Bəlli olduğu kimi, rəqəmlərin aşağı olması bu ölkələrdə gəlirlərin əhali arasında daha ədalətli paylaşmasından xəbər verir. Bu hazırda dünyada davamlı inkişafın təmin edilməsi sahəsində sosial siyasətin həyata keçirilməsinin ən uğurlu nəticələrindədir (Şəkil 1).

Bununla yanaşı, bir sıra ölkələrdə Kvintil nisbətini səciyyələndirən rəqəmlər çox yüksəkdir. Bu xüsusi ilə Amerika qitəsində yerləşən bəzi ölkələrə aid edilə bilər. Məsələn, Şəkil 1-də təqdim olunmuş Kvintil nisbətinə aid olan məlumatlar ABŞ, Argentina, Çili və Braziliyaya aiddir. Göstərilən ölkələrdə Kvintil nisbəti 9,4 – 16,9 arasında dəyişir. Bu isə göstərilən ölkələrdə davamlı inkişafın vacib şərti olan sosial siyasətin yuxarıda sadalanan Avropa ölkələri ilə müqayisədə nisbətən aşağı səviyyədə olmasını göstərir. Braziliyada, məsələn, Kvintil nisbəti 16,9 bərabərdir. Sosial siyasəti və qeyri-bərabərliyi səciyyələndirən bu rəqəm dünyada ən yüksəkdir. Bu eyni zamanda ölkədə cinayətkarlığın yüksək səviyyədə olmasını şərtləndirir (9).

Şəkil 1. Dünya ölkələrində Kvintil nisbətini ən aşağı və ən yüksək göstəriciləri (1,2).

Cənubi Amerika ilə yanaşı, gəlir və istehlak sahədə qeyri-bərabərlik bəzi Afrika və Asiya ölkələrində də geniş yayılmışdır. Müasir tələblərə cavab verməyən sosial siyasətin göstəricisi olan yüksək Kvintil nisbəti ölkələrdə cinayətkarlığın yüksək səviyyəyə qalxmasının, bir sıra böhran vəziyyətlərin, münaqişə və ixtişaşların səbəbi kimi çıxış edə bilər.

Qeyd edilməlidir ki, Dünya Bankı və BMT-nin rəsmi hesabatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən uğurlu sosial siyasətin nəticəsində bu göstərici yüksəkdir və 4,8 təşkil edir. Göstərilən nəticə ölkədə sosial siyasətdən milli prioritet olmaqdan xəbər verir (10).

Göründüyü kimi, dünyada gəlirlər və istehlak sahəsində kəskin fərqlər və qeyri-bərabərlik mövcuddur. Bu həm müxtəlif ölkələr, həm də ölkə daxilində özünü biruzə verir. İstehlak cəmiyyətin hazırkı mərhələsində müşahidə edilən qeyri-bərabərlik dünya əhalisinin çoxunun marağına uyğun deyil. Bu isə iqtisadi və sosial tərəqqinin yeni bir istiqaməti olan davamlı inkişafın zəruriliyini bir daha aktual edir.

Davamlı inkişafı əngəlləyən amillər: gender qeyri-bərabərliyi

Hazırda dünyada müşahidə edilən qeyri-bərabərlik digər bir sahəni də əhatə edir. Bu bir sıra ölkələrdə müşahidə edilən və global miqyaslı bir çağırışa

çevrilən gender qeyri-bərabərliyi. Təsadüfi deyil ki, BMT-nin 70-ci Yubiley Sessiyasında və Dünya Sammitində Nyu-Yorkda 25 sentyabr 2015-ci ildə qəbul edilmiş qərara əsasən 17 davamlı inkişaf məqsədləri arasında gender qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması və bu sahədə eyni hüquq və mövqenin təmin edilməsi vacib qlobal hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir (11). BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar gender inkişafına, gender bərabərliyinin təmin olunmasına xüsusi diqqət yetirir.

Gender qeyri-bərabərliyi də davamlı inkişafa mənfi təsir göstərə bilən bir amil kimi dəyərləndirilir. Ölkələrdə gender sahəsində keçirilən siyasət Gender İnkişafı İndeksi əsasında dəyərləndirilir. Bu indeksin hesablanması qadınların təhsil səviyyəsi, sağlamlığı və gəlirləri nəzərə alınır. Dünyada gender qeyri-bərabərliyi isə digər göstərici – Gender Qeyri-bərabərlik İndeksi əsasında müəyyən edilir (12). İndeksin hesablanması zamanı qadın və kişilərin iqtisadi və sosial göstəriciləri arasında fərqlər dəyərləndirilir. Bu fərqlər təhsil səviyyəsini, eyni əməyə görə əmək haqqında mövcud olan fərqləri, qadınların rəhbər vəzifələrdə təmsil olunmasını, ölkələrdə parlament və digər qurumlara seçilmələrini və s. əhatə edir. Müasir statistik məlumatlara görə gender bərabərliyi sahəsində ən yüksək nəticələr Şimalı Avropa ölkələri, Kanada, Avstraliya və bir sıra digər iqtisadi baxımdan yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələrdə müşahidə edilməkdədir.

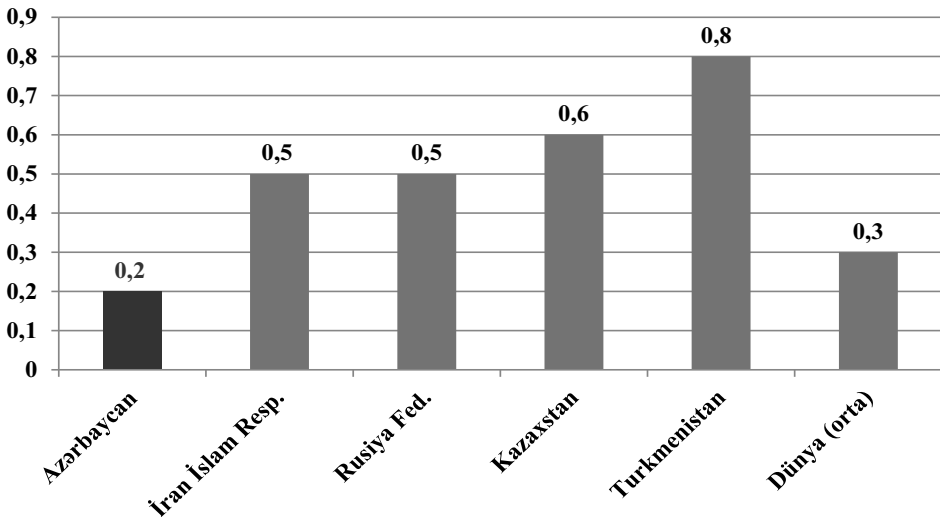
Azərbaycan Respublikasında gender problemləri uğurla həll olunmaqdadır. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, ölkə 1918-ci ildə qadınlara seçki hüquqlarını vermiş ilk dünya ölkələrindəndir. O zaman bir çox Avropa və Şimalı Amerika ölkələrində qadınlar seçki hüququna malik deyildilər. Azərbaycan Respublikasında xüsusi dövlət komitəsi fəaliyyət göstərir ki, gender bərabərliyinin təmin edilməsi onun əsas funksiyalarındandır. Ölkədə bir qayda olaraq, şəhər və rayon yerli idarəetmə qurumlarının rəhbəri və ya müavinlərindən biri qadındır. Bu da gender problemlərinin uğurlu həllinə xidmət edir. Qeyd edilməlidir ki, gender siyasətinin yüksək səviyyədə olmasında Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-Prezidenti Mehriban Əliyevanın xüsusi xidmətləri var.

Davamlı inkişafı əngəlləyən qlobal ekoloji problemlər

Davamlı inkişafı əngəlləyən amillər arasında müasir ekoloji problemlər xüsusi yer tutur. İnsan sivilizasiyanın inkişafının hazırkı mərhələsində əhalinin sayının sürətlə artması, adambaşı istehlakın kəskin yüksəlməsi, təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadəsi, ətraf mühitin pozulmasını və çirklənməsini davamlı inkişafı əngəlləyən amillərdəndir. Hazırda müşahidə edilən bir çox ekoloji çağırışlar bəşəriyyətin inkişafı üçün qlobal problemlərə çevrilmişdir. Bunların

arasında global iqlim dəyişmələri və canlı aləmin, bitki və heyvan növlərinin (bioloji müxtəlifliyin, biomüxtəlifliyin) itirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır (13,14). Bəşəriyyət artıq global iqlim dəyişmələrinin mənfi fəsadları ilə üzləşmişdir. BMT, Dünya Meteorologiya Təşkilatın 2019-cu ildə dərc edilmiş məlumatlara əsasən dünyada okeanların səviyyəsinin artması, okean sularının kimyəvi tərkibinin və canlı aləminin dəyişməsi, buzların sürətlə əriməsi davam edir (15). Yer Kürəsinin fərqli yerlərində istilik dalğalarının baş verməsi və buna oxşayan meteoroloji hadisələr güclənməkdədir. Məsələn, 2019-cu ildə baş vermiş tropik siklonlar Afrika, Asiya və Amerikanın bir çox ölkələrində tələfat və böyük iqtisadi itkilərə səbəb olmuşdur. 2019-cu ilin qış aylarında Avropa ölkələrində səciyyəvi olmayan istilər, Afrikanın adətən isti regionlarında isə soyuqlar müşahidə edilmişdir.

İqlim dəyişmələrinin əsas səbəbi atmosferdə istixana qazlarının, xüsusən CO₂ (karbon qazı) miqdarının artmasıdır. İnsanın iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində atmosferdə istixana qazlarının toplanmasıdır. Atmosferə atılan istixana qazlarının miqdarı, əsasən, 2 yolla müəyyənləşdirilir. Birinci yolu istifadəsi zamanı atmosferə ildə atılan qazların miqdarı nəzərə alınır. Bu rəqəm adambaşı hesab edilə bilər. Məsələn, Dünya Bankının son məlumatlarına görə hazırda dünyada adambaşına ildə 4981 ton CO₂ atmosferə atılır. Atmosferə ən çox karbon qazı atan Çin Xalq Respublikası və ABŞ kimi ölkələrdir. Çində adambaşı ildə 7,5 ton, ABŞ-da isə 16,5 ton atmosferə tullanır. Çində əhalinin sayı çox olduğuna görə karbon qazlarının atmosfərə atılması daha çoxdur. Azərbaycanda isə ildə adambaşı atmosfərə 3,9 ton CO₂ atılır (16,17).

Şəkil 2. Xəzəryanı ölkələrdə 1 ABŞ dolları (alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzərə almaqla) ÜDM istehsalı zamanı atmosfərə atılan CO₂, kq (18).

Məlumdur ki, iqlim dəyişmələrinin səbəbi kimi çıxış edən karbon qazının atmosferdə miqdarının artması əsasən insanın iqtisadi fəaliyyəti, sənaye və nəqliyyatın inkişafı ilə əlaqədardır. Bu səbəbdən iqlim dəyişmələrinə təsirlərin qiymətləndirilməsinin digər bir üsulu hər hansı bir ölkədə dəyəri 1 ABŞ dolları olan ümudaxili məhsulun (ÜDM-nin) istehsalı zamanı atmosfərə atılan CO₂ miqdarıdır. Bu göstərici eyni zamanda ölkədə iqtisadiyyatın innovativ olmasını göstərir. Adətən innovativ iqtisadiyyatın ətraf mühitə mənfi təsiri daha az olur. 2019-cı ildə dərc olunmuş son məlumatlara görə dünyada orta hesabla 1 ABŞ dolları dəyəri olan ÜDM-nin istehsalı zamanı atmosfərə 325 qram CO₂ atılır. Bu orta rəqəmdir və bəzi ölkələr iqtisadi fəaliyyət nəticəsində atmosfərə daha çox karbon qazı atırlar.

Şəkil 2-də təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasında hər vahid ÜDM istehsal edərkən atmosfərə atılan istixana qazının miqdarı dünya orta göstəricilərdən aşağıdır. Xəzəryanı ölkələr arasında da Azərbaycan Respublikası iqlim dəyişmələrinə ən az təsir göstərən ölkədir. Nəzərə alınsa ki, Dünya Bankının hesabatına görə 2000-ci il ilə müqayisədə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı 4,9 dəfə artmışdır, aydın olur ki, ölkədə iqtisadiyyatın dövlət idarəetmə mexanizmləri innovativ xarakter daşıyır. Bunu bir tərəfdən iqtisadiyyatın sürətli artımı və eyni zamanda hər vahid qazanılmış vəsaitə daha az istixana qazının atılması sübut edir. Bu isə Azərbaycanda innovativ idarəetmə texnologiyaların tətbiqinin nəticəsidir.

Canlı aləmin, yəni bioloji müxtəlifliyin azalması kimi ciddi ekoloji problem həm iqlim dəyişmələrin, həm də ətraf mühitin çirklənməsi və pozulması nəticəsində baş verməkdədir. Biomüxtəlifliyin mühafizəsi davamlı inkişafı aktuallaşdıran digər ekoloji problemdir. Yer Kürəsində hazırda mövcud olan bitki və heyvanlar aləmi, ümumiyyətlə biomüxtəliflik 4 milyon il dövründə formalaşmış və canlı aləm, insan və təbiətin mövcudluğu üçün çox əhəmiyyətli-dir. Hesablamalara görə XVII əsrin əvvəlindən hazırkı dövrə qədər Yer Kürəsindən ən azı 800 növ bitki və heyvan növü bəşəriyyət üçün daimi itirilmiş hesab edilir. Davamlı inkişaf bu prosesin qarşısının alınması üçün olduqca əhəmiyyətlidir (14).

Beləliklə, müasir dövrün iqtisadi, sosial və ekoloji çağırışları ölkə və ərazilərin inkişafının planlaşdırılması və idarəedilməsində yeni yanaşmaların istifadəsini aktuallaşdırdı. Davamlı inkişaf belə yanaşmalar sırasındadır.

İnkişaf prosesinin fərqli istiqamət və nəticələri

İnkişaf bir çox hallarda müsbət bir proses, tərəqqi və uğura aparan bir yol kimi qəbul edilir. Biz «inkişaf etmiş insan», «inkişaf etmiş ölkə» anlayışlarından da geniş istifadə edirik. Belə bir yanaşma tamamı ilə əsaslıdır. Çünki çox

hallarda inkişaf sadədən mürəkkəbə, ibtidaidən aliyə keçidi təsvir edə bilən bir prosesdir. Buna bir misal kimi insanın bir canlı aləmin nümayəndəsi kimi tarixi inkişafını və insanın bir fərd kimi fərdi inkişafını göstərmək olar. Ən son məlumatlara görə müasir insanın tarixi inkişafın nəticəsi kimi hazırkı şəkildə formalaşması prosesi ən azı 700 min il tələb olunub. Belə bir nəticəyə alimlər qazıntılar zamanı aşkarlanmış və 700 000 il yaşı olan insan qalıqları ilə müasir insanın DNT molekulalarının müqayisəsi əsasında müəyyən etmişlər. Fərdi inkişafa gəldikdə, insanın bir canlı varlıq kimi inkişafı sadədən – rüşeyim dövründən başlayır, uşaqlıq, gənclik, cavanlıq, yetkinlik və qocalıqdan keçir (19).

Lakin, nəzərə alınmalıdır ki, inkişaf bir prosesdir və hər bir proses kimi, həm müsbət, həm də mənfi istiqamətə yönələ bilər. Məsələn, tsunami kimi təbii meteoroloji hadisə baş verdikdən sonra inkişaf edə bilər və onun təsirinin mənfi fəsadları daha təsirli ola bilər. İnkişaf prosesinin mənfi bir nəticəyə səbəb olması xəstəliklər ilə əlaqədar ola bilər. Məsələn, xəstəliklərin inkişafı epidemiya və pandemiyaların yaranmasına gətirə bilər. Bəşəriyyətin tarixində belə hadisələr dəfələrlə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində grip xəstəliyinin xüsusi bir növünün inkişafı nəticəsində bu xəstəyə Yer Kürəsi əhalisinin 30 faizinə yaxın insan yoluxmuş və onlardan təxminən 100 milyonu insan tələf olmuşdur. Bu xəstəliyin epidemioloji fəsadları XX əsrdə ən acınacaqlı hal kimi dəyərləndirilir (20). Qeyd edilməlidir ki, hazırda da bəşəriyyət üçün bir sıra təhlükəli xəstəliklər mövcuddur və onların hər zaman inkişaf ehtimalı vardır. BMT və Dünya Sağlamlıq Təşkilatının təsnifatına görə XXI əsrdə belə xəstəliklərə çoxdan məlum olan malyariya və tuberkulyoz da aiddir.

İqtisadi və siyasi böhranların inkişafı nəticəsində də insanlar cəmiyyətdə mənfi fəsadlarla üzləşirlər. Bunlara misal kimi XX əsrin 1929–1939-cı illərində baş vermiş «böyük depressiyanı» və yaxud XXI əsrin 2008–2011-ci illərində baş vermiş «dünya maliyyə böhranını» göstərmək olar. Dünyanın bir çox yerlərində siyasi böhranlar baş verməkdədir. Bu böhranların inkişafı hərbi münaqişələrin baş verməsinə, insanlar arasında tələfata, qaçqın və köçkün ordusunun formalaşmasına, xaotik miqrasiyaya və bir çox digər mənfi proseslərə yol açır (21).

İnkişaf dedikdə nəzərə alınmalıdır ki, bu anlayış əsasən tərəqqi mənasında istifadə edilsə də, göstərilən proses mənfi istiqamətə də yönələ bilər. Bu vəziyyət bütün sahələri əhatə edir. İnsan cəmiyyətinin inkişafında da mənfi tendensiyalar yer ala bilər. Bəşəriyyətin tarixi boyu bu hadisələr daimi müşahidə edilib. Hazırda isə, bu proses xüsusi ilə kəskinləşmişdir.

Cəmiyyətin inkişafında mənfi tendensiyalar

Dünyada müşahidə olunan iqtisadi, sosial və humanitar problemlər insan cəmiyyətinin inkişafında bir sıra mənfi tendensiyaların yaranmasını şərtləndirmişdir. Birləşmiş Millətlər tərəfindən 2019-cu ildə hazırlanmış İnsan İnkişafı haqqında hesabatda müasir cəmiyyətin inkişafında müşahidə edilən çağırışlar xüsusi ilə təhlil edilmişdir (22). BMT-nin təsnifatına əsasən hazırki mərhələdə cəmiyyətin inkişafında müşahidə edilən mənfi tendensiyalar üç qrup amillərdən ibarətdir (Şəkil 3).

Şəkil 3. Cəmiyyətin davamlı inkişafını əngəlləyən mənfi tendensiyalar və onların fəsadları

Şəkil 3-də təqdim olunmuş məlumatlar göstərir ki, ölkələrin inkişafında istifadə olunan prinsiplər və idarəetmə texnologiyaları bütün ölkələrin və vətəndaşların maraqlarına, ümumiyyətlə bəşəriyyətin uzunmüddətli və davamlı tərəqqisinə xidmət etmir. Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən istifadə edilən «gələcəksiz inkişaf» termini ilk növbədə təbii ehtiyatların istifadəsində israfçılıqı nəzərdə tutur. Bu zaman ətraf mühitin çirklənməsi və pozulması baş verir ki, bunun nəticəsində hazırki və gələcək nəsillərin sağlamlığı, hətta həyatı üçün təhlükə yaranır. Gələcəksiz inkişaf eyni zamanda gələcək nəsillərin təbii ehtiyatlardan öz maraqları naminə istifadəsi imkanlarını da məhdudlaşdırır. Bu səbəbdən bu inkişaf yolu hazırki və gələcək cəmiyyətin maraqlarına xidmət etmir.

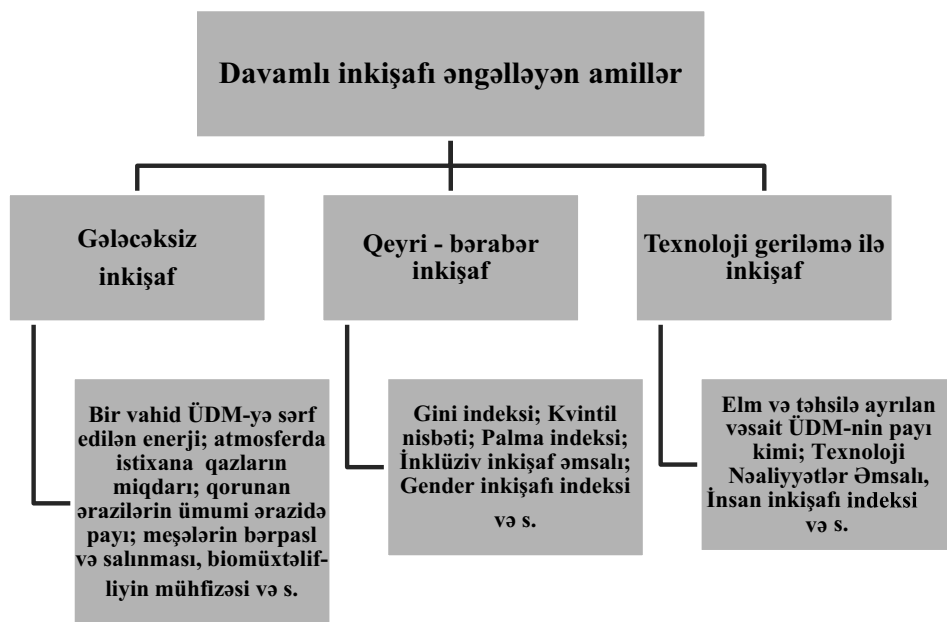
Qeyri-bərabər inkişafın mahiyyətini termin özü anlatdırır. Bu zaman ölkələr arasında və ölkələr daxilində əhalinin gəlirləri və istehlakı səviyyəsində kəskin fərqlər müşahidə olunur. Buna misallar öndəki bölmələrdə təqdim olunmuşdur. Qeyri-bərabər inkişaf cəmiyyətdə bir sıra mənfi proseslərin baş verməsini şərtləndirir. Bunlar arasında hərbi münaqişə və müharibələr, tənzimlənməyən miqrasiya prosesləri, cinayətkarlığın artmasını, təhlükəli xəstəliklərin və epidemiyaların yaranmasını və s. göstərmək olar.

Texnoloji gerilmə ilə inkişaf dedikdə, ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələr ilə inkişafda olan ölkələr arasında iqtisadi, sosial və humanitar sahələrdə müşahidə edilən və uzun müddətdir ki aradan qaldırılmayan fərqlər nəzərdə tutulur. Bu fərqlər eyni zamanda insanın əsas hüquqlarına aid olan orta ömür müddətinə də aiddir. BMT-nin statistikasına əsasən bir sıra hallarda inkişafda olan ölkələrdə əhali inkişaf etmiş ölkələrin əhalisi ilə müqayisədə orta hesabla 20-25 il az ömür sürürlər. Texnoloji gerilmə ilə inkişafın baş verməsi inkişafda olan ölkələrdə sağlamlıq, elm və təhsilin inkişafı üçün kifayət gəder vəsaitin olmamasıdır. İnkişafda olan ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə bilik və bacarıq daşıyıcısı olan insanların miqrasiyası da texnoloji gerilmə ilə inkişafın digər bir səbəbidir.

Davamlı inkişafın monitorinqi

Davamlı inkişafın planlaşdırılması və idarə edilməsi sahəsində uğurlu dövlət siyasəti həyata keçirmək üçün ilk növbədə bu sahədə fəaliyyəti əngəlləyən bilən amillər müəyyən edilməli və onların monitorinqi təşkil edilməlidir. Yuxarıda təqdim olunmuş bilgilərdən aydın olur ki, inkişafın davamlı olmasını əngəlləyən bir sıra amillər mövcuddur. Bu amillər arasında uzunmüddətli davamlı inkişafa mane olan ən əsas amillər gələcəksiz inkişaf, qeyri-bərabər inkişaf və texnoloji gerilmə ilə inkişafdır (Şəkil 3). Cəmiyyətin inkişafının mənfi istiqamətlərə yönəlməsinin qarşısının alınması, bu proses profilaktikasını həyata keçirmək məqsədi ilə cəmiyyətdə baş verən neqativ tendensiyaların monitorinqi üçün müvafiq indikatorlar haqqında biliklərə malik olmaq çox vacibdir. Bu məlumatların mövcudluğu dövlət idarəçiliyində inkişafda mənfi tendensiyaların ilkin mərhələlərində qarşısının alınması üçün şərait yaradır.

Artıq bəlli olduğu kimi, davamlı inkişafı əngəlləyən əsas amillər gələcəksiz inkişaf, qeyri-bərabər inkişaf və texnoloji gerilmə ilə inkişafdır. Bunların qarşısının alınması üçün və bu prosesləri daimi nəzərdə saxlamaq məqsədi ilə onların əlamətləri (indikatorları) haqqında məlumatları toplamaq və təhlil etmək vacib çərtdir. Davamlı inkişafa mane olan gələcəksiz inkişaf, qeyri-bərabər və texnoloji gerilmə ilə inkişafı səciyyələndirən indikatorlar barəsində məlumatlar Şəkil 4-də təqdim olunmuşdur.

Şəkil 4. Ölkə və ərazilərin inkişafında müşahidə və ehtimal edilən mənfəi tendensiyaların aşkarlanması və profilaktikası.

Şəkil 4-də eyni zamanda cəmiyyətin inkişafında mənfəi tendensiyaların olmasını səciyyələndirən indikatorlar haqqında məlumatlar təqdim olunmuşdur. Bu indikatorların monitorinqi inkişafın planlaşdırılması və idarəedilməsi üçün, onun uzunmüddətli və davamlı olması üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Şəkildən görüldüyü kimi, indikatorların bir qrupu, əsasən, bərpa olunan və bərpa olunmayan ehtiyatların səmərəli istifadəsi, ətraf mühitin qorunmasını və biomüxtəlifliyin mühafizəsi sahəsində ölkədə həyata keçirilən siyasətin və bu sahələrdə yaranmış real vəziyyətin dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu qrup indikatorlar davamlı inkişafın iqtisadi və ekoloji əsasının formalaşması ilə əlaqədardır. Eyni zamanda ətraf təbii mühit və tarixi abidələrin mühafizəsi mənfəi cəhətdən çox vacibdir.

Davamlı inkişafın monitorinqində istifadə olunan ikinci qrup göstəricilər (indikatorlar) əsasən sosial vəziyyətin, bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin dəyərləndirilməsinə aiddir. Bunların dəyərləndirilməsi üçün ölkə və ya fərqli idarə edilən ərazidə yoxsulluğun və sosial vəziyyəti səciyyələndirən Gini indeksi, Kvintil nisbəti və Palma göstəricisi müəyyənləşdirilir (8).

Şəkil 4-də təqdim olunmuş digər inkişaf indikatorları bu prosesin davamlı olmasını səciyyələndirirlər. Bu indikatorlar, əsasən, insan potensialının formalaşması və səfərbər edilməsinə aiddir. Burada elm, təhsil və sağlamlığa ayrılan vəsait, onların ümumdaxili məhsulun (ÜDM) neçə faizini təşkil etməsi

monitorinq edilir. Eyni zamanda ölkədə insan inkişafı indeksi, gender inkişafı indeksi, texnoloji nailiyyətlər əmsalı, riyaziyyat, təbiət elmləri, mühəndislik və aqrar sahə üzrə təhsil alan tələbələrin miqdarı və nisbəti təhlil edilir.

Qeyd edilməlidir ki, bu bölmədə inkişafın nə dərəcədə davamlı olmasının dəyərləndirilməsində istifadə olunan əsas indikatorlar barəsində məlumatlar təqdim edilmişdir. Əslində idarə edilən obyektədən asılı olaraq, bunların sayı və xüsusiyyətləri fərqli ola bilər.

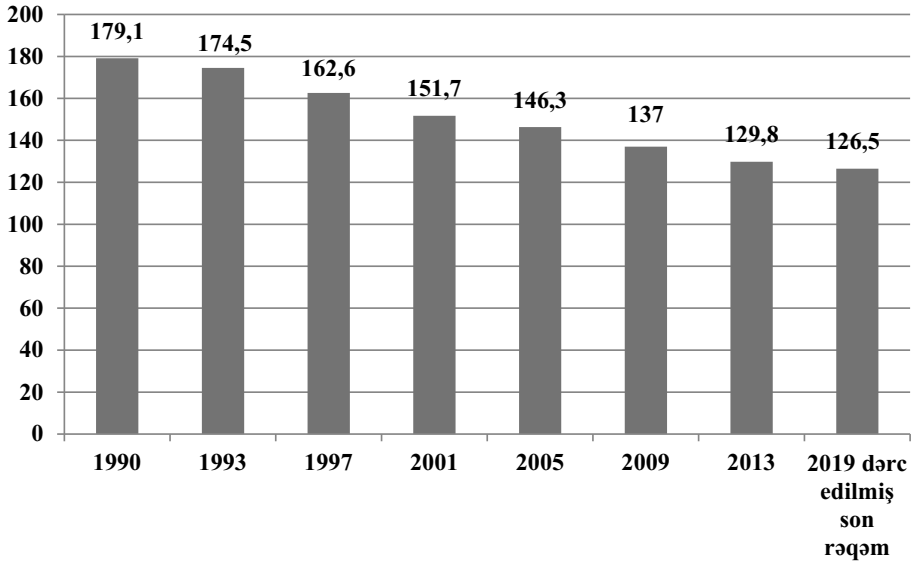
Enerji səmərəliliyi davamlı inkişaf indikatoru kimi

Hər hansı bir ölkə və ya fərqli idarə edilən digər ərazidə bərpa olunan və ya bərpa olunmayan ehtiyatlardan səmərəsiz, aşağı səmərə ilə istifadə olunursa, bu davamlı inkişafın risk altında olmasından, gələcəksiz inkişafın mövcudluğundan və ya bu halın əmələgəlmə ehtimalından xəbər verir. Bu proseslərin monitorinqi zamanı istifadə edilən üsullardan biri enerji səmərəliliyinin dəyərləndirilməsidir. Enerji səmərəliliyinin davamlı inkişaf üçün olduqca əhəmiyyətli olmasının ən azı üç mühüm səbəbi var. Birinci, az enerji istifadə etməklə eyni iqtisadi nəticə əldə edilməsi zamanı enerjiyə nisbətən az vəsait sərf edilir. Bu iqtisadi baxımdan sərfəlidir və eyni zamanda müvafiq sosial siyasətin keçirilməsi üçün şərait yaradır. İkinci üstünlük ondan ibarətdir ki, BMT-nin məlumatına görə, bu gün dünyada istifadə olunan enerjinin 76 faizi bərpa olunmayan mənbələrdən alınır. Bu şəraitdə eyni iqtisadi nəticə üçün daha az enerji sərfi davamlı inkişaf baxımında çox önəmli olan bərpa olunmayan təbii ehtiyatların gələcək nəsillər üçün qorunması deməkdir. Nəhayət, enerjinin nisbətən az istifadəsi atmosferə istixana qazlarının atılmasının azalması, qlobal iqlim dəyişmələrinə təsirlərin zəifləndirilməsi deməkdir.

Enerji səmərəliliyini dəyərləndirən zaman indikatorlar kimi bir vahid enerjinin istifadəsi nəticəsində yaradılmış ümumdaxili məhsulun (ÜDM) qiyməti dəyərləndirilir. Dünya ölkələrində enerji səmərəliliyinin dəyərləndirilməsinin digər yolu isə 1000 ABŞ dolları dəyəri olan ÜDM-nin istehsalına sərf edilmiş enerjidir. Enerji səmərəliliyinin hər iki yolla müəyyənləşdirərkən bir enerji vahidi kimi bir kiloqram neftdə olan enerji miqdarı götürülür. Enerji mənbəyi fərqli ola bilər: atom, istilik, su elektrik stansiyaları, günəş və yaxud digər bərpa olunan enerji qurğusu və s. Enerji vahidi kimi bir kq neftə olan enerjinin götürülməsi onun ilə əlaqədardır ki, müəyyən zaman kəsiyində dünyada neftin qiyməti eynidir. Bu isə ölkələr arasında müqayisələr aparmaq üçün imkan yaradır. İstehsal olmuş ÜDM-nin dəyəri isə alıcılıq qabiliyyəti nəzərə almaqla ABŞ dollarıdır.

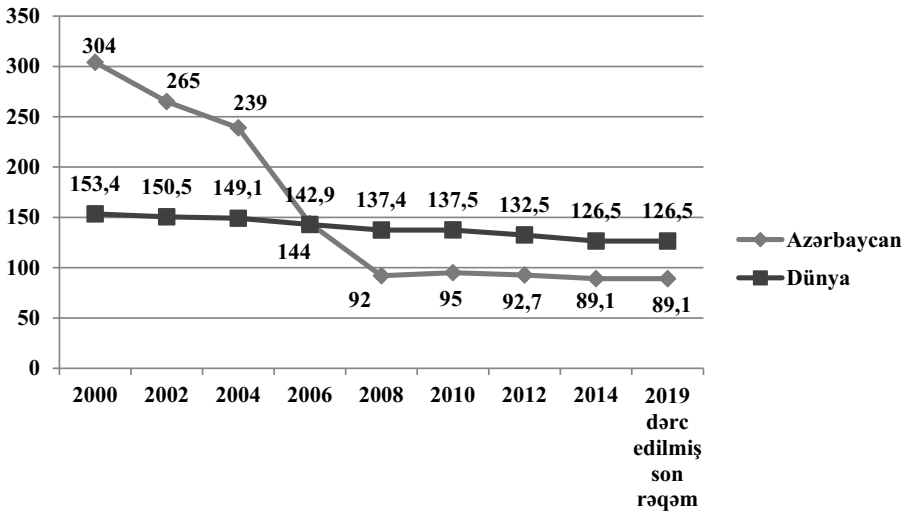
Qeyd etmək lazımdır ki, elm və texnologiyaların inkişafı nəticəsində dünyada enerjidən istifadə səmərəliliyi daim artmaqdadır. Məsələn, əgər 1990-cı

ildə dünyada 1000 ABŞ dolları dəyərində ÜDM istehsalı üçün ölkələr orta hesabla 179,2 vahid sərf edilirdisə, hazırda bu rəqəm 126,4 bərabərdir (Şəkil 5). Keçmiş 30 il müddətində dünyada enerji səmərəliyi orta hesabla 40 faizə yaxın yüksəlmişdir (23).

Şəkil 5. *Dünyada orta hesabla 1000 ABŞ dolları dəyərində ÜDM-nin istehsalına sərf edilmiş enerji (23).*

Beynəlxalq statistika, o cümlədən Şəkil 5-də təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, dünyada ÜDM-nin istehsalı üçün enerji sərfiyyatı azaldılmaqdadır. Bu, şübhəsiz ki, dünyada gedən elmi-texniki tərəqqinin nəticəsidir. Lakin, Şəkil 5-də təqdim olunmuş statistik məlumatlar dünya üçün orta göstəricidir. Hansısa ölkələrdə bu proses daha sürətlə gedir, hansılarında isə bir o qədər uğurlu hesab edilə bilməz. Azərbaycan Respublikası innovativ inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində davamlı inkişaf naminə enerjindən səmərəli istifadəsi sahəsində dünya liderləri sırasındadır. Şəkil 6-da təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, XXI əsrin ilk illərində enerji səmərəliyinin orta göstəriciləri dünyada Azərbaycandan xeyli üstün idi. Lakin, 2006-cı ildən sonra Azərbaycan Respublikasının göstəriciləri dünya göstəricilərini xeyli üstələmişdir (24, 25).

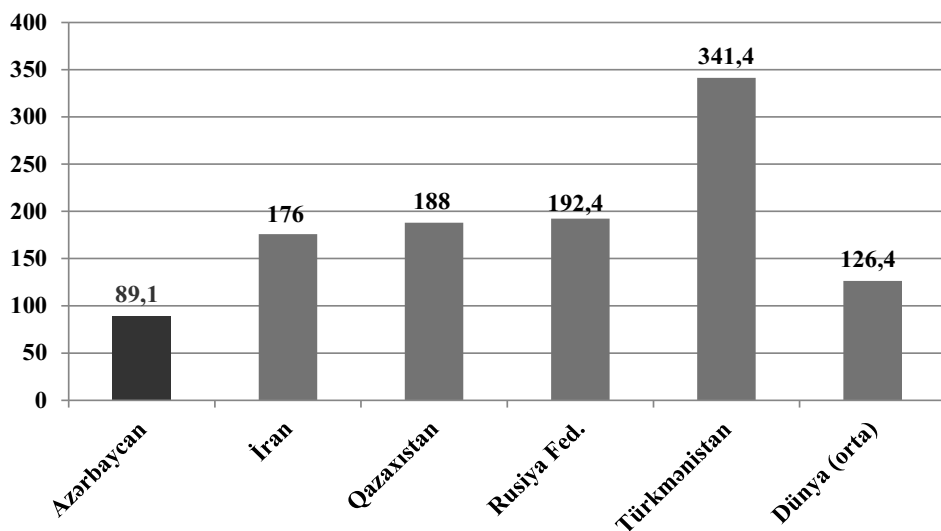
Şəkil 6. Azərbaycan Respublikası və dünyada (orta) 1000 ABŞ dolları dəyə-
rində ÜDM-nin istehsalına sərf edilmiş enerji (23)

Qeyd edilməlidir ki, enerji səmərəliliyinin monitorinqində müxtəlif ölkələrdə müşahidə olunan göstəricilərin müqayisəli təhlillərinin aparılması vacib şərtidir. Təhlil və müqayisələrin regional və həmçinin qlobal miqyasda keçirilməsi davamlı inkişafın idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün faydalı ola bilər.

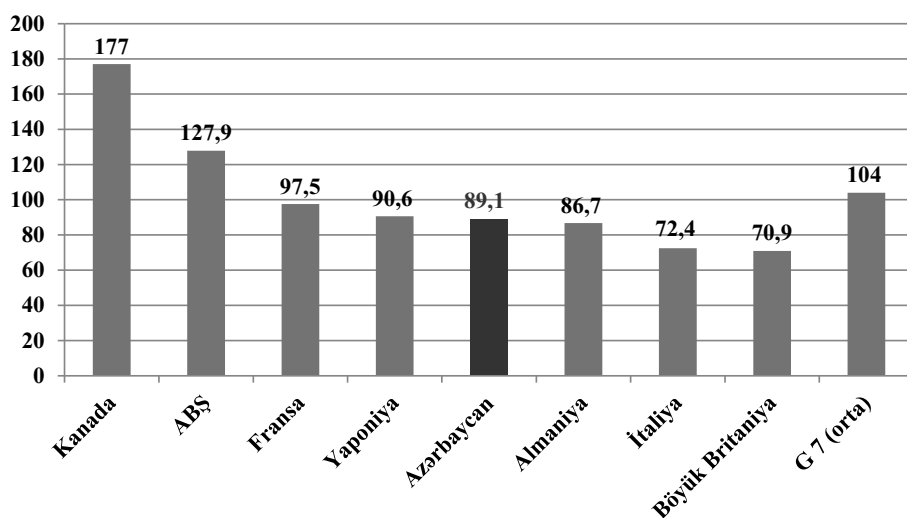
Azərbaycan Respublikasının ÜDM-nin istehsalı üçün enerji sərfiyyatı ilə əlaqədar olan davamlı inkişafın indikatorları həm regional, həm də qlobal miqyasda təhlil edilmişdir. Regional təhlilin nümunəsi kimi Xəzər dənizinin sahilində yerləşən ölkələrdə enerji ehtiyatlarının idarə edilməsi sahəsində vəziyyət Şəkil 7-də təqdim olunmuşdur.

Şəkil 7-də təqdim olunmuş və 2019-cu ilə aid olan ən son məlumatların təhlilindən aydın olur ki, Azərbaycan Respublikası davamlı inkişafın idarə edilməsi sahəsində ilk növbədə regional liderdir. Eyni iqtisadi nəticəni əldə etmək üçün Xəzər yarı ölkələr Azərbaycan ilə müqayisədə 1,9 – 3,8 dəfə çox enerji sərf edirlər. Bu isə həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan davamlı inkişafın idarə edilməsi baxımından arzuolunmaz hesab edilir.

Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən innovativ idarəetmə texnologiyaları ölkəni davamlı inkişaf göstəricilərinə görə dünya liderləri sırasına qaldırmışdır. «Böyük yeddilik» (G 7) və ölkəmizin enerji səmərəliyinə aid olan göstəricilərinin müqayisəli təhlili bunu sübut edir (Şəkil 8).

Şəkil 7. Xəzəryanı ölkələr və dünyada (orta) 1000 ABŞ dolları dəyərində ÜDM-nin istehsalına sərf edilən enerji (23).

Şəkil 8. G 7 ölkələrində və Azərbaycan Respublikasında 1000 ABŞ dolları dəyərində ÜDM-nin istehsalına sərf edilən enerji (23).

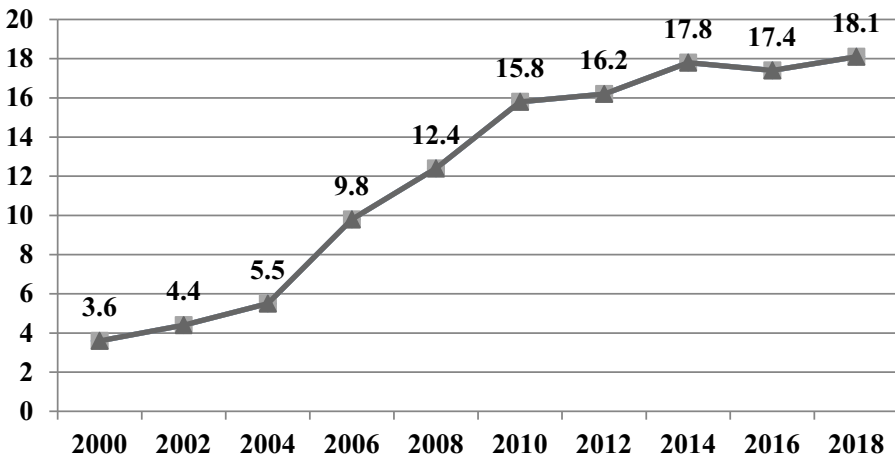
Göründüyü kimi, enerjiden səmərəli istifadə edilməsi davamlı inkişafın göstəricisi kimi bu prosesin planlaşdırılması, idarə edilməsi və monitorinq proseslərində uğurla istifadə oluna bilər. Eyni iqtisadi səmərə əldə edilməsi üçün enerjiden daha az istifadə edilməsi iqtisadi baxımdan əlverişli hesab edilə bilər.

Digər tərəfdən belə yanaşma təbii ehtiyatların gələcək nəsillər üçün qorunmasını, ətraf mühitin mühafizəsini və iqlim dəyişmələrinə təsirlərin azalmasını təmin edir. Bu nəticə yalnız idarəetmədə innovativ texnologiyaların tətbiqi nəticəsində əldə edilə bilər.

Davamlı inkişafın iqtisadi təminatı

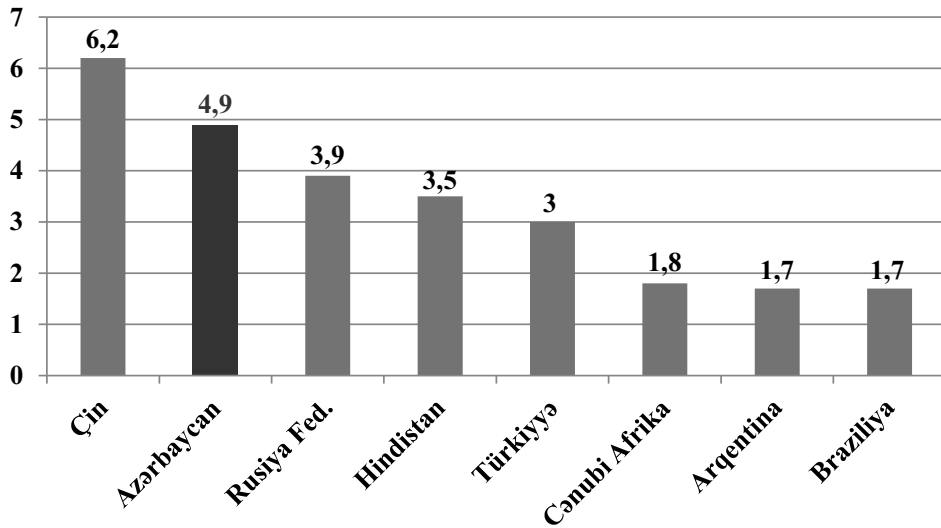
Davamlı inkişaf naminə dövlət idarəetmə strategiyası ilk növbədə elə innovativ texnologiyalardan istifadə edilməsini tələb edir ki, onların tətbiqi nəticəsində davamlı inkişaf üçün möhkəm iqtisadi baza yaradılmış olsun. Nəzəri araşdırmalar və toplanmış praktiki təcrübə göstərir ki, davamlı inkişaf sahəsində uğurlar ilk növbədə iqtisadi göstəricilərin təkmilləşdirilməsindən, adambaşı gəlirin artmasından keçir. Bu səbəbdən davamlı inkişafın təmin edilməsində dövlət siyasəti iqtisadiyyatın sürətli inkişafını və diversifikasiyasını tələb edir. Bu sahədə əldə edilən nailiyyətlər adambaşı ümumdaxili məhsulun artması və bu prosesin dinamikası əsasında müəyyən edilir.

Qeyd edilməlidir ki, əsas Ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Prezident İlham Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla inkişaf etdirilmiş inkişaf strategiyasına əsasən Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat sürətlə artmışdır (Şəkil 9).

Şəkil 9. Azərbaycan Respublikasında 2000-2018-ci illərdə ÜDM-nin istehsalı, ABŞ dolları, AQP (aliciliq qabiliyyəti pariteti) nəzərə almaqla (3).

Bəlli olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini yalnız 1991-ci ildə bərpa edib. Lakin, Şəkil 9-da təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, müstəqilliyinin bərpasından çox qısa bir zaman keçməsinə, hərbi münaqişəyə cəlb olunmasına baxmayaraq, ölkədə sürətli iqtisadi inkişaf təmin edilib və bununla sosial tərəqqi üçün də əsas yaradılıb. Azərbaycan Respublikasında sürətli iqtisadi artım ölkədə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən uğurlu inkişaf strategiyasının, yeni idarəetmə texnologiyalarının tətbiqinin nəticəsidir. Bunu beynəlxalq müqayisələr də sübut edir (Şəkil 10).

Şəkil 10. «Böyük iyirmilik» (G 20) qrupa daxil olan, iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edən ölkələr və Azərbaycan Respublikasında ÜDM-nin 2000 – 2018-ci ildə artımı, dəfə (3).

Şəkil 10-da «böyük iyirmilik» (G 20) qrupa daxil olan və iqtisadiyyatları sürətlə artan ölkələr haqqında məlumatlar dərc edilmişdir. Məlum olduğu kimi, 1999-cu ildə təsis olunmuş G 20 qrupuna Avropa İttifaqının bütün üzvləri və dünyanın 19 sürətlə inkişaf edən ölkələr aiddir. G 20 qrupuna daxil olan ölkələrdə dünya əhalisinin 65 faizi, dünya ticarətinin 79, dünya ÜDM-nin 84 faizi cəmləşib. Qrupun üzvləri arasında iqtisadiyyatı ən sürətlə inkişaf edən ölkələr barəsində məlumatlar Şəkil 10-da təqdim olunmuşdur. Bu ölkələrdə davamlı inkişaf üçün iqtisadi imkanların yaradılması sahəsində vəziyyət Azərbaycan Respublikası ilə müqayisəli təsvir olunmuşdur.

Dünya Bankının hesabatlarına əsaslanan və Şəkil 10-da təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, son 18 ildə iqtisadiyyat ən böyük sürətlə artımı

Çin Xalq Respublikasında qeydə alınmışdır. Bu müddət ərzində adambaşı istehsal Çində 6,2 dəfə artmışdır. Azərbaycan Respublikası bu göstəriciyə görə ikinci yerdədir və ölkədə adambaşı ÜDM-nin artımı 4,9 dəfə olmuşdur. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu keçmiş SSRİ ölkələri arasında ən yüksək nəticədir. Onu da vurğulamaq vacibdir ki, Azərbaycan Respublikasında demokratik siyasət çox uğurla həyata keçirilir və ölkədə adambaşı gəlirlərin artması əhalinin sayının artması şəraitində müşahidə edilir.

Beləliklə, davamlı inkişafı təmin etmək və onun inklüziv xarakter daşması üçün iqtisadi bazanın mövcudluğu vacib şərtidir. Təqdim olunmuş məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında davamlı inklüziv inkişaf dövlət siyasətidir, ardıcılıqla həyata keçirilir və mövcud iqtisadi imkanlar səmərəli istifadə edilməkdədir.

Davamlı inkişaf naminə sosial siyasət

Təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, güclü iqtisadiyyat davamlı inkişafın vacib şərtidir. Bu ondan irəli gəlir ki, yalnız iqtisadi imkan olduğu şəraitdə uğurlu sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün imkan yaranır. Lakin, davamlı inkişafın vacib şərti olan sosial siyasətin həyata keçirilməsi üçün yalnız iqtisadi imkanların olması kifayət deyil. Dünya statistikasına göstərir ki, planetimizdə kifayət sayda ölkələr mövcuddur ki, onların iqtisadi imkanları var, lakin sosial siyasəti qənaətbəxş deyil. Məsələn, Dünya Bankı tərəfindən 2019-cu ildə dərc edilmiş hesabatda görə Afrika qitəsində yerləşən Ekvatorial Qvineyada adambaşı ÜDM ildə alıcılıq qabiliyyəti paritetini nəzərə almaqla 23 472 ABŞ dolları təşkil edir (3). Bu əhalinin rifahının yüksək səviyyədə təmin etmək üçün kifayət qədər zəngin bir məbləğdir. Lakin, bu ölkədə əhalinin orta ömrü, təhsil səviyyəsi və bu sahədə dünyada tutduğu reytingi çox aşağıdır və il ərzində adambaşına düşən gəlirə müvafiq deyil. Dünya Bankı və BMT tərəfindən dərc olunmuş hesabatlarla əsasən adambaşı gəliri daha az olan ölkələrdə həyata keçirilən siyasət və ölkənin dünya reytingində yeri daha yüksəkdir (Cədvəl 1).

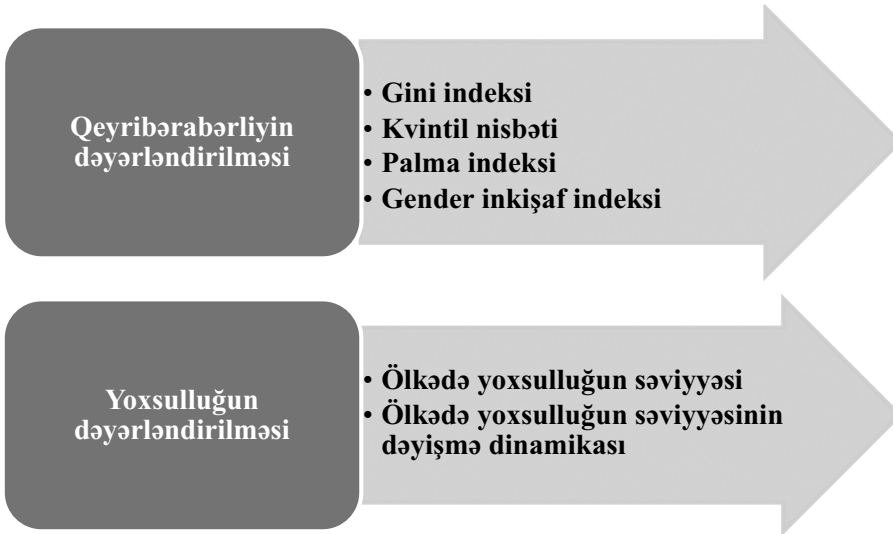
Cədvəldə təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, ölkənin inkişafı və sosial problemlərin həlli üçün adambaşı gəliri 23 472 ABŞ dolları olan Ekvatorial Qvineya bu qrupda ən yüksək iqtisadi imkanlara malikdir. Lakin, bu ölkənin əhalisi daha az gəliri olan ölkələrin əhalisi ilə müqayisədə orta hesabla 20 il az yaşayırlar və cəmi 5,5 il təhsil alırlar. Məsələn, Meksikada ildə adambaşına düşən gəlir Ekvatorial Qvineyadan 17 faiz azdır. Lakin, iqtisadi baxımdan daha az təmin olmuş Meksika əhalisi Ekvatorial Qvineyada yaşayanlardan orta hesabla 20 il çox ömür sürürlər. Bu bir daha sübut edir ki, iqtisadi imkanlar vacib amil olsa da, sosial sahədə uğurlu siyasət həyata keçirmək, bu istiqamətdə yüksək nəticələr qazanmaq üçün kifayət deyil. Bu sahədə uğurlar qazanmaq üçün müvafiq sosial siyasətin həyata keçirilməsi vacib şərtidir.

Cədvəl 1. Eyni iqtisadi imkanlar və fərqli sosial göstəricilər

Ölkə	ÜDM adambaşı, \$, AQP*	Ömür müddəti, il	Təhsil müddəti (orta, il)	İnsan inkişafına görə dünyada reytinqi
Ekvatorial Qvineya	23 472	57,2	5,5	139
Meksika	19 969	77,3	8,6	74
Tayland	19 017	75,5	7,8	86
Argentina	20 657	76,7	9,9	47

*AQP – ABŞ dolları alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə.

Artıq aydındır ki, davamlı inkişafın təmin olunması üçün həm iqtisadi, həm də sosial sahələri əhatə edən vahid strategiyanın işlənilməsi və tətbiqi vacib şərtidir. Sosial inkişafda yüksək nəticələrin əldə edilməsi yalnız bu iki sahələrdə ardıcıl siyasətin aparılmasından asılıdır. Bunu Azərbaycan Respublikasının sosial inkişaf sahəsində qazandığı yüksək uğurlar təsdiq edir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev hər zaman qeyd edir ki, iqtisadi artım məqsəd deyil, yalnız əhəlinin rifahının yüksəlməsini və təhlükəsizliyini təmin edən vasitədir. Azərbaycan bu gün dünya ölkələri arasında sosial siyasəti uğurla həyata keçirən liderlər sırasındadır. Bu nəticə beynəlxalq təşkilatların sənədlərində, o cümlədən BMT, Dünya Bankı, Davos Dünya İqtisadi Forumun hesabatlarında öz əksini tapmışdır (1-3).

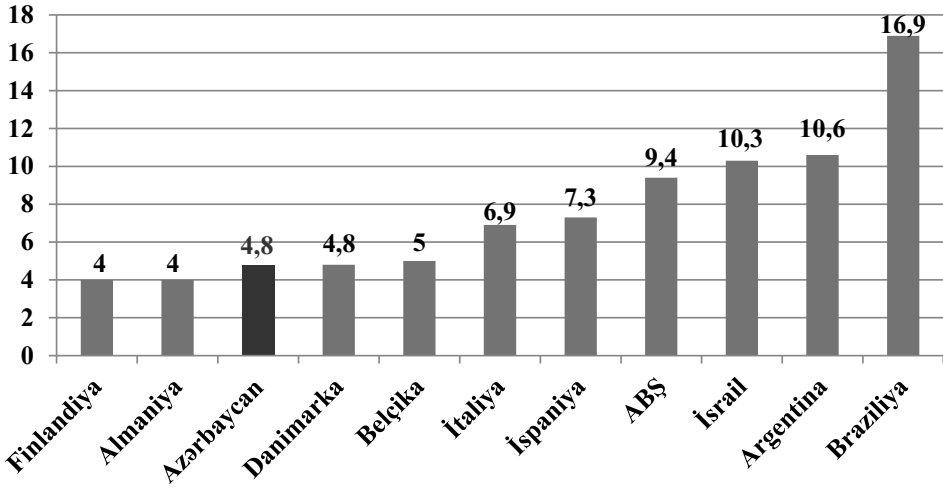
Şəkil 11. Sosial siyasətin monitorinqində istifadə olunan indikatorlar

Sosial siyasət müxtəlif ölkələrdə fərqli problemlərinə daha çox diqqət ayrılmasını tələb edir. Məsələn, BMT və Dünya Sammiti tərəfindən XXI əsrin prioritetləri kimi qəbul edilmiş 17 Davamlı İnkişaf Məqsədləri arasında yoxsulluq və kəskin qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu səbəbdən ölkələrdə davamlı inkişaf naminə sosial sahədə həyata keçirilən siyasətin dəyərləndirilməsi zamanı həm yoxsulluq, həm də kəskin qeyri-bərabərliyin monitorinqi nəzərdə tutulur (Şəkil 11).

Azərbaycan Respublikasında sosial siyasət

Qeyd edilməlidir ki, hər hansı bir ölkədə sosial problemlərin həlli yoxsulluğun azalmasından başlayır. Dünya Bankının 2019-cu ildə dərc edilmiş hesabatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasında 2001-ci ildə yoxsulluq əhali arasında 49,6 faiz təşkil edirdi. Hazırda isə ölkəmizdə yoxsulluq 5 faizə yaxındır və bu dünyada müşahidə edilən ən uğurlu nəticələr sırasındadır. Dünya üzrə belə aşağı yoxsulluq səviyyəsi yalnız Finlandiya, Çexiya, Danimarka, Norveç, bir sıra digər uğurlu sosial siyasət həyata keçirilən ölkələrdə müşahidə edilməkdədir.

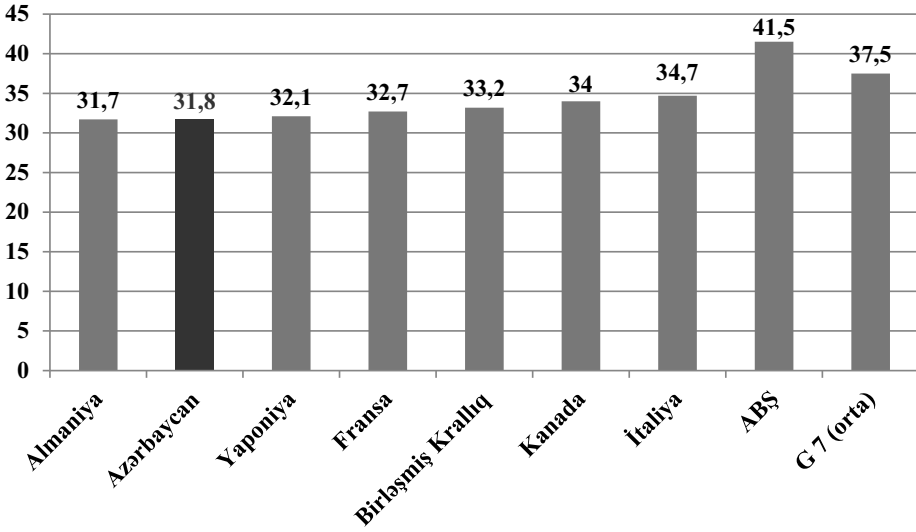
Azərbaycanda həyata keçirilən sosial siyasət əhalinin rifahının yüksəlməsinə və eyni zamanda əhali arasında gəlirlərin bölünməsinə kəskin qeyri-bərabərliyin aradan götürülməsinə yönəldilmişdir. Son illərdə ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamları ilə əmək haqlarının, minimal pensiya, tələbə təqaüdlərin, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərə ayrılan müntəzəm və birdəfəlik müavinətlərin artırılması, bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünlərin iqtisadi, sosial və humanitar reabilitasiyası, vətəndaşların imtiyazlı ev təminatı, dövlət hesabına təhsil alanların sayının artırılması, veteranların mənzil və avtomaşınlarla təmin edilməsi, məşğulluğun yüksək səviyyədə təmin edilməsi və s. ölkədə sosial inkişafın yüksək səviyyədə olmasını şərtləndirmişdi. Müqayisələr göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən sosial siyasət ən yüksək beynəlxalq standartlara cavab verir. Şəkil 12-də sosial indikator olan Kvintil nisbətinə dair bir sıra İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) üzvləri olan ölkələr və Azərbaycana aid məlumatlar dərc edilmişdir. Bəlli olduğu kimi, İƏİT-in əsası 1948-ci ildə qoyulmuşdur və hazırda bu təşkilata dünyanın iqtisadi və sosial inkişafda yüksək nəticələr əldə etmiş 36 ölkə daxildir. Bu ölkələr dünya istehsal olunan məhsul və xidmətlərin 60 faizini təmin edir. Azərbaycan Respublikası müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra İƏİT ilə geniş əməkdaşlıq edir və hazırda bu təşkilata üzv olmaq üçün fəaliyyət həyata keçirir.

Şəkil 12. Azərbaycan Respublikasında və bəzi İƏİT ölkələrdə sosial siyasət: Kvintil nisbəti (2).

Şəkil 12 göstərir ki, bu gün Azərbaycan Respublikasının sosial siyasəti inkişafda yüksək nəticələr əldə etmiş və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının üzvü olan ölkələr ilə müqayisə edilə bilər. Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial vəziyyəti və ölkədə gəlirlərin ədalətli bölünməsi bir çox İƏİT üzvləri olan ölkələrdən daha yüksəkdir (Şəkil 12).

Bəlli olduğu kimi, davamlı inkişafın sosial baxımdan təmin olunması Kvintil nisbəti ilə yanaşı, digər bir göstərici əsasında müəyyən edilə bilər. Bu Gini indeksidir və həmin göstəricini səciyyələndirən rəqəmin dəyəri nə qədər aşağı olsa, sosial siyasət bir o qədər uğurlu hesab edilir. Azərbaycan Respublikasında və «böyük yeddilik» (G 7) qrupuna aid ölkələrdə Gini indeksinin müqayisəli təhlili Şəkil 13-də təqdim edilmişdir.

Şəkil 13. *Azərbaycan Respublikasında və bəzi G 7 ölkələrdə sosial siyasət: Gini indeksi (2).*

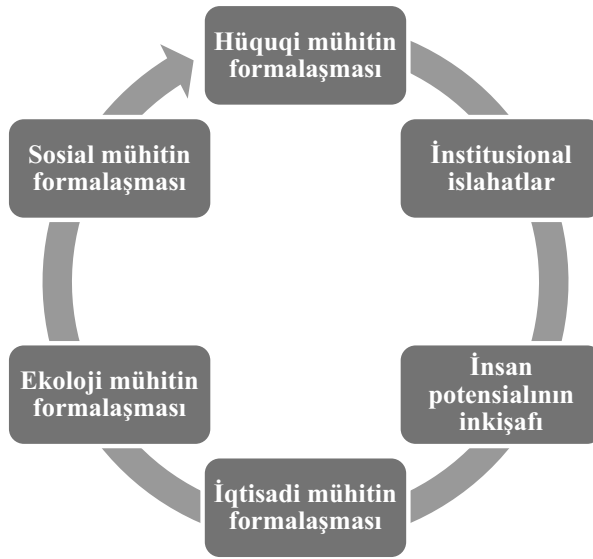
Şəkil 13-dən görüldüyü kimi sosial siyasət sahəsində Azərbaycan Respublikasında qazanılan nailiyyətlər G 7 qrupa aid olan ölkələrin çoxundan daha yüksəkdir. BMT və Dünya Bankının hesabatları əsasında tərtib edilmiş bu şəkildən görüldüyü kimi, Gini indeksi G 7 ölkələrində orta hesabla 37,5 təşkil etdiyi zaman, Azərbaycanda bu rəqəm 31,8 bərabərdir. Beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına əsasən G 7 qrupun üzvlərindən yalnız Almaniyanın sosial siyasəti və əhali arasında gəlirlərin daha ədalətli bölünməsi Azərbaycan Respublikasından üstündür. Digər 6 ölkənin Gini göstəricisi Azərbaycandan xeyli aşağıdır (2,3). Azərbaycan Respublikasında tarixi baxımdan qısa bir zaman kəsiyində sosial sahədə qazanılmış nailiyyətlər bunun üçün əlverişli mühitin yaradılması ilə əlaqədardır.

Davamlı inkişaf üçün əlverişli mühitin formalaşması

Beynəlxalq təşkilatların rəsmi hesabatlarından aydın olur ki, Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat sürətlə inkişaf edir. Aparılan müqayisələr göstərdilər ki, son 18 ildə Azərbaycanda adambaşına düşən ÜDM 4,9 dəfə artmışdır. Bu «böyük iyirmilik» (G 20) qrupuna aid olan və iqtisadiyyatları sürətlə inkişaf edən ölkələr arasında dünyada 2-ci nəticədir. Bu qrupda həmin müddət ərzində birinci nəticəni iqtisadiyyatı 6,2 dəfə artmış Çin Xalq Respublikası göstərilmişdir (3).

Tələb olunan iqtisadi şəraitin yaradılması ölkənin davamlı inkişafı və əhalinin rifahının yüksək səviyyədə təmin etməsi üçün vacib şərtədir. Lakin, iqtisadi imkanların mövcudluğu uğurlu sosial siyasətin keçirilməsi üçün kifayət deyil. Yuxarıda təqdim olunmuş cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, bəzi hallarda hətta yüksək iqtisadi imkan şəraitində ölkənin sosial və müvafiq olaraq, davamlı inkişaf göstəriciləri çox aşağı olur. Bu öz əksini, ilk növbədə, əhalinin sağlamlıq göstəricilərində (orta ömür müddətinin nisbətən qısalığı, yüksək uşaq ölümlü və s.) və təhsil göstəricilərinin aşağı səviyyədə olmasında tapır. Məsələn, adambaşı ümumdaxili məhsulu 23 min ABŞ dollarından çox olan Ekvatorial Qvineyada orta ömür müddəti cəmi 57 il, əhalinin orta təhsili isə 5,5 ilə bərabərdir. Argentinada, məsələn, adambaşı orta gəlir 20 minə yaxındır və Ekvatorial Qvineyadan 15 faiz azdır. Buna baxmayaraq, bu ölkədə əhali orta hesabla 76,7 il yaşayır və əhalinin orta təhsili 9,9 ilə bərabərdir (2).

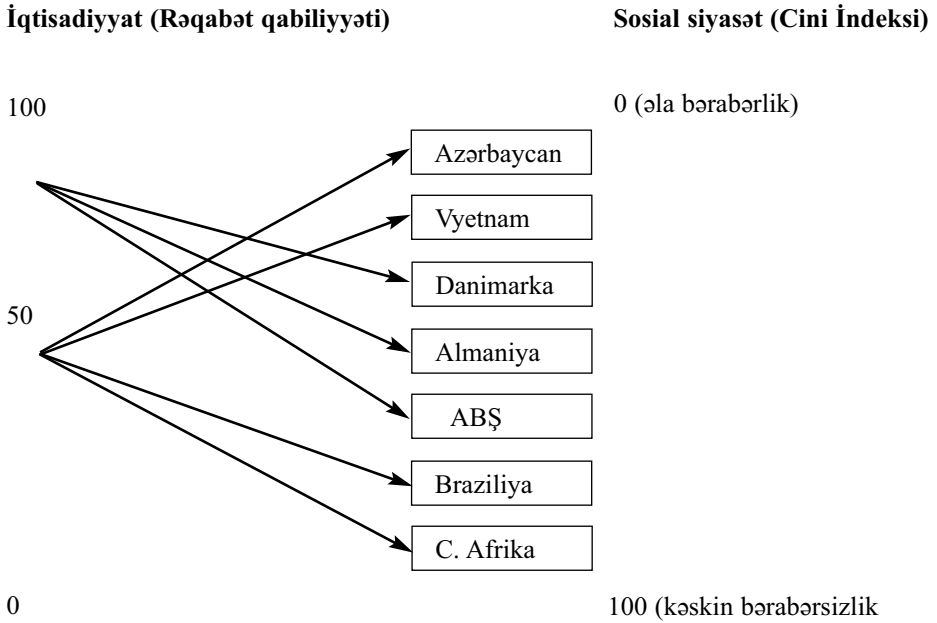
Azərbaycan Respublikasının sosial göstəriciləri bir sıra G 7 və G 20 qruplarına daxil olan və iqtisadi baxımdan daha zəngin ölkələrdən üstündür. Azərbaycanın uğurlu təcrübəsi göstərir ki, sosial sahədə davamlı uğurlar yalnız bu sahədə ardıcıl siyasətin həyata keçirilməsi şəraitində mümkündür (Şəkil 14).

Şəkil 14. *Davamlı inkişaf naminə uğurlu sosial siyasəti şərtləndirən əsas amillər*

Şəkil 14-də təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, davamlı inkişafın təmini yalnız iqtisadi imkanların mövcudluğu və eyni zamanda bu imkanlardan istifadə etməklə insan potensialının inkişafı, müvafiq hüquqi, ekoloji və

sosial mühitin yaradılması və institusional təkmilləşmələr şəraitində mümkündür. Azərbaycan bu istiqamətdə uğurları Davos Dünya Forumunun Təsisçisi və Prezidenti professor Klaus Şvabın 2018-ci ildə dərc etdiyi və 140 dünya ölkələrində iqtisadi imkanların sosial siyasətə təsirinə həsr olunmuş hesabatda öz əksini tapmışdır (26, Şəkil 15).

Şəkil 15. Fərqli iqtisadi imkanları olan ölkələrdə sosial siyasət (26).

Şəkil 15-də təqdim olunmuş məlumatlar və sxemin özü bilavasitə Prof. K.Şvabın hesabatından götürülmüşdür. Göründüyü kimi, yüksək iqtisadi inkişaf etmiş ABŞ, Almaniya və Danimarka kimi ölkələrdə müşahidə edilən sosial vəziyyət onların iqtisadi imkanlarından xeyli aşağıdır. Bu eyni zamanda sürətlə inkişaf edən Braziliya və Cənubi Afrika Respublikasına aiddir. Bu ölkələrdə də sosial sahədə nailiyyətlər onların iqtisadi imkanlarından aşağıdır. Dünya İqtisadi Forumunun hesabatında təhlil edilən 140 ölkədən ikisində - Azərbaycan və Vyetnamda iqtisadi imkanlar uğurlu sosial siyasət üçün səmərəli istifadə olunur. Bu zaman Azərbaycan Respublikasında iqtisadi nailiyyətlərin əhəlinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının səmərəliliyi Vyetnamdan 3,8 dəfə yüksəkdir. Azərbaycan Respublikasında sosial sahədə əldə edilmiş nailiyyətlərin əsasında Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Prezident İlham Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla inkişaf etdirilmiş innovativ dövlət idarə-

etmə texnologiyaları durur. Ölkədə sosial sahənin uğurla inkişafında ölkənin Birinci Vitse-Prezidenti Mehriban Əliyevanın əvəzsiz rolu var (10).

İnklüziv inkişaf davamlı inkişafın məqsədi kimi

Öndəki bölmələrdə təqdim olunmuş məlumatlar göstərir ki, həyata keçirilən siyasət nəticəsində beynəlxalq təşkilatların hesabatlarına əsasən, Azərbaycan Respublikası iqtisadi, sosial və humanitar sahələrdə yüksək nəticələr əldə edib. Bunun məntiqi yekunu kimi ölkə dünyanın birinci dərəcəli prioriteti olan və sosial sahəyə xüsusi dəyər verən inklüziv inkişaf sahəsində dünya liderləri səviyyəsinə qalxmışdır. Inklüziv inkişaf dedikdə, dövlətin tərəqqisinin elə yolu başa düşülür ki, ölkənin hərtərəfli inkişafı təmin olunur və bu prosesin müsbət nəticələrini bütün vətəndaşlar hiss edir. Ölkənin inklüziv inkişafının səviyyəsi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən xüsusi indeks vasitəsi ilə dəyərləndirilir. İndeksin hesablanması isə bir sıra göstəricilərə əsaslanır (Şəkil 16).

Şəkil 16. *İnklüziv inkişaf və onun hesablanmasında istifadə olunan əsas göstəricilər*

Dünya ölkələrində inklüziv inkişafın vəziyyəti 2018-ci ildə Davos Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən təhlil edilmişdir. Bu qurum tərəfindən təqdim edilmiş hesabat əsasən, Azərbaycan Respublikasının inklüziv inkişaf indeksi

4,69-a bərabərdir və ölkəmiz keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr arasında bu göstəriciyə görə üçüncü yeri tutur. Bu qrupa daxil olan ölkələr arasında Azərbaycan Avropa İttifaqının, zəngin ölkələri birləşdirən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının, «böyük iyirmilik» (G20), «böyük yeddilik» (G7) qruplarının üzvləri olan bir çox dövlətlərdən irəlidədir. Qeyd edilməlidir ki, bütün bu ölkələrin iqtisadi imkanları Azərbaycandan xeyli üstündür (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrin iqtisadi və inklüziv inkişaf göstəriciləri (1).

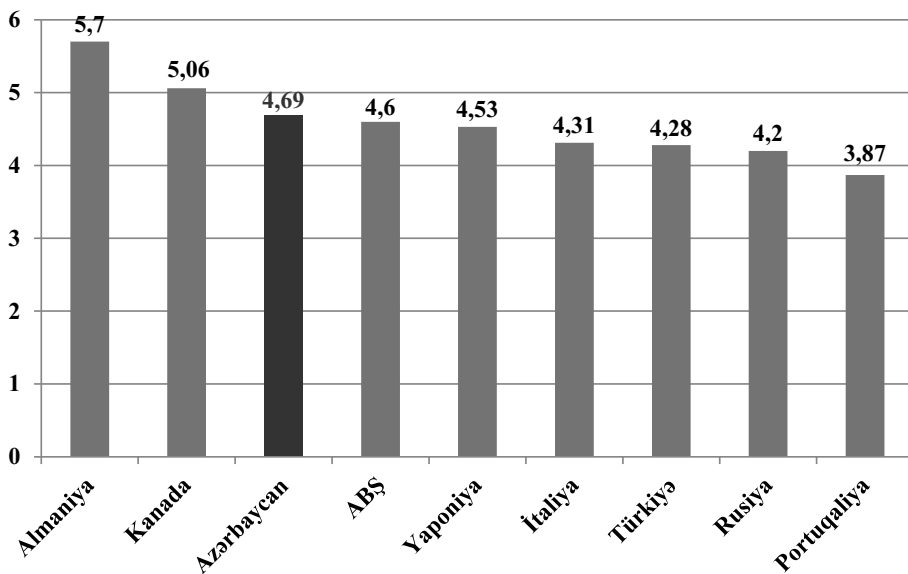
Ölkə	İnklüziv inkişaf indeksi	İnklüziv inkişafa görə tutduğu yer	İqtisadi imkanına görə (adambaşına ÜDM) tutduğu yer	İqtisadi imkan və inklüziv inkişaf arasında fərq
Litva	4,86	1	1	0
Macarıstan	4,74	2	4	+2
Azərbaycan	4,69	3	26	+23
Latviya	4,67	4	5	+1
Polşa	4,61	5	2	-3
Xorvatiya	4,48	7	6	-1
Rumıniya	4,43	10	15	+5
Bolqarıstan	4,41	11	18	+7
Türkiyə	4,28	16	7	-9
Rusiya	4,20	19	9	-10

Cədvəldən görüldüyü kimi, Litva keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələr arasında inklüziv inkişaf göstəricisinə görə birinci yerdədir. İqtisadi imkanları - adambaşına ümumdaxili məhsulun həcminə görə də bu ölkə göstərilən qrupda birincidir. Ölkə öz iqtisadi imkanlarını düzgün qiymətləndirib və səfərbər edərək, inklüziv inkişaf sahəsində bu qrupda birinci ola bilib. İqtisadi imkanlarına görə bu qrupda dördüncü yerdə olan Macarıstan mövcud və nisbətən məhdud imkanlarını səfərbər etməklə qrupda inklüziv inkişaf göstəricilərinə görə ikinci yerə qalxıb. Bu qrupda iqtisadi imkanları ikinci olan Polşa isə inklüziv inkişaf göstəricisinə görə yalnız beşinci, öz imkanlarından 3 pillə aşağı yerdə qərarlaşıb.

Dünya İqtisadi Forumunun 2018-ci ilin hesabatında təqdim olunmuş məlumatlarının təhlilindən aydın olur ki, ölkənin hərtərəfli tərəqqisini təmin edən və bütün əhalinin rifahına müsbət təsir göstərən inklüziv inkişaf naminə iqtisadi

imkanlarından dünyada ən optimal istifadə edən Azərbaycan Respublikasıdır. İqtisadi imkanlarına – adambaşına ümumdaxili məhsulun həcminə görə Azərbaycan Respublikası bu qrupda 26-cı yerdədir. Buna baxmayaraq, davamlı inklüziv inkişaf göstəricisinə görə ölkə 3-cü olub, yəni öz imkanından 23 pillə yüksək yerdə qərarlaşıb. Bu şübhəsiz ki, ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən tətbiq olunan innovativ idarəetmə texnologiyalarının nəticəsidir. Davamlı inklüziv inkişaf sahəsində yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsi yalnız güclü iqtisadi və sosial siyasətin həyata keçirilməsi şəraitində mümkündür. Ölkədə uğurlu sosial siyasətin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi ölkənin Birinci Vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın məqsədyönlü fəaliyyəti ilə bağlıdır (6).

Davos Dünya İqtisadi Forumunun hesabatının təhlili göstərdi ki, Azərbaycanın inklüziv inkişaf göstəriciləri iqtisadi inkişafı çox yüksək səviyyədə olan bir sıra ölkələrin müvafiq göstəricilərindən də yuxarıdır. Azərbaycan Respublikasının inklüziv inkişaf indeksi iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ABŞ, Yaponiya, İtaliya, İsrail, İspaniya, Portuqaliya, həmçinin Türkiyə, Rusiya və başqa ölkələrin inkişaf indekslərini geridə qoyur (1, Şəkil 17). Bu o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikası mövcud iqtisadi imkanlarından dövlətin hərtərəfli inkişafı və əhalinin rifahının yüksəldilməsi üçün göstərilən ölkələrdən daha səmərəli istifadə edir. Yaranmış vəziyyət eyni zamanda dövlət kadr siyasətinin müasir tələblərlə ayaqlaşmasından xəbər verir.

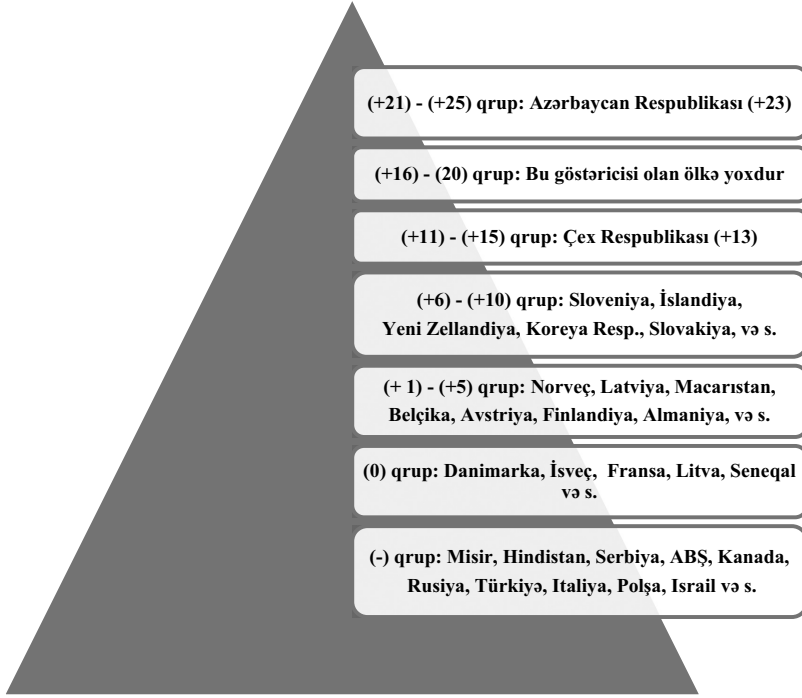

Şəkil 17. Azərbaycan Respublikası və iqtisadi inkişafda yüksək nəticələr əldə etmiş ölkələrin inklüziv inkişaf indeksləri (1).

Daha az vəsait sərf etməklə daha yüksək nəticələr bir qayda olaraq səmərəli dövlət idarəçiliyi, bu prosesdə yeni prinsiplərin və yeni texnologiyaların istifadəsi nəticəsində əldə edilə bilər. Azərbaycan Respublikasında davamlı inklüziv inkişaf sahəsində qazanılmış uğurları Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və Prezident İlham Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla inkişaf etdirilən, dərinlən düşüncülük dövlət idarəçiliyi strategiyasının reallaşdırılmasının nəticəsidir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən nəzərə alınan bütün göstəricilər üzrə əhəmiyyətli tərəqqiyə nail olmasına yol açıb. Son on illər ərzində əhalinin gəlirləri, məşğulluq səviyyəsi və rifahı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlib, resursların istifadəsinin səmərəliliyi artıb, qlobal iqlim dəyişikliklərinə təsirlər azaldılıb, ölkəmizin xarici borcu optimal səviyyədə saxlanılıb, sağlamlıq göstəriciləri yaxşılaşıb, əhalinin optimal demoqrafik strukturu formalaşılıb, yoxsulluq səviyyəsi və gəlirlərin əhali arasında bölgüsünün xarakteri yüksək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılıb. Bu sahədə olduqca qısa bir dövrdə yüksək nəticələrin əldə edilməsində ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən dövlət idarəçiliyində innovativ texnologiyaların işlənməsi və tətbiqi, o cümlədən sinergetik, komplementar və kompensasion texnologiyaların kompleksinin tətbiqinin həlledici rolu var.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikası dünyada davamlı inklüziv cəmiyyətin formalaşması naminə iqtisadi imkanlarından ən optimal istifadə edən ölkədir. Bu Şəkil 18-də təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur. Şəkil-də təqdim olunmuş ölkələr üç qrupa aiddir. Birinci, piramidanın ən aşağı hissəsində mənfi (-) göstəricilərə malik olan ölkələr haqqında məlumatlar təqdim edilmişdir. Bu ölkələr davamlı inklüziv inkişaf edən cəmiyyətin formalaşması baxımından öz iqtisadi imkanlarından tam istifadə edə bilməmişlər. Bu ölkələr arasında çox yüksək iqtisadi imkanlara malik olan ölkələr də var. Məsələn, inklüziv inkişaf göstəricilərinə görə ABŞ öz iqtisadi imkanlarından 14, Rusiya – 10, Türkiyə isə 9 pillə aşağı yerlərdə qərarlaşıblar (1, Cədvəl 2).

Piramidanın ikinci səviyyəsində sıfır (0) qrupuna daxil olan ölkələr yer alıb. Bu qrupda təmsil olunan ölkələr inklüziv inkişafın idarə edilməsində öz iqtisadi imkanları çərçivəsində hərəkət ediblər. Dünya reytinglərində onlar adambaşına gəlir və inklüziv inkişaf göstəricilərinə görə eyni yerdədirlər. Bu ölkələrə Fransa, İsveç, Danimarka, Litva bə digərləri aiddirlər (Şəkil 3).

Şəkil 18. *Dünya ölkələrində inklüziv inkişaf sahəsində iqtisadi imkanlardan müxtəlif dərəcədə istifadə edilməsi (1).*

Şəkil 18-də üçüncü qrupa inklüziv inkişaf sahəsində öz iqtisadi imkanlarından daha çox istifadə edən ölkələr daxil edilmişdir. Bu ölkələr öz növbəsində 5 alt qruplara (sub-group) ayrılıb. Birinci alt qrupda öz iqtisadi imkanlarından 5 pilləyə qədər qalxa bilmiş ölkələr təmsil olunur. Bunların arasında Almaniya, Avstriya, Finlandiya, Belçika və bir sıra başqa ölkələr göstərilə bilər. İkinci alt qrupda öz iqtisadi imkanlarından 6-10 pilləyə qədər qalxa bilmiş ölkələr bir araya gətirilib. Bu ölkələr Yeni Zelandiya, Koreya Respublikası, İslandiya, Sloveniya və digərləridir. Üçüncü alt qrupda inklüziv inkişaf sahəsində öz iqtisadi imkanlarından 10-15 pillə yuxarı qalxa bilən ölkələrin qruplaşması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin, bu qrupda yalnız bir ölkə - Çexiya Respublikası yer ala bilər. Bu ölkə inklüziv inkişaf sıralanmasında öz imkanından 13 pillə yuxarıda qərarlaşıb. Daha yüksək növbəti (+16-20) alt qrupda heç bir ölkə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qeydə alınmayıb. Nəhayət, son ən yüksək göstəriciləri olan alt qrupda (+20-25) yalnız Azərbaycan Respublikası təmsil olunmuşdur ki, bu ölkə inklüziv inkişaf sahəsində öz iqtisadi imkanlarından 23 pillə yüksəkdə yer tutub.

Dünya İqtisadi Forumunun hesabatında dünyanın 107 ölkəsində inklüziv inkişaf və onun davamlılığı haqqında məlumatlar təqdim edilmişdir. Azərbaycan bu sənəddəki göstəricilərə görə keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr arasında üçüncü olsa da, öz iqtisadi imkanlarından inklüziv inkişaf naminə səmərəli istifadəyə görə dünyada birincidir. Bu eyni zamanda beynəlxalq təşkilatların sənədlərinin təsviri və təhlili arasında fərqin göstəricisidir. Qeyd olunan yüksək nailiyyət ölkə Prezidenti İlham Əliyevin tətbiq etdiyi innovativ dövlət idarəetmə texnologiyalarının nəticəsidir. Bu innovativ texnologiyaların öyrənilməsi və geniş tətbiqi inklüziv inkişafın gələcək nəsillər üçün də davamlı olması vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. The Inclusive Development Index 2018. World Economic Forum, Davos, 2018, 14 p.
2. http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf, 27.08.2019.
3. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>, 27.08. 2019.
4. Aliyev I. Speech at the opening of the 6th Baku International Humanitarian Forum. Baku, October 25, 2018. <https://en.president.az/articles/30454>
5. Мехтиев Р.Э. Национальная идея Азербайджана в эпоху глобальных трансформаций. Москва, Политическая энциклопедия, 2017, с. 365.
6. Aliyeva M. Speech at the UN Public Service Forum, Baku, June 24, 2019. <https://en.azvision.az/news/107612/-first-vp-mehriban-aliyeva-attends-opening-of-un-public-service-forum-.html>
7. <https://reliefweb.int/report/world/2019-international-migration-and-displacement-trends-and-policies-report-g>, 20, 20.08.2019.
8. Alakbarov U.K. The fundamentals of inclusive development management. Baku, Azpoligraf, 2019, 216 p.
9. Brazilian Organized Crime Is All Grown Up. <https://foreignpolicy.com/2019/08/08/brazilian-organized-crime-is-all-grown-up/>
10. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasətinin əsasları. Bakı, «Zərdabi», 2016, 700 s
11. <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgsummit>, 29.08.2019.
12. Human Development Reports. UNDP. www.hdr.undp.org, 20.08.2019.
13. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/katowice-climate-change-conference-december-2018/katowice-climate-change-conference-december-2018>, 27.08. 2019.
14. UNESCO's commitment to biodiversity conservation and sustainable use. <https://en.unesco.org/themes/biodiversity/conservation>, 29.08.2019.

15. Climate Report. UN 2019.
<https://www.un.org/en/climatechange/reports.shtml>
16. <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.KT?view=map>
17. <https://data.worldbank.org/indicator/en.atm.co2e.pc>
18. <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PP.GD>
19. Ələkbərov U.K. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları. Bakı, «Təhsil», 2013, 223s.
20. <https://www.bbc.com/russian/vert-fut-46385557>
21. <https://www.fxclub.org › mirovoi-finansovyi-krizis-2011-2012gg-mif-ili-r>
22. Human Development Report 2019. <http://hdr.undp.org/en/towards-hdr-2019>
23. <https://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.COMM.GD.PP.KD>
24. Alakbarov U.K., Lawrence J.E. Energy efficiency as indicator of sustainable development policy. Journal of Sustainable Development (Canada, ISSN 1913-9071), 2017, v.10, № 3, p. 187-193.
25. Alakbarov U.K., Babayeva A.E. Comparative assessment of social indicators of Azerbaijan Republic as reflection of the sustainable development policy. Journal: European Studies, 2019, № 13, p. 39-47.
26. Schwab K. The Global Competitiveness Report. World Economic Forum, 2018, 671 p.

SUMMARY

INNOVATIVE PUBLIC ADMINISTRATION TECHNOLOGIES AND SUSTAINABLE INCLUSIVE DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Alakbarov U.K.

*The Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan,
rector, academician*

The Republic of Azerbaijan regained its independence only 28 years ago. Despite the fact that this is a short time from a historical point of view, the country has achieved high results in economic, social and humanitarian development. According to official reports of international development institutions such as the United Nations, the World Bank, the Davos World Economic Forum, the indicators of sustainable inclusive development of the Republic of Azerbaijan surpass those of a number of economically highly developed countries that are members of the «group of seven» (G7), the Organization for Economic

Cooperation and Development (OECD). In accordance with these international organization reports, the Republic of Azerbaijan is among the countries that have ensured the most rational use of resources for sustainable inclusive development. The paper discusses innovative public administration technologies that contribute to these successes.

Key words: public administration, sustainable development, inclusive development, resources management, climate change, human development

РЕЗЮМЕ

ИННОВАТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И УСТОЙЧИВОЕ ИНКЛЮЗИВНОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Алакбаров У.К.

*Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики,
ректор, академик*

Азербайджанская Республика восстановила свою независимость только 28 лет назад. Несмотря на то, что с исторической точки зрения это незначительный срок, страна достигла высоких результатов в экономическом, социальном и гуманитарном развитии. В соответствии с официальными отчетами международных организаций, в том числе ООН, Всемирного Банка, Давосского Всемирного Экономического Форума, показатели устойчивого инклюзивного развития Азербайджанской Республики превосходят аналогичные показатели ряда экономически высокоразвитых стран, входящих в «большую семерку» (G 7), Организацию Экономического Сотрудничества и Развития (ОЭСР). В соответствии с этими отчетами Азербайджанская Республика входит в число стран, обеспечивших наиболее рациональное использование ресурсов в целях устойчивого инклюзивного развития. В статье обсуждаются инновативные технологии государственного управления, способствующие этим успехам.

Ключевые слова: *государственное управление, устойчивое развитие, инклюзивное развитие, управление ресурсами, изменения климата, человеческое развитие*

AZƏRBAYCANDA ƏTRAF MÜHİTİN İDARƏ OLUNMASI SAHƏSİNDƏ YENİ YANAŞMALAR – QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR, HƏDƏFLƏR VƏ MISSİYALAR

Kərimov V.N.

*Azərbaycan Respublikası Ekologiya və
Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Aparat rəhbəri*

Ətraf mühitin qorunması, sağlam təbii mühitdə qalmaq və təbii sərvətlərdən insanların rifahı üçün səmərəli istifadəsi Azərbaycanda fəaliyyətin prioritet sahələrindən biridir. Ekoloji problemlərin həlli istiqamətində geniş işlər, habelə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş hökumət siyasəti ölkənin davamlı inkişaf strategiyasının vacib hissəsidir.

Şübhəsiz ki, ekoloji problemlər bütün insanları narahat edir. Bu problemlərin öyrənilməsi günümüzün ən vacib tələblərindən biridir. Qlobal ekoloji böhran şəraitində ətraf mühit, iqtisadiyyat və cəmiyyət arasındakı tarazlığın qorunmasını yalnız ekoloji təhlükəsiz və iqtisadi cəhətdən optimal bir model – davamlı inkişaf modeli yaratmaqla əldə etmək mümkündür.

Ətraf mühitin düzgün qorunmasını təmin etmək üçün dövlət orqanları ilə yanaşı, ictimai nəzarət də gücləndirilməlidir. Bu gün ekoloji problemlərin həlli və ətraf mühitin qorunması kiçikdən böyüyə qədər universal iştirak tələb edir. Özünü bu problemdən uzaqlaşdırmağa heç kimin mənəvi haqqı yoxdur. Bu baxımdan ictimaiyyətin məlumatlandırılması və təhsili mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *qlobal çağırışlar, yeni yanaşmalar, dövlət proqramları, ekoloji təmiz texnologiyalar, optimal idarəetmə, iqlim dəyişmələri, enerji səmərəliliyi, sudan səmərəli istifadə, ekoloji təmiz nəqliyyat, plastik tullantı, ekosistem*

Son dövrlər ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə, su, torpaq və atmosfer havasının çirklənmədən mühafizə edilməsi ümumbəşəri problemə çevrilmişdir. Dünyada demoqrafik artımla yanaşı istehlakın kəskin artması, qlobal istiləşmə, ozon qatının zədələnməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi kimi narahatlıq doğuran məsələlər ətraf mühitlə bağlı düşüncə və fəaliyyətlərə də öz təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasının genişmiqyaslı sosial-iqtisadi islahatlara əsaslanan ümumi inkişaf konsepsiyasında ətraf mühitin mühafizəsi, insanların sağlamlıq, təbii mühitdə yaşaması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmə məsələləri mühüm yer tutur.

Ölkə beynəlxalq cəmiyyətin ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı səylərinə qoşularaq ətraf mühitə mənfəət təsirlərinin azaldılması üçün müasir ekoloji təmiz texnologiyaların istifadəsinə keçid alır.

«Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası, «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri» çərçivəsində, həmçinin qəbul edilmiş digər strateji sənədlərdə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə istiqamətində hədəflər müəyyənləşdirilmişdir.

Bu proqramların əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına, əhəlinin iqtisadi və sosial tələbatlarının daha dolğun təmin olunmasına, regionların inkişafına, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş dövlət əhəmiyyətli investisiya layihələrinin sistemli və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Ətraf mühitin çirklənməsinin minimuma endirilməsi və mühafizəsinin tənzimlənməsi məqsədilə mütərəqqi üsulların tətbiq edilməsi, indiki və gələcək nəsillərin tələbatını ödəmək məqsədilə təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək, alternativ enerji mənbələrindən yararlanmaq və enerji effektivliyinə nail olmaq lazımdır.

Ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün iqtisadi və insan potensialının idarə edilməsinin müasir üsullarından istifadə edilməsi və insanın həyat fəaliyyətini təmin edə biləcək ekosistemlərin və biomüxtəlifliyin olduğu kimi qorunub saxlanması qarşıya vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Ölkədə aparılan struktur islahatları çərçivəsində idarəetmədə çevikliyi və səmərəliliyi artırmaq, cəmiyyətdə formalaşan yeni çağırışlara və iqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişikliklərə adekvat uyğunlaşmanı təmin etmək üçün ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji problemlərin həlli istiqamətində yeni yanaşmaların tətbiqi ilə bütün imkanlar nəzərdən keçirilir.

Yeni yanaşmaların tətbiqi eyni zamanda vətəndaşlara şəffaf, operativ və resurslara qənaət etməklə xidmətlərin göstərilməsi və dövlət xidmətlərinin daha əlçatan və keyfiyyətli olmasını şərtləndirəcəkdir.

Tullantıların, o cümlədən polietilen və plastik qablaşdırma materiallarının idarə olunmasında mütərəqqi üsullardan istifadə, çirklənmiş ərazilərin bərpası, istilik effekti yaradan qaz tullantılarının azaldılması, atmosfer havasının mühafizəsi, ekoloji təmiz nəqliyyatdan istifadənin genişləndirilməsi, yaşıllıqların mühafizəsi, tullantı sularının idarə olunması, Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunması, müasir metodlardan istifadə etməklə təbii sərvətlərin axtarışı və hasilatı prosesində ətraf mühitə təsirlərinin azaldılması, su ehtiyatlarının, o cümlədən transsərhəd suların inteqrasiyalı idarə olunması, qabaqcıl ekoloji dost texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi əsas prioritet istiqamətlərdəndir.

Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə, təmizlənmiş tullantı sularının təkrar istifadəyə yönəldilməsi, ekoturizmin inkişafı, mineral xammala tələbatın yerli ehtiyatlar hesabına ödənilməsi məqsədi ilə geoloji axtarış və axtarış-qiyətləndirmə işlərinin genişləndirilməsi, şirin su və dəniz əmtəə akvakulturasının inkişafı istiqamətində müasir yanaşmaların tətbiqinə başlanılmışdır.

Bununla yanaşı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində çirkəndirici maddələrin atılmasına, habelə tullantıların yerləşdirilməsinə görə ödəmə normativlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi, suların dövlət uçotunun təkmilləşdirilməsi, yerin təkindən istifadənin norma və qaydalarının təkmilləşdirilməsi, hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi məqsədilə addımlar atılır.

Müasir dövrdə demoqrafik artım, iqtisadiyyatın inkişafı, insanların rifah səviyyəsinin yüksəlməsi, nəqliyyat vasitələrinə tələbatın artması paralel olaraq enerji daşıyıcılarına olan tələbatı da kəskin şəkildə artırır. Uzun müddətdir ki, dünyada əsas enerji daşıyıcısı kimi kömür, neft və qaz kimi yanacaq növləri işlənmiş, tələbat dünyanın bir çox ölkəsində geniş miqdarda rast gəlinən bu yanacaq növləri ilə qarşılanmışdır.

Lakin, bu resursların ehtiyatlarının azalması, habelə yanacaq qiymətlərinin qeyri-stabil olması, bu yanacaq növlərinin istifadəsinin ekoloji tarazlığının pozulmasında mühüm rol oynaması günü-gündən bərpa olunan enerji mənbələrinə marağı artırmaqdadır. Beynəlxalq və regional təşkilatların hesabatları göstərir ki, bu sahəyə investisiya qoyuluşu təmin edilir və enerji sistemində bərpa olunan enerji mənbələrinin payı gündən-günə artmaqdadır.

İqlim tarixən dəyişib, lakin bu təbii tərəddüdlər uzun zaman kəsiyində baş verib. Bu gün üzləşdiyimiz proseslər bizə göstərir ki, iqlim dəyişmələri daha «sürətlə» baş verir. Bu onunla bağlıdır ki, təbii amillərin üzərinə antropogen

Mənbə: <https://unsplash.com/s/photos/ecology>

təsirər əlavə olunur. Yəni əhalinin sayının artması, təbii sərvətlərdən gələcəyi düşünmədən istifadə, yaşıllıqların, meşələrin məhv edilməsi və digər amillər, atmosfərə istilik effekti yaradan qazların atılmasına gətirir. Bu da öz növbəsində iqlimin istiləşməsini sürətləndirir.

İstixana qazlarının emissiyalarının artması, yer səthi və atmosferin əlavə olaraq istiləşməsi ilə nəticələnir. İqlim dəyişmələri təbii ekosistemlərə, eləcə də məhsuldarlığa mənfi təsir göstərir ki, bu da bəşəriyyəti təhlükəyə məruz qoya bilər.

İqlim dəyişmələri üzrə Ekspertlər Qrupunun sonuncu hesabatında bildirilir ki, əgər atmosfərə atılan emissiyaların səviyyəsi bugünkü səkildə davam etsə, temperatur artımı 2050-ci ilədək 2–3 dərəcəyədək ola bilər ki, bu da qlobal miqyasda böyük problemlərə gətirə bilər. Planetimizi gözlənilən risklərdən qorumaq üçün temperatur artımının 1,5 dərəcəyədək olan səviyyədə saxlanılmasının vacibliyi vurğulanır.

Beynəlxalq təşkilatların əsas məqsədi iqlim sistemində təhlükəli antropogen müdaxilənin qarşısını ala biləcək səviyyədə istixana qazlarının atmosfərdə qatılığının stabilləşməsinə nail olmaqdır. Bu səviyyə, ekosistemlərin iqlim dəyişikliyinə təbii olaraq uyğunlaşmasına imkan vermək, qida istehsalının təhlükəyə məruz qalmamasını təmin etmək və iqtisadi inkişafın dayanıqlı şəkildə davam etməsinə imkan yaratmaq üçün kifayət edə bilən zaman çərçivəsində əldə edilməlidir.

Azərbaycan iqlim dəyişmələrinin təsirlərinə yüksək dərəcədə həssas bir ölkədir və ölkə artıq iqlim dəyişmələrinin mənfi təsirlərini - daşqınlar, sellər, quraqlıq, istilik stressləri və s. kimi təbiət hadisələrinin sayının artmasını özündə hiss edir. Bu da adekvat adaptasiya tədbirlərini ön plana çəkir.

İqlimin sürətlə istiləşməsi proseslərinin qarşısını almaq mümkün deyil, lakin beynəlxalq təcrübə göstərir ki, onların fəsadlarını əvvəlcədən xəbərdarlıq verməklə nisbətən azaltmaq olar. Bu məqsədlə hidrometeorologiya sahəsində beynəlxalq təcrübə öyrənilir, iqlim dəyişmələrinə adekvat adaptasiya tədbirlərinin seçilməsi üçün gələcək iqlim dəyişmələri ssenarilərinin hazırlanması istiqamətində işlər görülür.

Bu sahədə ölkədə erkən xəbərdarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi, dəniz hidrometeoroloji şəbəkəsinin avtomatlaşdırılması, yeni proqnoz modellərinin tətbiqi ilə hidrometeoroloji xidmət sahəsinin modernləşdirilməsi nəzərdə tutulub.

Azərbaycan 2030-cu ilədək istilik effekti yaradan qazların emissiyalarının səviyyəsində 1990-cı baza ili ilə müqayisədə 35% azalmanı hədəf kimi götürüb. Bununla bağlı ətraf mühitə dost texnologiyalar tətbiq etməklə infrastruktur layihələri həyata keçirilməli, tükənməyən enerji mənbələrindən istifadə, enerji səmərəliliyinin artırılması və digər istiqamətlərdə müvafiq işlər görülməlidir.

Azərbaycanda iqlim dəyişmələrinə təsirlərin azaldılması istiqamətində bərpa olunan enerji mənbələrindən və enerji səmərəli texnologiyalardan istifadənin artırılması, istilik elektrik stansiyalarında mazutdan istifadənin dayandırılması, elektrik enerjisi istehsalında sərf olunan şərti yanacaq vahidinin ildən-ilə azaldılması, səmt qazlarının atmosferə atılma həcmi azaldılması, meşə ərazilərinin genişləndirilməsi və s. kimi tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji tələblərə cavab verməyən bir sıra iri sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin dayandırılması və iqtisadiyyatın müasir texnologiyalar əsasında inkişafı ilə əlaqədar sənaye müəssisələrindən (stasionar mənbələrdən) atılan tullantıların miqdarı ildən-ilə azalır.

Yeni yaradılan müəssisələrdə ekoloji tələblərə cavab verən müasir texnologiyaların tətbiqi ətraf mühitin qorunmasında mühüm rol oynayır. Həyata keçirilmiş tədbirlər xüsusən Bakı və Sumqayıt kimi iri şəhərlərin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində öz töhfəsini vermişdir.

Bununla yanaşı böyük şəhərlərdə avtomobil mühərriklərinin ixrac etdiyi daxili yanma məhsulları atmosfer havasının çirklənməsinə səbəb olur. Hazırda atmosferin çirklənməsinin əksəriyyəti avtonəqliyyatın payına düşür. İqtisadiyyatın dinamik inkişafı nəticəsində əhalinin maddi rifah halının yüksəlməsi ölkədə avtonəqliyyat vasitələrinin sayının son 20 ildə 3 dəfədən çox artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu isə ekoloji vəziyyətə təsirsiz ötürmə və avtonəqliyyat vasitələrinin çoxluq təşkil etdiyi, hərəkətin intensivliyi ilə seçilən şəhərlərdə, xüsusilə Bakı şəhərində ətraf mühitin qorunması məsələsini daha da aktuallaşdırır.

Təəssüf ki, dövriyyədə olan və ölkəyə idxal olunan avtomobillərin böyük bir hissəsi uzun müddət istismar olunmuş köhnə maşınlardır. Avtomaşınların təxminən 20%-nin yaşı 30 ildən yuxarıdır. Bu avtomobillərdən ixrac olunan zərərli qazların miqdarı daha artıq olur. Buna görə ölkədə avtoparkın yenilənməsinə ehtiyac vardır.

Dünyanın bir sıra ölkələrində atmosferə atılan zərərli maddələrin, o cümlədən istixana effekti yaradan qaz tullantılarının azaldılması məqsədilə ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrindən, o cümlədən elektrikle işləyən və hibrid avtomobillərdən istifadə genişlənməkdədir.

Ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadənin stimullaşdırılması ətraf mühitin qorunmasında vacib rol oynayır. Bu cür nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinin təşviqi nəticəsində ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq olar.

«Azərbaycan Respublikasında yol hərəkətinin təhlükəsizliyinə dair 2019 – 2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı»nda da ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitələrindən istifadənin stimullaşdırılması məsələləri öz əksini tapmışdır. Artıq bu ildən elektromobillər ƏDV-dən azad olunmuşdur. Qeyd olunan-

ları və dünya təcrübəsini nəzərə alsaq, hibrid avtomobillərdən istifadəni stimullaşdırmaq üçün vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiqi məqsədəuyğun sayılır.

Ətraf mühitə mənfi təsir göstərən səbəblərdən biri də bərk məişət tullantılarının, o cümlədən plastik tullantıların düzgün idarə olunmaması ilə bağlı yaranan problemlərdir. Plastik tullantılar təbiətdə yüz illər ərzində parçalanmır, miqdarı isə ilbəil artır.

2017-ci ildə Azərbaycanda istehsal olunan plastik qablaşdırma məhsullarının həcmi 2010-cu illə müqayisədə təqribən 2,5 dəfə artıb, eyni zamanda, 2009-cu illə müqayisədə 5 dəfə çox plastik qablaşdırıcı idxal edilib. Ölkədə hər il orta hesabla adambaşına 24 kiloqram plastik tullantı yaranır. Plastik və polietilen qablaşdırma tullantılarının ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılması, alternativ qablaşdırma materiallarından istifadənin genişləndirilməsi istiqamətində başladığımız genişmiqyaslı kampaniya davam edir.

Hazırda bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə plastik qablaşdırıcılardan istifadənin azaldılması istiqamətində müvafiq qanunvericilik bazası yaradılır, onların toplanması və təkrar emalı sistemi təkmilləşdirilir. Beynəlxalq təcrübədə əsas tədbir kimi plastik torbaların ödənişli olması və ya onlara ekoloji vergi tətbiqi kimi üsullardan istifadə edilir.

Artıq bir çox ölkələr plastik torbalara alternativ olaraq təkrar istifadəsi və emalı mümkün olan, bioloji parçalanan materiallardan hazırlanan torbalardan istifadə edir, plastik torba istehsalının azaldılması məqsədi ilə qadağaları, ödənişli istifadəni və ya vergi sistemini özündə cəmləşdirən qanunvericilik sənədlərini qəbul edir.

Ölkədə bərk məişət tullantılarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə dair Strategiya və plastik tullantıların ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılmasına dair Tədbirlər Planı çərçivəsində regional poliqlonların tikilməsi, tullantıların təkrar emal müəssisələrinə yönəldilməsi istiqamətində tədbirlər görülür, idarəetmə orqanları və özəl sektorla iş aparılır.

Plastik qablaşdırma materiallarının ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılması və onların alternativlərinin ölkə bazarına daxil olmasının asanlaşdırılması üçün stimullaşdırıcı tədbirlər nəzərdə tutulub.

Eyni zamanda qablaşdırma tullantılarının əmələ gəlməsinin qarşısını almaq və bu tullantıların ətraf mühitə təsirini azaltmaq məqsədilə qablaşdırma tullantılarının təkrar istifadəsi sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı tədbirlər görülür. Eyni zamanda, nəzərdə tutulan hədəflərə nail olmaq üçün qablaşdırma tullantılarının, o cümlədən plastik qablaşdırma tullantılarının geri qaytarılması və ya toplanması, təkrar emalı üçün sistemlər tətbiq edilir.

Ümumilikdə, bu sahədə aparılan işlər, tətbiq olunan mexanizmlər nəticəsində hazırda qablaşdırma tullantıları tullantı kimi deyil, təkrar emal materialı

kimi yeni əhəmiyyət qazanmışdır. Nəticə etibarilə, bəzi ölkələrdə plastik qablaşdırma tullantılarının 60-70 faizi təkrar emal edilir.

İqlim dəyişikliyi nəticəsində havanın orta temperaturu artmaqdadır. Nəticədə atmosfer yağıntılarının miqdarı və bununla bilavasitə əlaqəli su ehtiyatlarımız da azalmışdır və bu tendensiya davam edəcək.

Su ehtiyatları tükənən sərvət olduğundan onun inteqrasiyalı və səmərəli idarə olunması çox vacib aspektdir. Belə ki, su ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi BMT-nin 2030 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin, təbii fəlakət risklərinin azaldılmasına dair Sendai Çərçivə Proqramında və Paris Sazişi kimi beynəlxalq müqavilələrə daxil edilmişdir.

Dünya İqtisadiyyat Forumu ardıcıl üçüncü ildir ki, su böhranını ilk üç vacib qlobal risklər siyahısına daxil edir.

Azərbaycan dünyada nisbətən az su ilə təchiz edilmiş ölkələrdəndir. Bizim su ehtiyatlarımız regiondakı su ehtiyatının 15 %-ni təşkil edir. Ölkə ərazisində su ehtiyatlarının məhdudluğu problemi ilə əlaqədar onlardan səmərəli istifadə olunması, su mənbələrinin çirklənməsinin qarşısının alınması və əhalinin keyfiyyətli içməli su ilə lazımı səviyyədə təmin edilməsi əsas məsələlərdən biridir.

Mənbə: <http://eco.gov.az/>

Transsərhəd çayların qonşu dövlətlər tərəfindən çirkləndirilməsi, yaşayış məntəqələrinin kanalizasiya sistemləri və təmizləyici qurğularla təchiz olunmaması, müəssisə və təşkilatlarda formalaşan tullantı sularının təmizlənmədən su hövzələrinə axıdılması, supaylayıcı sistemlərin texniki tələblərə cavab ver-

məməsi nəticəsində böyük həcmdə su itkilərinə yol verilməsi, su ehtiyatlarından qeyri-rasional istifadə məsələləri məhdud su ehtiyatlarına malik olan ölkəmizdə su ehtiyatlarının mühafizəsinin təkmilləşdirilməsini, məqsədyönlü və səmərəli istifadəsini tələb edir.

Yaxın gələcəkdə alternativ su mənbələrinin axtarışı, yağış sularından istifadə olunması, sudan təkrar istifadə kimi amillər də nəzərə alınmalıdır.

İqlim dəyişmələrinin təsiri ilə yanaşı qonşu dövlətlər tərəfindən istifadə nəticəsində transsərhəd çayların su ehtiyatları da son illərdə azalıb. Ölkəmizdə su mənbələrindən götürülən suyun miqdarı gələcəkdə əhalinin sayının və suvarılan ərazinin artması ilə bağlı olaraq daha da yüksələ bilər.

Gələcəkdə ciddi su qıtlığı problemi ilə üzləşməmək üçün bütün su istifadəçiləri sudan səmərəli istifadə etməlidir. Yeni, inkişaf etmiş, su ehtiyatlarının və ətraf mühitin qorunmasına xidmət edən metod və texnologiyaların tətbiqi və müasir idarəetmə üsullarından istifadə israfçılığın qarşısını ala bilər.

Su ehtiyatlarının mümkün azalmalarına qarşı uyğunlaşmanın yollarından biri də sudan mümkün qədər az istifadə, təsərrüfat və məişətdə yol verilən su itkilərinin azaldılmasıdır. Adi su istifadəçisindən tutmuş fermerə qədər hamı suya qənaət vərdişlərinə yiyələnməlidir. Buna görə də əhalidə ekoloji savadın artırılması vacibdir. Bu vasitə inkişaf etmiş ölkələrdə təbii resurslara qənaət etməyə imkan yaradan ən güclü vasitədir.

Biz gündəlik həyatımızda sudan qənaətlə istifadə prinsipinə əsaslanmalıyıq, bunu davranış normamıza çevirməliyik.

Antropogen və təbii amillərin təsiri (qlobal iqlim dəyişiklikləri, dəniz səviyyəsinin tərəddüdü, çay axınının həddən artıq tənzimlənməsi, çirklənmə, qanunsuz balıq ovu və s.) Xəzər dənizi ekosisteminin deqradasiyasına gətirib çıxarmışdır. Xəzər dənizinin əsas çirklənmə mənbələri onun hövzəsində, sahillərində və akvatoriyasında yerləşən şəhərlərin və sənaye obyektlərinin çirkab suları, dəniz nəqliyyatından və neft mədənlərindən daxil olan müxtəlif çirkləndiricilərdir.

Etiraf etmək lazımdır ki, sahil zolağında yerləşən rayonların əksəriyyətində təmizləyici qurğular olmadığından müxtəlif tərkibli tullantı suları təmizlənmədən Xəzərə axıdılır. Xəzər dənizinin su balansında əsas rolu dənizə tökülən 130-a qədər çay təşkil edir. Xəzərin qorunması ilə bağlı regional və beynəlxalq səviyyədə üzərimizə götürdüyümüz öhdəliklər, tərəfdaş olduğumuz konvensiyaların müddəaları da bu sahəni daim diqqət mərkəzində saxlamağı bizdən tələb edir.

Xəzər dənizinin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün mümkün olan bütün vasitələrdən istifadə olunmalıdır ki, Xəzər ekoloji inkişaf və ekoloji sabitlik zonasına çevrilsin. Bu su hövzəsinin qorunması ilə bağlı regional və beynəlxalq səviyyədə götürülən öhdəliklər, tərəfdaş konvensiyaların müddəaları da bu sahəni daim diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır.

Digər tərəfdən Abşeron yarımadasında tullantı və lay suları ilə çirklənmiş göllər ekoloji şəraitə ciddi təsir göstərir və Xəzər dənizinin çirkləndirilməsində mühüm rol oynayır. Abşeronda sənayenin sürətli inkişafı əhalinin sayının artmasına və nəticədə çoxlu sayda yaşayış massivlərinin tikilməsinə səbəb olmuşdur. Yaşayış massivlərində isə vahid kanalizasiya sistemləri qurulmadığına görə, tullantı suları yaxında olan göllərə və ətraf ərazilərə axıdılır. Nəticədə həmin su hövzələri zərərli maddələrlə çirklənərək gərgin ekoloji ərazilərə çevrilmişdir.

Yarımadada göllər üzrə araşdırmalar aparılmış, 9 gölün (Xocasən, Binəqədi, Lökbatan, Qaradağ, Qu, Zabrat, Zığ, Bülbülə və Böyükşor) ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi prioritet hesab edilmişdir. Abşeron göllərinin bərpa layihəsi çərçivəsində yarımadanın ən böyük gölü olan Böyükşor gölünün kompleks bərpa layihəsinin birinci mərhələsində gölün 300 hektara yaxın sahəsi bərpa edilmiş, Böyükşor bulvarı salınmış, sahil ərazilər abadlaşdırılaraq yaşıllaşdırılmış, suyun keyfiyyətinə online rejimdə nəzarət təşkil edilmişdir.

Su hövzələrinin çirkləndirilməsi ölkənin və yarımadanın əsas ekoloji problemlərindəndir. Kanalizasiya sistemlərinin və müvafiq təmizləyici qurğuların qurulması hesabına su mənbələrinin çirklənməsinin qarşısı alınmalıdır.

Ölkədə su ehtiyatları az olduğuna görə səhrələşmə problemi də mövcuddur. Bəzi quraqlıq sahələrdə, Abşeron kimi ərazilərdə, Kür-Araz ovalığında, Ceyrançöldə yarımsəhra iqliminə aid olan sahələr olduğuna görə, səhrələşmə təhlükəsi günbəgün artır.

Abşeron yarımadasında səhrələşmə əsasən torpağın neft və neft tullantıları ilə çirklənməsindən baş verir. Neft məhsullarının və çoxlu miqdarda buruq sularının səthə axıdılması həm də qrunt sularının səviyyəsinin qalxmasına və torpağın təkrar şorlaşmasına səbəb olur. Problemi aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatı, bitkiçilik və heyvandarlıq intensiv istehsal üsuluna keçməlidir.

Hazırda Abşeron yarımadasında çirklənmiş torpaqların ekoloji vəziyyətinin sağlamlaşdırılması və landşaftın bərpa, o cümlədən lay sularının ərazidən kənarlaşdırılaraq idarə olunması, neft şlamlarının zərərsizləşdirilməsi, neftlə çirklənmiş torpaqların və müxtəlif maddələrlə çirklənmiş göl və gölməçələrin bərpa istiqamətində tədbirlər davam etdirilməkdədir.

Xarici ekspertlər cəlb olunmaqla çirklənmiş ərazilərin qiymətləndirilməsi, təmizlənməsi üsulları və gələcək istifadə təyinatını müəyyən etmək üçün inventarlaşdırılma işləri aparılmışdır. Qiymətləndirmə nəticəsində təmizlənmə və bərpa metodologiyaları müəyyənləşdirildikdən sonra çirklənmiş ərazilər torpaqların gələcək istifadə təyinatına uyğun olaraq mərhələlərlə bərpa hətə keçiriləcəkdir.

Torpaqların deqradasiyasının, səhrələşmənin qarşısının alınması məqsədi ilə dünya ölkələrində fermerlər və yerli icmalar arasında dayanıqlı kənd təsərrüfatı, torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə dair maarifləndirmə işləri aparılır. Həmçinin, bir çox ölkələrdə quraqlıqdan erkən xəbərdarlıq sistemləri qurulur, eroziyaların qarşısının alınması məqsədi ilə meşə əraziləri salınır və yaşıllaşdırma işləri aparılır.

Azərbaycanda meşələrin artırılması, mühafizəsi, o cümlədən meşə təsərrüfatından beynəlxalq təcrübələr əsasında davamlı və səmərəli istifadə edilməsi prioritetdir. Meşələrin mühafizəsi tədbirlərinin gücləndirilməsi, o cümlədən qanunsuz ağac kəsmə hallarının qarşısının alınması, regionların qazlaşdırılması hesabına qırıntı hallarının ilbəl azalmasına baxmayaraq, meşələrə qeyri-qanuni müdaxilə halları hələ də mövcuddur.

Meşə ərazilərinin genişləndirilməsi üçün meşə əkinləri və aqrobağların salınması işləri həyata keçirilir, mühafizə tədbirləri gücləndirilir. Ölkə ərazisinin 95%-nin qazla təmin olunması, qanunsuz ağac kəsmə hallarının qarşısının alınması və ictimaiyyət arasında aparılan təbliğat hesabına qırıntı halları azalır.

Yarımsəhra iqlim tipinə xas olan əlverişsiz külək rejimi və uzunmüddətli quraqlıq mövsümləri ilə səciyyələnən Abşeron yarımadasında təbii meşələrin olmaması, Bakı şəhəri daxil olmaqla bütün yarımada sünə yaşıllıq zonaları ilə təmin olunmasını zəruri edir.

Bakı şəhərində son illər ərzində davam edən iri həcmli tikintilər, əhali artımı, şəhər infrastrukturunun sürətlə böyüməsi yaşıllıq sahələrinin genişləndirilməsini daha da aktual edir. Abşeron yarımadasının iqlimini nəzərə alaraq, yaşıllaşdırma işlərinin aparılması ümumi ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında, eyni zamanda iqlim dəyişmələri ilə bağlı təsirlərin azaldılmasında effektiv bir vasitədir.

Azərbaycan Respublikası nadir coğrafi mövqeyinə və müxtəlif iqlim qurşaqlarının mövcudluğuna görə zəngin biomüxtəlifliyə malik ölkədir. Alimləri, tədqiqatçıları, səyyahları, təbiət vurğunlarını cəlb edən ölkəmiz bu gün də təbiətsevərlərin diqqət mərkəzindədir.

Təsədüfi deyil ki, alimlər bioloji müxtəlifliyi nəhəng və zəngin ehtiyat mənbəyi adlandırırlar. Odur ki, kimliyindən və harada yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir şəxs təbiətə və onun nemətlərinə qayğı ilə yanaşmalı, onun müdafiəçisi olmalıdır.

Ekosistemlərin və təbii sərvətlərin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması gündəlikdə duran prioritetlərdən biridir. Bu sərvətlərin qorunması üçün xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması dünyada əsas metodlardan sayılır. Bu həm də ekoturizmin inkişafı və ölkənin tanıtılmasında böyük rol oynayır.

Dünyada bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsini təmin etmək məqsədilə qanunvericilik və institusional çərçivə təkmilləşdirilir. Bioloji

müxtəlifliyin qorunması, o cümlədən, nadir və nəsli kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin mühafizəsi, qanunsuz ovun aradan qaldırılması məqsədilə bir sıra beynəlxalq razılaşmalar, konvensiyalar qəbul edilmişdir.

Bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi məqsədi ilə qorunan ərazilərin sahəsi genişləndirilir. Dünya ölkələrində bioloji müxtəlifliyin qorunması ilə məşğul olan aidiyyəti qurumlar

Mənbə: <http://eco.gov.az/>

çoxsaylı təbiəti mühafizə layihələri və ictimaiyyətin məlumatlılığını, o cümlədən cəmiyyətdə ekoloji dəyərləri inkişaf etdirmək üçün müxtəlif maarifləndirmə və təhsil proqramları həyata keçirilir. Həmçinin bioloji müxtəlifliyin qorunması məqsədi ilə monitorinqlər və qiymətləndirmələr aparılır.

Zəngin təbiətimizin bioloji növ müxtəlifliyinin, ekosistemlərin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılmasının təmin edilməsində məqsədilə hal-hazırda ölkədə 893 min hektar sahəni əhatə edən mühafizə olunan təbiət əraziləri fəaliyyət göstərir. Bunlardan 10-u milli park, 11-i dövlət təbiət qoruğu, 24-ü dövlət təbiət yasaqlığıdır. Ümumilikdə, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ölkə ərazisinin 10,31 faizini, ayrılıqda milli parklar 4,87 faizini təşkil edir.

2018-ci ildə Xəzər dənizinin sahilində Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğunun bazasında yeni milli park - Qızılağac Milli Parkı yaradılıb. Bununla yanaşı, «Zaqatala biosfer qoruğunun yaradılması» layihəsi üzrə Zaqatala-Balakən regionunda Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğunun bazasında ölkə tarixində ilk biosfer qoruğunun yaradılması istiqamətində işlər görülür və bu işlərin sona çatdırılması nəticəsində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi xeyli genişlənəcəkdir.

Ovçuluq təsərrüfatlarının müasir standartlara uyğun təşkil edilməsi, zəruri infrastrukturun yaradılması və ovçuluğun

Mənbə: <http://eco.gov.az/>

sivil qaydada təşkili məqsədi ilə ovçuluq təsərrüfatlarının açıq müsabiqə yolu ilə yerli və xarici sahibkarların uzunmüddətli istifadəsinə verilməsi işlərinə başlanılmışdır.

Təəssüf ki, planetin təbii zənginliyi azalır, bir çox bitki və heyvan növləri məhv olur, yaxud nəslə tamamilə kəsilir. Bir sıra beynəlxalq qurumlar və dövlətlər həyəcan təbili vurur, planetin təbii zənginliyini və biomüxtəlifliyini qorumaq naminə birgə fəaliyyətə çağırırlar. Bu əməkdaşlıq müsbət nəticələrini versə də, hələ ki nəslə kəsilən və «Qırmızı kitab»a düşən heyvan və bitki növlərinin, mikroorqanizmlərin sayı ildən-ilə artmaqda davam edir.

Ölkəmizdə ekologiya sahəsində görülən işlərdən danışdıqda Heydər Əliyev Fondunun və IDEA İctimai Birliyinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qeyd olunan təşkilatların dəstəyi ilə həyata keçirilən çoxsaylı ekoloji layihələr arasında vəhşi təbiətin mühafizəsi istiqamətində həyata keçirilən ceyran, bəbir, bizon kimi nadir növlərin tarixi yaşayış məskənlərində bərpası tədbirləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Son illər müxtəlif səbəblərdən balıq ehtiyatlarının həcmi getdikcə azalır. Xüsusilə ərzaq təminatı məqsədi ilə balıqların həddindən artıq ovlanması onların sayının tənzimlənməsinə əngəl törədir. Bu məsələdə balıqların mühafizəsi və süni şəkildə artırılması problemin həllinə tam şəkildə kömək edə bilmir. Bunun üçün ən optimal yol hazırda bütün dünyada balıq ovu və istehsalının 70 faizindən çoxunu özündə birləşdirən akvakulturanın inkişaf etdirilməsidir.

Akvakulturanın inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru olan balıqçılıq davamlı inkişaf edəcək və nəticədə yaxın illərdə ölkə əhalisinin balıq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə, idxaldan asılılığın azaldılmasına, iqtisadiyyatı sahil balıq ovundan asılı olan rayonların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə nail olacaqdır. Akvakulturanın davamlı inkişafı kənd ərazilərində yeni iş yerlərinin və alternativ gəlir mənbələrinin yaranmasına səbəb olacaq və ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə, sağlamlığına, ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərinin həllinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Balıqovlamadan akvakultura fəaliyyətinə keçid son nəticədə Xəzər dənizində balıq ehtiyatlarının, xüsusilə nərəkimilərin təbii populyasiyasına antropogen təzyiğin azalmasına gətirib çıxaracaqdır.

Bununla yanaşı, mineral xammal bazasının qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması, xammala olan tələbatın ödənilməsi, qanunvericiliyin tələblərinə, norma və standartlara əməl olunması, təhlükəsizliyin və şəfəflığın təmin edilməsi, ətraf mühitin, təbii landşaftın mühafizəsinə dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi şəraitində bu sahədə çevik idarəetmənin təmin edilməsi və neqativ halların aradan qaldırılması məqsədilə inzibati addımlarla yanaşı, təbiət istifadəçiləri ilə mütəmadi görüşlər keçirilmiş, sağlam

sahibkar - dövlət dialoqu platforması qurulmuş və hasilatçıların təbii sərvətlərə olan münasibəti dəyişmişdir.

Nəcib və əlvan metal filizi yataqlarının mineral xammal bazasının öyrənilməsi, yataqların kəşfiyyatı, istismara cəlb olunması, işlənməsi, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqi, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsi və dağmədən sənayesinin inkişafı istiqamətində işlər görülür, bütün filiz yataqları haqqında məlumatlar rəqəmsallaşdırılır.

Respublika ərazisinin geoloji öyrənilməsində və faydalı qazıntı yataqlarının geoloji kəşfiyyatında mühüm nəticələr əldə olunmasına baxmayaraq, müntəzəm olaraq, innovativ sistemlərin, proqramların, yeni cihaz və avadanlıqların geoloji-istehsalat prosesinə tətbiqinin davam etdirilməsinə ehtiyac vardır.

Kosmik görüntülərin deşifrəlməsi texnologiyasından istifadə olunması nəticəsində faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı sahəsində prioritet istiqamətlərin meydana çıxacağı gözlənilir. Geoloji xəritələrin tərtibində GIS texnologiyasından istifadə olunması əsasında müasir tələblərə cavab verən elektron informasiya bazasının yaradılması mümkün olacaqdır.

Strateji əhəmiyyətli mineral-xammal növlərinin müəyyənləşdirilməsi, geoloji-axtarış prosedurlarının təkmilləşdirilməsi sayəsində onların ehtiyatlarının artırılmasına nail olunacaq və eləcə də, respublika ərazisində bu günə qədər qiymətləndirilmiş strateji xammal ehtiyatlarının səmərəli istifadə perspektivləri müəyyənləşdiriləcəkdir.

Bərpa olunmayan mineral-xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədilə mövcud ehtiyatların BMT çərçivə təsnifatına uyğun olaraq yenidən geoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi mühüm addım olacaqdır. Bərpa olunan mineral-xammal ehtiyatlarının kortəbii istismarının ətraf mühitə kifayət dərəcədə mənfi təsir göstərdiyi hallarda isə həmin xammal üzrə qalıq ehtiyatların geoloji təftişi, alternativ xammal mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və axtarışı ön plana çəkiləcəkdir.

Hal-hazırda iqtisadi, siyasi, texnoloji və digər səbəblərdən dünya əhalisinin 50%-dən çoxu şəhərlərdə məskunlaşıb və bu göstəricinin 2050-ci ilə qədər 70%-ə qədər artacağı ehtimal olunur. Bu səbəbdən qabaqcıl dünya ölkələri beynəlxalq təşkilatların da dəstəyi ilə artan şəhərləşmənin yol açacağı ekoloji, demografik və digər problemlərin qarşısını almaq üçün iqtisadi inkişaf və ətraf mühit arasında tarazlığı qoruyan dayanıqlı inkişaf modellərini tətbiq etməyə çalışır.

Dünyada cərəyan edən ekoloji çağırışlara uyğunlaşmaq, cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin balanslaşdırılması, insanlarda ekoloji şüurun formalaşdırılması məqsədilə maarifləndirmə və təbliğat işlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Sevindirici haldır ki, ekoloji durumun yaxşılaşdırılması ilə bağlı məsələlərdə ictimai qınaq mexanizmi formalaşır, vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirilir və insanların təbiətlə münasibətlərində müsbət dəyişikliklər öz bəhrəsini verir.

Ətraf mühit problemləri təkcə indiki deyil, həm də gələcək nəsillər naminə həll olunmalıdır. Bu mənada vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edən hər bir şəxsi sıralarımızda görmək və onlarla çiyin-çiyinə çalışmaq bizim üçün şərəfdir və bütün cəmiyyət üzvlərini bu fəaliyyətə qoşulmağa səsləyirik.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin internet sahifəsi-www.eco.gov.az;
2. www.preslib.az
3. www.president.az
4. www.science.az

NEW APPROACHES TO ENVIRONMENTAL MANAGEMENT IN AZERBAIJAN - GLOBAL CHALLENGES, GOALS AND MISSIONS

SUMMARY

Karimov V.N.

*Chief of administration, Ministry of Ecology and
Natural Resources, Republic of Azerbaijan*

Nature protection, living in a healthy environment and, the efficient use of natural resources for the welfare of people are the priorities. Large-scale activities to address environmental challenges as well as public policy aimed at improving the environmental situation are important components of country's sustainable development strategy.

Undoubtedly, environmental problems affect everybody. Scrutiny of these problems is one of the most important aspects of human development. In the context of the global environmental crisis, maintaining balance between the environment, economy and society can only be achieved through creation of a new environmentally and economically optimized model – sustainable development.

Along with government agencies, there is a need to enhance public control to ensure environmental protection. Today, solution of environmental problems requires everyone's involvement. No one has the moral right to stay indifferent. In this regard, public awareness and education are of utmost priority.

Key words: *global challenges, new approaches, government programs, environmentally-friendly technologies, optimal control, climate change, energy efficiency, efficient use of water, environmentally-friendly transport, plastic waste, ecosystem*

РЕЗЮМЕ

НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ОБЛАСТИ УПРАВЛЕНИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДОЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ – ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ, ЦЕЛИ И МИССИИ

Керимов В.Н.

*Руководитель аппарата Министерства экологии и
природных ресурсов Азербайджанской Республики*

Охрана окружающей среды, пребывание в здоровой природной среде и эффективное использование природных ресурсов во имя благосостояния народа являются одними из приоритетных направлений деятельности в Азербайджане. Масштабная работа по решению экологических проблем, а также государственная политика, направленная на улучшение экологической ситуации, являются важной частью стратегии устойчивого развития страны.

Несомненно, экологические проблемы волнуют всех людей. Изучение данных проблем является одним из важнейших требований сегодняшнего дня. В условиях глобального экологического кризиса поддержание необходимого баланса между окружающей средой, экономикой и обществом может быть достигнуто только путем формирования новой экологически безопасной и экономически оптимальной модели – модели устойчивого развития.

Для обеспечения надлежащей природоохранной деятельности, наряду с государственными органами, также должен быть усилен общественный контроль. Сегодня решение экологических проблем и охрана окружающей среды требует всеобщего участия, от мала до велика. Никто не имеет морального права дистанцироваться от этой проблемы. В этой связи, информирование общественности и просветительская работа играют важную роль.

Ключевые слова: *глобальные призывы, новые подходы, государственные программы, экологически чистые технологии, оптимальное управление, изменение климата, энергоэффективность, эффективное использование воды, экологически чистый транспорт, пластиковые отходы, экосистема*

СТАНОВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: РОЛЬ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Мамедов Н.М.

*доктор философских наук, профессор Российской Академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ, директор Института глобализации и устойчивого развития «Академии МНЭПУ», академик РАЕН и РЭА, эксперт ЮНЕСКО
e-mail: nizami-mamedov@mail.ru*

В статье показывается историческое значение принятия в конце XX века Организацией Объединенных Наций концепции устойчивого развития. Обосновывается необходимость формирования новой интегративной культуры, призванной обеспечить переход современного общества к устойчивому развитию. Вводится понятие культуры устойчивого развития. Особое внимание уделяется системообразующей роли науки и образования в формировании культуры устойчивого развития, анализируются итоги и перспективы реформирования образования в интересах устойчивого развития.

Ключевые слова: *культура, цивилизация, устойчивое развитие, культурная политика, наука и образование для устойчивого развития*

В 1992 г. произошло историческое событие: Конференция ООН по окружающей среде и развитию, проходившая в Рио-де-Жанейро, приняла концепцию устойчивого развития [термин «устойчивое развитие" получил широкое распространение после публикации в 1987 г. доклада комиссии ООН по окружающей среде и развитию «Наше общее будущее». В русском издании этого доклада английский термин «sustainable development" переведен как «устойчивое развитие", хотя имеются и другие его значения - поддерживаемое, длительное, непрерывное, оберегаемое (развитие).] которая, по существу, предопределило начало новой эры в истории человечества. Речь идет о переходе к цивилизационному развитию, на основе видоизменения ценностей и целей современного общества, содержания различных сфер человеческой деятельности. Прошедшее после указанной конференции время подтверждает, что переход к устойчивому развитию является единственным спасительным путем для человечества. Стало очевидно, что в условиях глобализации стихийное развитие становится недопустимым. Глобализация может обрести гуманистическую ориентацию только при устойчивом развитии.

Смысл концепции устойчивого развития

Появление концепции устойчивого развития было связано с всесторонним осмыслением состояния и перспектив развития человечества. Многочисленные исследования, выполненные в России и в других странах, показали, что Мир к концу XX века подошел к экологическому порогу, требующему радикального изменения ценностно-мировоззренческих, экономических, технологических основ существования человечества. Смысл концепции устойчивого развития в этом отношении сводится к определению предпосылок и условий гармонизации экономического и экологического развития, социальных взаимодействий, жизнедеятельности каждого человека. Согласно данной концепции, люди должны таким образом удовлетворять свои потребности, чтобы не нарушались установленные в течение миллионов лет основополагающие меры биосферных процессов, не ставилась под угрозу жизнь будущих поколений. Предполагается, что устойчивое развитие должно характеризоваться экономической эффективностью, биосферосовместимостью, социальной справедливостью и всесторонней безопасностью [1,2].

Концепция устойчивого развития, с одной стороны, отражает обострение социальных, экономических и экологических проблем на нашей планете, с другой, - характеризует интеллектуальный уровень современной цивилизации, степень научно-теоретического освоения человечеством природной и социальной действительности. Она предстает как квинтэссенция целого ряда философских и социологических учений, естественнонаучных и математических теорий [3,4]. Данная концепция высвечивает также необходимость взаимосвязи разума с нравственностью. Достижения разума, оторванные от нравственных начал, как показывают уроки истории, зачастую ведут к разрушительным, антигуманным следствиям. Для предотвращения этого становятся востребованными духовные ценности, нормы высокой морали.

С естественнонаучной точки зрения, для обеспечения устойчивого развития необходимо сохранение в естественном виде значительных территорий на поверхности нашей планеты, среда или экосистемы которых выполняют стабилизирующую функцию в поддержании жизненно важных параметров биосферы. К таким территориям, например, относятся сибирская тайга, амазонская сельва, горные и субтропические леса. Разрушительное воздействие человека на биосферу может быть уменьшено до безопасного для нее уровня путем сохранения фундаментальных физико-химических, биологических параметров биосферы. Этот вывод следует из учения В.И.Вернадского о биосфере [5] и подтверждается современной теорией биотической регуляции окружающей среды [6]. Теория биотической регуляции, в частности, показывает необходимость

кардинального изменения направления и содержания социально-экономического развития и акцентирует внимание на глобальном характере экологических противоречий, несмотря на их локальное происхождение.

В социально-экономическом отношении приоритетными задачами перехода к устойчивому развитию оправданно считаются [7]:

- поддержание на глобальном и региональном уровнях социальной гармонии, преодоление тенденций дифференциации общества;
- развитие «зеленой» экономики, высоких технологий и альтернативных источников энергии.

Эти требования носят преимущественно характер целей, которые должны лежать в основе региональных и глобальных действий в области социального, экономического и научно-технического развития.

Реализация стратегии устойчивого развития предполагает изменение способа мышления людей, усиление его прогностических качеств. Высокая компетентность становится одной из существенных характеристик человека будущего, потому что ущерб природе наносится не только умышленно, но и по незнанию. «Конструирование» устойчивого будущего (экологической цивилизации) в не меньшей мере зависит от доминирующих в обществе мировоззренческих установок, человеческих качеств жителей нашей планеты, от системы ценностей культуры.

Следует подчеркнуть, что, по мере осмысления проблем и перспектив перехода современного общества к устойчивому развитию, концепция устойчивого развития все больше предстает как теория исторического процесса, отображающая социальную и природную (социоприродную) действительность в единстве и развитии [7].

Итак, в соответствии с концепцией устойчивого развития на смену прежним, ориентированным на экономический рост, стратегиям должна прийти стратегия, в центре которой находится человек и естественно-природные предпосылки и условия его жизни; ценности, сформировавшиеся в эпоху индустриального общества, должны подвергнуться радикальным изменениям. Иными словами, чтобы достичь устойчивого, безопасного развития на глобальном, региональном и локальном уровнях необходимо изменить современную культуру, сформировать ценности высокой культуры, которую можно определить как культуру устойчивого развития [8].

Сущность культуры устойчивого развития

В принципе, культура предстает как совокупность различных способов и результатов адаптации и организации жизнедеятельности людей в определенной среде. Передаваемый из поколения в поколение опыт теоретического и практического освоения человеком действительности в

различных формах и видах определяет сущность конкретной культуры, ее систему ценностей и установившиеся программы, алгоритмы деятельности[9]. Благодаря повышению уровня и качества жизни людей, достижениям в области науки и техники, литературы и искусства культура изменяется и развивается, сохраняя глубокую связь со своими истоками.

Жизнедеятельность людей в основном определяется культурой, представляющей систему исторически наработанных навыков, ценностных норм, программ поведения. Культура выступает смыслообразующим фактором в самоорганизации человека, роль аттрактора при этом играет цели развития, комплекс отношений, система ценностей.

Каждое общество обладает своей культурой, сложной или простой, развитой или неразвитой. Национальная культура — это целостный, духовно-материальный феномен, воплощенный в родовой общности людей, определенном этносе. Следует поэтому согласиться с культурными антропологами в том, что культуры бывают не лучшими и худшими, а разными.

Однако разнообразие культур не исключает наличия общих черт, инвариантов в них. Все культуры являются определенным развитием изначальной, примитивной культуры, что позволяет людям осознавать себя единым целым. Примитивная культура (лат. *primitivus* «первый, самый ранний») охватывала простейшие умения и навыки, обеспечивала непосредственную жизнедеятельность древних людей, она основывалась на поверхностных сведениях об окружающей среде, не требующих глубокого понимания природных явлений и процессов. Культурное единство человечества, стало ветвиться и модифицироваться по мере исторического развития, в частности, освоения новых регионов и континентов, перехода от охоты и собирательства к земледелию и скотоводству, и, особенно, с началом Осевого времени [Осевое время — термин, введенный немецким философом Карлом Ясперсом для обозначения периода в истории человечества, во время которого на смену мифологическому мировоззрению пришло рациональное, философское. Ясперс датирует осевое время 800-200 годами до нашей эры.].

Культура, в общем и целом, выполняет двуединую функцию. С одной стороны, она опосредованно формирует цель развития, с другой, - определяет выбор средств, методов развития. Ценности культуры, преломляясь в мировоззрение, способе мышления влияют на ориентиры развития, на избрание путей достижения поставленных целей, на оценку полученных результатов. Таким образом, можно сказать, что истоки будущего развития восходят в культуру, которая влияет на становление образа будущего, на представления и поведение людей.

В последние годы уделяется особое внимание вопросам признания культуры в качестве стратегического ресурса развития, способствующего реализации интеллектуального и экономического потенциала современного общества. Важными вехами в раскрытие структуры взаимодействия культуры и развития стали: Всемирная конференция по политике в области культуры (Мехико, 1982 г.), Всемирная конференция «Культурная политика в целях развития» в Стокгольме (1998 г.). Впервые на конференции в Мехико наметился отход от традиционной концепции развития, ориентированной исключительно на экономический рост, целью истинного развития были провозглашены благосостояние и расцвет каждого человека. На конференции в Стокгольме развитие было охарактеризовано как многогранное культурное явление, определяющее технологическое и экономическое созидание.

Иными словами, сейчас становится общепризнанной программирующая функция культуры в созидании будущего. Считается, что культура – это универсальное основание развития и глубинного обновления общества. Разработаны индикаторы, показывающие влияние культуры на различные сферы социального и экономического развития. Каждый этап исторического развития ныне рассматривается как переход на новое культурное поле, взаимодействующее со всеми сферами общественной жизни.

Вопрос об определяющей роли культуры в переходе к устойчивому развитию был обозначен в Саммите ООН в 2002 г. в Йоханнесбурге и дополнен в 2012 г. в Рио-де-Жанейро на юбилейной Конференции ООН - «Рио+20». В резолюции последней конференции намечены культурные контуры «будущего, которое мы хотим».

Крупным шагом в обосновании культуры устойчивого развития стали международные конференции ЮНЕСКО, проходившие в г. Баку (Азербайджан) в 2011 -2014 г.г. [6] и в 2013 г. в г. Ханчжоу (Китай) [10]. Следует подчеркнуть, что под культурой устойчивого развития понимается не только совокупность материальных и духовных ценностей, созданных людьми, а также то, что способствует в ней сохранению и дальнейшему развитию общества. Если культура, как социальный феномен, «творение человеческих рук» всегда противопоставлялась природе, то культура устойчивого развития должна стать способом гармоничного соединения человека с природой на основе ее глубокого познания и понимания. Осознание того, что люди не просто существуют на Земле ради самих себя, а должны выполнять определенную биосферную функцию, составляет главную парадигму нового мировоззрения и основную ось культуры устойчивого развития. Таким образом, культура устойчивого развития призвана гармонизировать всю совокупность связей человека, общества и природы.

Единение политики в области культуры, науки и образования

Культура устойчивого развития может формироваться благодаря целенаправленным действиям. Если культура предстает основой социально-экономического, технологического развития, то неизмеримо должно расшириться современная трактовка сущности культурной политики. Она не может ограничиваться традиционными задачами сохранения материальных и духовных ценностей. Культурная политика, отвечающая интересам устойчивого развития, видится как стратегия модернизации общества на основе всей системы культуропроизводящих институтов: науки, искусства, литературы, образования, просвещения. В культурной политике, таким образом, должны выделяться: линия, определяющая развитие общества, и линия, связанная с поддержанием исторически сформировавшихся традиционных ценностей культуры. Предпосылкой изменения, обогащения культуры могут выступать все институты культуры, но особая роль в этом процессе принадлежит науке и системе образования, которые способны целенаправленно формировать научно-теоретические условия воспроизводства и развития общества.

Научная политика и образовательная политика явно или неявно всегда имели место в жизни общества. Однако их цели, задачи не представлялись в единстве, не определялась структура их взаимоотношения, характер взаимодействия. В целом, то, что принципиально неизвестно в познавательной деятельности, довольно часто выявляется в процессе реализации новых знаний, в том числе в процессе их освоения системой образования. Система образования, хотя в основном реализует накопленные знания, неизбежно расширяет сферу приложения выявленных знаний благодаря потребностям практики. Расширение горизонтов внедрения знаний в пространстве и времени, рано или поздно, приводит к соприкосновению с неизвестным. В этом отношении образование, наряду с другими ветвями практики, является важнейшим фактором выявления новых проблемных областей, новых источников познания.

Таким образом, научная и образовательная сферы деятельности органически связаны между собой и определяются потребностями, установками материальной и духовной культуры общества. В свою очередь, культура во многих отношениях является продуктом развития науки и образования. Эти тесные взаимосвязи определяют целостную картину взаимоотношения культуры, образования и науки.

Научная политика и политика в области образования призваны показать систематизированное отношение общества и государства к науке и образованию на основе определенного понимания их смысла и роли в жизнедеятельности людей. В зависимости от уровня этого понимания организационно, экономически поддерживается развитие науки и образо-

вания, ставятся соответствующие задачи перед ними. В современных условиях научная политика и политика в области образования должны исходить из установок устойчивого развития. Концепция устойчивого развития в данном случае предстает как ценностно-мировоззренческий детерминант научного познания и образовательного процесса. В этой связи приобретает особую актуальность установки научной и образовательной политики общества, их взаимосвязь и взаимоотношение.

Вследствие глобализации различных сторон общественной жизни формируется единая социоприродная реальность, эколого-безопасная адаптация к которой предполагает наличие научных знаний о взаимодействиях социальных, экономических, технических, экологических факторов и понимание широкой общественностью оснований данного единства. Другими словами, перспективы устойчивого развития общества оказываются зависимым: во-первых, от уровня развития науки, ее прогностических функций, получения опережающей информации о состоянии природы, общества, техносферы и других гранях действительности; во-вторых, от своевременного обогащения содержания образования новыми знаниями. В связи с этим научная политика и политика в области образования приобретают новый смысл и новое значение. Они должны ориентировать развитие науки и образования: на целостное познание социоприродной действительности, выявления условий ее устойчивого развития; на формирование в обществе интеллектуальных и духовных предпосылок устойчивого развития.

Кардинальное значение имеет то обстоятельство, что решение глобальных проблем общественного развития зависит от того, какой тип человека сформирует общество для их преодоления, Уровень развития индивидуального сознания, морально-этических представлений человека, характер и широта его межличностных связей, степень включенности в социальную жизнь определяют ценностные установки, мотивы жизнедеятельности людей. Эти составляющие, необходимые для формирования так называемого «открытого ответственного сознания» личности, общество задает посредством образования.

Существует прямая связь между стилем мышления индивида и особенностями его обучения. Необходимо поэтому всестороннее развитие индивида, активизация его творческих способностей на основе всемерного расширения культурного и научного кругозора. Любая профессиональная подготовка должна начинаться с разностороннего развития личности - главного средства разрешения проблемы «шаблонного мышления». Система образования должна гибко отражать усиливающиеся интегративные процессы, происходящие в науке и культуре, учитывать единство человеческого познания, исходить из достигнутого уровня синтеза знаний, сосредотачивать внимание на методах развития наук, на единстве их оснований.

В этой связи приобретает особую актуальность выбор концепции, методологии, содержания образования. Известно, что выбор соответствующей концепции образования зависит от доминирующих в обществе ценностно-мировоззренческих установок и разнообразных потребностей общества. Сложность заключается в том, что не всегда однозначна и равносильна структура этих детерминирующих образование факторов. Неизбежно возникает проблема выбора, определения приоритетов, как в выявлении общей стратегии образования, так и в многочисленных частных вопросах преподавания отдельных дисциплин. Чтобы придать этому выбору необходимую эколого-гуманистическую ориентацию Организация Объединенных Наций на Саммите в Йоханнесбурге в 2002 г. объявила о проведении Декады образования для устойчивого развития (ДОУР) в 2005-2014 г.г. которая в основном была успешно реализована.

Однако в эти годы усилились процессы глобализации, возросла неоднозначность социально-политических и экономических трансформаций в мире, участились масштабные естественно-природные и техногенные катастрофы, реальной стало изменение климата. Все это обусловило определенное корректирование исходных целей Декады образования для устойчивого развития, конкретизацию ее задач в новых условиях.

Следует также отметить, что методология образования для устойчивого развития, по меньшей мере, предполагает: развитость гражданского общества, социального партнерства, отсутствие диспропорций в различных областях общественной жизни и расслоения в экономической сфере; доминирование толерантного духовного климата в обществе. Реальная обстановка во многих регионах мира, однако, совершенно иная, она не соответствует этим условиям. И проведение Декады образования для устойчивого развития рельефно высветило ряд негативных социально-политических, экономических проблем, которые не могут содействовать реформированию образования в интересах устойчивого развития. Например, это неравномерность характера народонаселения в мире, сохранение и увеличение различий в его качественных и количественных показателях, усиление противостояния развитых и развивающихся стран; возрастание национализма и фундаментализма.

Стали очевидными и научно-педагогические проблемы. Образование для устойчивого развития ориентировано на будущее, тогда как педагогические методы связаны с усвоением знаний, отражающих реальные связи и отношения в природной и социальной среде. Будущее всегда в той или иной степени неопределенно. И его размытые контуры, расплывчатое содержание трудно представить в качестве основы образования. Данное противоречие определяет необходимость разработки принципиально новых педагогических технологий, нацеленных на видение будущего, возможности управления им.

Все же, завершившуюся Декаду образования для устойчивого развития, следует рассматривать как весомую предпосылку формирования культуры устойчивого развития. Задачи, поставленные в ней, в целом ряде отношений являются основательными и требуют нового подхода, нового осмысления.

Декада образования для устойчивого развития повысила уровень информированности общества в отношении Концепции устойчивого развития, мобилизовала государственные и общественные структуры, сформировала платформу для международного сотрудничества, способствовала возникновению конкретных проектов по применению эффективных педагогических технологий в различных областях образования.

В целом проведение Декады образования для устойчивого развития обусловило понимание того, что:

1) «конструирование» устойчивого будущего связано с ценностно-мировоззренческими установками общества, человеческими качествами жителей нашей планеты, с показателями социального капитала, которые формируются системой образования и просвещения;

2) преподавание философии и социально-гуманитарных дисциплин на различных уровнях образования обогащает духовный климат общества, его нравственные основания;

3) инновации в науке и технологии могут создать новые возможности для гармонизации социального и экологического развития, перехода к «зеленой экономике»;

4) образование должно опираться на такие традиции классического образования, как фундаментальность, всесторонность, междисциплинарность, непрерывность, гуманистичность;

5) образование должно исходить из целостного подхода к человеку, обществу и природе;

6) нельзя абстрагироваться от взаимосвязей между экологическими, социальными, экономическими и культурными аспектами действительности.

Перспективы развития образования для устойчивого развития. Несомненно, образование, будет и впредь занимать центральное место в становлении культуры устойчивого развития, но его развитие требует адекватного, соответствующего социальным реалиям управления. Очевидно, что необходимо обеспечивать инклюзивное, справедливое качественное образование, создавать для всех возможности обучения на протяжении всей жизни. ЮНЕСКО при этом считает одним из своих главных задач мониторинг состояния образования на глобальном уровне [11]. Это даст возможность реально оценить состояние образования в различных регионах мира и принимать управленческие решения в соответствии с целями формирования культуры устойчивого развития.

Общая стратегия ЮНЕСКО в области образования для устойчивого развития практически сохраняется без особого изменения, она ориентирует:

- на правовое оформление данного процесса;
- на обоснование для каждого уровня и направления образования соответствующих целей, содержательных линий;
- на разработку и применение адекватных целям и планируемым результатам педагогических методов и технологий;
- на необходимость выявления системы индикаторов, отражающих меру соответствия различных уровней и направлений образования интересам устойчивого развития;
- на всесторонний контроль и эффективное управление качеством образования.

Организация Объединенных Наций предложила Глобальную программу для преобразования Декады образования для устойчивого развития в институциональный процесс. Данная программа разрабатывалась с учетом предшествующих докладов Организации Объединенных Наций, посвященных различным вопросам образования, и на основе консультаций с представителями государственных и общественных организаций более 100 стран. После всесторонних обсуждений Глобальная программа получила одобрение во Всемирной конференции по образованию для устойчивого развития, которая проходила в ноябре 2014 г. в Японии (Айчи-Нагойя)[13]. Глобальная программа действий будет осуществляться на региональном, субрегиональном, национальном, субнациональном и местном уровнях.

В Глобальной программе подчеркивается, что устойчивое развитие не может быть достигнуто за счет исключительно политических соглашений, финансового стимулирования или технических решений. Устойчивое развитие требует изменений в мышлении и способах действия. Ключевую роль в обеспечении таких изменений играет образование. Следовательно, чтобы в полной мере мобилизовать потенциал образования для устойчивого развития и увеличить вклад широкой общественности, требуется активность на всех уровнях. Глобальная программа действий по образованию в интересах устойчивого развития призвана выступить катализатором таких действий путем интеграции идей устойчивого развития в международную и национальную политику в области образования.

Литература:

1. Введение в теорию устойчивого развития. М.: Ступени, 2003.
2. Мамедов Н.М. Экология и устойчивое развитие. М.: МГАДА, 2013.

3. Мамедов Н.М. Философские, научно-теоретические и культурологические предпосылки устойчивого развития // Наука и образование в интересах устойчивого развития. М.: МГАДА, 2006.
4. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. М.: Наука, 1989.
5. Горшков В.Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни. Москва: Винити, 1995.
6. Мамедов Н.М. Исторический процесс и концепция устойчивого развития // Век глобализации, 2010, №2.
7. Культура устойчивого развития: от идеи к реальности. Баку, 2013.
8. Мамедов Н.М. Феномен культуры и устойчивое развитие // Универсум: вестник герценовского университета, СПб, 2013, №3.
9. Мамедов Н.М., Расташанская Т.В. Становление культуры устойчивого развития: роль образования // Социология образования, 2015, №11.
10. The Hangzhou Declaration Placing Culture at the Heart of Sustainable Development Policies
<http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002212/221238m.pdf>
11. Документы Исполнительного совета ЮНЕСКО, 196 EX/8, от 17 марта 2015г.
12. Акты Генеральной конференции ЮНЕСКО, 37-я сессия Париж, 5–20 ноября 2013 г. Т. 1. С. 57
13. Всемирная конференция ЮНЕСКО по образованию в интересах устойчивого развития. 10–12 ноября 2014 г., Айчи-Нагоя (Япония).

XÜLASƏ

DAVAMLI İNKİŞAF MƏDƏNİYYƏTİNİN QURULMASI: ELM VƏ TƏHSİLİN ROLU

Məmmədov N.M.

Xalq Təsərrüfatı və Rusiya Federasiyasının Prezidenti yanında dövlət qulluğunun Rusiya Akademiyasının professoru, Rusiya Təbii Elmləri Akademiyasının və Rusiya Ekologiya Akademiyasının həqiqi üzvü, ВМЕРУ Академиyasının Qloballaşma və davamlı inkişaf İnstitutunun direktoru, YUNESKO-nun eksperti, fəlsəfə elmlər doktoru

Məqalədə XX əsrin sonunda BMT tərəfindən davamlı inkişaf konsepsiyasının qəbul edilməsinin tarixi əhəmiyyəti göstərilir. Burada müasir cəmiyyətin davamlı inkişafa keçməsinə təmin edən yeni bir integrativ mədəniyyətin formalaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Həmçinin davamlı inkişaf

mədəniyyəti anlayışı da təqdim olunur. Dayanıqlı inkişaf mədəniyyətinin formalaşmasında elm və təhsilin sistem yaradan roluna xüsusi diqqət yetirilir, davamlı inkişafın maraqları naminə təhsildə islahatların nəticələri və perspektivləri təhlil edilir.

Açar sözlər: *mədəniyyət, sivilizasiya, davamlı inkişaf, mədəni siyasət, davamlı inkişaf üçün elm və təhsil.*

SUMMARY

CULTURE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT: THE ROLE OF EDUCATION

N.M.Mamedov

*doctor of philosophical Sciences, Professor,
full member of the Russian Academy of natural Sciences,
Russian ecological Academy, the expert of UNESCO,
Professor of the Russian Academy of national economy and state service
under the President of the Russian Federation*

The paper demonstrates and states the historic impact of the concept of sustainable development that was adopted at the end of the twentieth century by the United Nations. Taking into consideration, the programming role and capacity of culture in the development of society, the article manifests the necessity to form a new integrative culture that has to ensure the transition of a modern society towards sustainable development. A particular attention is drawn to a core role of education in the formation of culture of sustainable development, outcomes and outlooks of education reforms for the purpose of sustainable development.

Keywords: *culture, civilization, sustainable development, cultural policy, education for the purpose of sustainable development*

AQRAR SAHƏDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

Əmiraslanov A.K.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi»
kafedrasının müdiri, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

Kənd təsərrüfatı ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Belə ki, regionlarda iqtisadi fəallığın artırılması, ərzaq təhlükəsizliyi üzrə risklərin aradan qaldırılması, kənd əhalisinin rifah halının yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun və işsizliyin azaldılması aqrar sektorun inkişafından və bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətindən bilavasitə asılıdır.

Kənd təsərrüfatı multiplikator rolunu oynayaraq, iqtisadiyyatın digər sahələrinin də inkişafını stimullaşdırır, diversifikasiya prosesinə həlledici təsir göstərir. Kənd təsərrüfatı təkə iqtisadi fəaliyyət növü deyil, o həm də sosial-iqtisadi inkişafın təkanverici qüvvəsidir. Bu aqrar sahənin sinergetik, sistemyaradıcı xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Məqalədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarında dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri və aqrar siyasətin hədəfləri barədə məlumat verilir. Eyni zamanda aqrar sektorun inkişafı sahəsində mövcud potensial imkanlar dəyərləndirilir, aqrar siyasətin iqtisadi və sosial aspektləri təhlil edilir, onun davamlı inkişaf konsepsiyası ilə əlaqəsi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *aqrar siyasət, davamlı inkişaf, aqrar islahatlar, ərzaq təhlükəsizliyi, dövlət proqramları, aqrar-sənaye kompleksi, dövlət dəstəyi, aqrar innovasiyalar, kənd təsərrüfatında kooperasiya, qeyri-neft sektoru, regionların inkişafı, rəqabətqabiliyyəti, məhsuldarlıq, intensiv inkişaf, kəndin infrastruktur, kəndin inkişafı, subsidiya, ixtisaslaşma, torpaq, iqtisadiyyatın diversifikasiyası*

Azərbaycanda 90-cı illərin ortalarından başlayaraq həyata keçirilmiş torpaq islahatları kənd təsərrüfatında yeni iqtisadi münasibətlərin əsasını qoymuşdur. Kolxoz və sovxozların ləğvi və onlara məxsus bütün əmlakın kənd əhalisinə pulsuz paylanması, kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən müəssisələrin özəlləşdirilməsi ölkənin aqrar potensialından daha səmərəli istifadə etməyə əlverişli şərait yaratmışdır. Artıq özəl sektorun aqrar istehsalda payı 99,7 faiz təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, aqrar sektor bazar münasibətləri əsasında inkişaf edir.

Hazırda qeyri-neft sektorunun, o cümlədən kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir. Prezident İlham Əliyev aqrar sektorun ölkəmiz üçün önəmini nəzərə alaraq qeyd edir: «Gələcəkdə kənd təsərrüfatının inkişafına yeni proqramlar əlavə ediləcək və biz bu sahəyə maksimum dərəcədə diqqət göstərməliyik. Bu həm təhlükəsizlik məsələsidir, həm iqtisadi məsələdir, həm də sosial məsələdir. Çünki Azərbaycan əhalisinin, demək olar ki, yarısı kənd təsərrüfatı bölgələrində yaşayır.»

Azərbaycan əsas ərzaq məhsullarına tələbatını tamamilə daxili istehsal hesabına ödəmək və bəzi məhsulları ixrac etmək imkanlarına malikdir. Son onillikdə həyat səviyyəsinin yaxşılaşması, əhalinin real pul gəlirlərinin artması ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakının yüksəlməsinə, bu isə son nəticədə ərzaq bazarının genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

2007-ci ildən başlayaraq dövlət tərəfindən fermerlərə yanacaq, motor yağlarının, mineral gübrələrin, bitki mühafizə vasitələrinin alınmasında güzəştlər edilir, dövlət və özəl toxumçuluq təsərrüfatlarına yetişdirdikləri toxumlara görə subsidiyalar verilir, texnikanın güzəştli satışı təşkil edilir. Ölkə ərazisində heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə damazlıq heyvanlar fermerlərə 60 faiz güzəşt tətbiq edilməklə lizinq yolu ilə satılır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergi ödənişlərindən azad edilmişdir. Belə bir güzəşt 1999-cu ildən tətbiq edilir.

Dövlət tərəfindən rayonlarda və kəndlərdə sahibkarlığın dəstəklənməsi prosesi davam edir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun verdiyi kreditlərin də çox hissəsi məhz bu istiqamətə yönəldilmişdir. Aqrar sektorun kredit təminatının yaxşılaşdırılması və sahəyə dövlət dəstəyinin səmərəli təşkil edilməsi məqsədi ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi yaradılmışdır.

Meliorasiya və irriqasiya sahəsində maliyyətutumlu böyük layihələrin həyata keçirilməsi başa çatdırılmışdır. Regionların, o cümlədən kəndlərin infrastrukturunu, enerji təminatı yaxşılaşdırılır, yeni yollar, kommunikasiya xətləri çəkilir, sosial-mədəni obyektlərin tikintisi uğurla davam etdirilir. Görülən işlər kənd ərazilərində tək-cə iqtisadi deyil, həm də sosial-ictimai fəallığın artması ilə müşayiət edilir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi sahəsində coxsaylı dövlət proqramları qəbul edilməkdədir. Dövlətin kənd təsərrüfatına, kəndə və kəndliyə münasibətini əks etdirən bu cür sahəvi proqramların qəbulu ilə Azərbaycanda aqrar islahatların yeni mərhələsi başlanır.

Son illər aqrar sektorun problemlərinin həlli yalnız kənd təsərrüfatı istehsalını deyil, bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksini əhatə edir. Dövlət fermerlərlə yanaşı, emal sənayesini, aqrar infrastrukturunu da dəstəkləyir. Bu isə həm sahənin, həm də regionların hərtərəfli inkişafını təmin edən vacib amildir.

Kənd təsərrüfatının bazar mexanizminə uyğunlaşdırılması nə qədər vacib olsa da, bu cür adaptasiyanın özünün obyektiv çətinlikləri var. Aqrar sektorda bazar qanunları və prinsiplərinin nəzərə alınması əslində hər bir ölkədə kənd təsərrüfatının inkişaf strategiyasını müəyyən edir.

Kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsi olduğuna görə, onun iqtisadi proseslərdən təcrid edilmiş halda deyil, ümumi inkişaf kontekstində nəzərdən keçirilməsi vacib hesab edilir. Təsadüfi deyildir ki, son illər Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafı, maliyyə imkanlarımızın genişlənməsi kənd təsərrüfatı üçün də yeni imkanlar açmışdır. Dövlətin subsidiyalaşdırma siyasəti kənd təsərrüfatı istehsalçılarına, onların gəlirlərinə, istehlak xərclərinə müsbət təsir göstərmişdir.

İqtisadi inkişafın yeni mərhələsində aqrar islahatların qanunvericilik bazasının formalaşması, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin təşəkkül tapması, aqrar sektorun özəl bölməyə əsaslanması və onun bazar münasibətlərinə adaptasiya olunması, ölkədə əksər ərzaq məhsullarına tələbatın əsasən daxili istehsal hesabına ödənilməsi, ərzaq məhsulları istehlakının müsbət dinamikası, emal müəssisələri şəbəkəsinin təcridcən genişlənməsi, bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək ixracat potensialı, bu sahədə inkişaf perspektivlərinin və istifadə edilməyən rezervlərin olması kənd təsərrüfatının güclü tərəfləri kimi dəyərləndirilə bilər.

Kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində mövcud imkanların təcridcən reallaşdırılması bu sektoru yaxın perspektivdə iqtisadiyyatın ən aparıcı sahəsinə çevirəcəkdir. Bu imkanları isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Proqramlı idarəetmənin aqrar sahənin kompleks inkişafına şərait yaratması;
- Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair sahəvi dövlət proqramlarının qəbul edilməsi;
- Qeyr-neft sektorunun, o cümlədən kənd təsərrüfatının prioritet sahə elan edilməsi;
- Dövlətin kənd təsərrüfatına birbaşa və dolaylı dəstəyinin güclənməsi;
- «Aqrolizinq» ASC-nin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;
- Toxum, gübrə, texnika və damazlıq mal-qaranın güzəştli şərtlərlə satışının təşkili;
- Aqrar-sənaye kompleksinin güzəştli kreditləşdirilməsi imkanlarının genişlənməsi;
- Torpaq vergisi istisna olmaqla aqrar sektorun bütün növ vergilərdən azad edilməsi;
- İnfrastrukturun və regionların inkişafının aqrar sahənin inkişafına impuls verməsi;
- Müasir meliorasiya və irriqasiya sisteminin qurulması ilə bağlı layihələrin həyata keçirilməsi;
- Azərbaycanın unikal iqlim şəraitinə malik olması;

- Ekoloji təmiz məhsul istehsalı üçün imkanların mövcudluğu;
- Ölkənin Asiya və Avropa bazarlarına çıxış imkanları;
- Enerji asılılığının olmaması və sahənin yanacaq ilə yüksək səviyyədə təminatı.

Aqrar siyasətin yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması və kənd təsərrüfatı istehsalçılarında dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı təminatı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkə rəhbərliyi indiki mərhələdə aqrar sektorun inkişafına dair tamamilə yeni vəzifələr müəyyən edib. Əgər ümumiləşdirsək, bu vəzifələr kənd təsərrüfatında sənayeləşməni sürətləndirməklə müasir aqrar-sənaye kompleksinin formalaşdırılmasından, yeni texnologiyaların tətbiqindən, ixrac imkanlarının genişləndirilməsindən, intensiv inkişafın və rayonlar üzrə ixtisaslaşmanın təmin edilməsindən və s. bu kimi məsələlərdən ibarətdir.

«Kənd təsərrüfatının intensiv yollarla inkişaf etməsi çox vacibdir... Azərbaycan torpaqları çox deyil, biz torpağın hər bir qarışından səmərəli istifadə edilməsi üçün lazımı tədbirlər görməliyik.» Prezident İlham Əliyevin bu tövsiyəsi aqrar siyasətin əsas hədəfini müəyyən etməklə yanaşı, həm də sahənin rəqabətqabiliyyətinin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Aqrar siyasət iqtisadiyyatın diversifikasiyasını, qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləməlidir. İqtisadi artım yükünün neft sektorundan qeyri-neft sektoruna keçdiyi bir vaxtda aqrar-sənaye kompleksi dövlətin diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır. Əsas vəzifəmiz kənd təsərrüfatında sənayeləşmə prosesinin sürətləndirilməsindən, innovativ inkişafın və texnoloji yeniləşmənin stimullaşdırılmasından ibarət olacaqdır.

Obyektiv sosial-iqtisadi şərtlərə görə, kənd təsərrüfatı bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin proteksionist siyasətinin obyektinə kimi çıxış edir. Bununla belə, bu sahədə dövlətin himayəçilik siyasəti cəmiyyət tərəfindən filantropiya kimi deyil, bazar şəraitində aqrar sahənin labüd itkilərinin kompensasiyası kimi qəbul edilməlidir.

Aqrar siyasət, o cümlədən kənd təsərrüfatına dəstək heç də aqrar biznesin bütün məsuliyyətinin dövlətin üzərinə qoyulması demək deyil. Aqrar sektora dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalçılarında ələbaxımlılıq vərdişləri yaratmamalıdır. Kənd təsərrüfatı dövlət tərəfindən dəstəklənməklə yanaşı, bazar iqtisadiyyatı relsləri üzərində inkişaf etməlidir.

Hələ 1995-ci ilin avqustun 25-də kənd təsərrüfatına dair müşavirədə Ulu Öndər belə bir fikir söyləmişdir: «Söz yox ki, torpaqlar bölünüb paylanacaq və torpaq islahatı haqqında qanunun qəbul edilməsini də tezləşdirəcəyik. Amma indiki şəraitdə torpaqdan səmərəli istifadə etmək lazımdır". Təsədüfi deyildir ki, hazırda torpaqdan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri aqrar siyasətin ana xəttini təşkil edir.

Aqrar siyasət ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf strategiyası ilə uzlaşdırılır və

sosial-iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Belə bir yanaşma makroiqtisadi sabitliyin saxlanması, inflyasiyanın cilovlanması, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişaf etdirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqrar sektora yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin, büdcə subsidiyalarının artırılması kənd təsərrüfatı qarşısında əsas məqsəd yox, bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün vasitə kimi çıxış edir. Əsas hədəf ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması, aqrar sektorda məhsuldarlığın artırılması, istehsalın effektivliyinin təmin edilməsi, emal sənayesi şəbəkəsinin genişlənməsidir.

Təcrübə göstərir ki, monokultur əkinçiliyə deyil, bitkiçiliyin şaxələndirilməsinə üstünlük verən ölkələr eyni vaxtda bir neçə problemi həll edir. Birincisi, kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqlardan səmərəli istifadə olunur. İkincisi, aqrar sektorun dünya bazarındakı konyuktur dəyişikliklərindən asılılığı azalır. Üçüncüsü, daha rəasional əkin strukturunun formalaşmasına şərait yaranır. Nəhayət, diversifikasiya həm də kənd əhalisinin gəlir əldə etmə imkanlarını və mənbələrini artırır. Bu baxımdan bitkiçilikdə diversifikasiya aqrar sahədə dövlət siyasətinin həm başlıca prinsipi, həm də əsas vəzifəsi kimi nəzərdə tutulur.

Aqrar siyasət kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının artırılmasını nəzərdə tutur. Bu sahəyə investisiyaların cəlb edilməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyasının əsas şərtidir. Bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatında da mənfəət investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmalıdır. Deməli, aqrar-sənaye kompleksinə kredit və investisiya qoyuluşlarının artırılması ilk növbədə, bu sahənin gəlirliliyinin təmin edilməsindən asılıdır.

Hazırda kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri aqrar-sənaye kompleksi (ASK) kontekstində dəyərləndirilir. Əsas hədəf ölkəmizdə güclü və müasir aqrar-sənaye kompleksinin formalaşdırılmasından ibarətdir. Belə ki, ASK özü bir tam olaraq aqrar sektoru, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalını, istehsal infrastrukturunu, ərzaq və istehsal vasitələri bazarını özündə birləşdirir. Başqa sözlə, aqrar siyasət təkcə kənd təsərrüfatı istehsalını deyil, həm də məhsul zəncirinin bütün həlqələrini – istehsalı, emalı və satışı da əhatə edir. Bu aqrar sektorun mövcud problemlərinə sistemli yanaşmanı təmin etməklə, onların kompleks həllinə şərait yaradır. Bu həm də o deməkdir ki, aqrar siyasət fermerlərin və emal sənayesi istehsalçılarının və istehlakçıların maraqlarının uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Kənd təsərrüfatının inkişafını xarakterizə edən kəmiyyət göstəricilərinin keyfiyyət göstəricilərini tamamlaması davamlı inkişaf üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar siyasət nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalı həcminin artırılması ilə yanaşı, əmək məhsuldarlığının, istehsalın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsinə, intensiv inkişafa nail olmalıyıq. Məhz belə bir yanaşma son nəticədə kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətini təmin edə bilər.

Aqrar siyasət konservləşdirilmiş vəziyyətdə qala bilməz. İqtisadiyyat dinamik inkişaf etdiyi üçün dövlətin kənd təsərrüfatına münasibətdə həyata keçir-

diyi siyasət də daxili və xarici faktorlar nəzərə alınmaqla davamlı olaraq yeniləşir və korrektə olunur.

Aqrar siyasət təkcə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının deyil, həm də istehlakçıların marağını nəzərə alır. Təsadüfi deyildir ki, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatını (İƏİT) metodikasına uyğun olaraq, aqrar siyasət istehsalçıların mənafeyini güdən kənd təsərrüfatı siyasətindən və istehlakçıların marağına xidmət edən ərzaq siyasətindən ibarətdir. Bu halda dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları və istehlakçıları arasında vasitəçi və əlaqələndirici rolunu daha yaxşı yerinə yetirə bilər.

Aqrar siyasət kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizminin daha sıx əlaqələndirilməsinə istiqamətlənmişdir. Aqrar sahəyə dövlət dəstəyi nə qədər zəruri olsa da, bu siyasət yalnız bazar alətlərinə və iqtisadi stimullara əsaslanmalıdır. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılan bir sektor olmasına baxmayaraq, sahənin dəstəklənməsində bazar iqtisadiyyatının müasir mexanizmlərindən istifadə edilməsi aqrar siyasətin effektivliyini təmin edən mühüm şərtlərdən biri kimi qəbul edilir.

Aqrar siyasətin kənd təsərrüfatında effektivliyin təmin edilməsinə yönəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu aqrar sektorda intensiv inkişafın təmin edilməsinin, sahənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının və ərzaq təhlükəsizliyinin başlıca şərtidir.

Ölkəmizdə bir təsərrüfata düşən əkin sahəsi orta hesabla 2 hektardır. Bu isə istehsalın səmərəli təşkilinə imkan vermir. Bunu nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatında kooperasiyanı təşviq edən stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatında kooperasiyanın inkişafına dair dövlət proqramı qəbul edilmişdir. Bəzən kooperasiyanı kolxozların bərpası kimi qəbul edirlər. Halbuki, sovet dövründə kolxoz üzvləri torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququna malik deyildilər. Kooperasiya isə xüsusi torpaq mülkiyyətçilərinin könüllülük əsasında birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Yeni dövr kənd təsərrüfatında innovasiyaların tətbiqini şərtləndirir. Ərzaq məhsulları istehsalında böyük nəticələr əldə etmiş ölkələr buna «yaşıl inqilab» nəticəsində nail olmuşlar. İqtisadi inkişafın yaratdığı imkanlar aqrar sektorda innovasiyaların tətbiqinə imkan verir. Bu baxımdan perspektiv dövrdə dövlətin aqrar siyasətinin daha çox innovasiyon xarakter daşıyacağı gözlənilir.

Kənd təsərrüfatında texnoloji yeniləşmə, məhsuldarlıq nə qədər vacib olsa da, kəndin sosial məsələləri kölgədə qala bilməz. Buna görə də, aqrar sahədə dövlət siyasətinə kəndin kompleks inkişafı, sosial məsələlərin həlli kontekstində baxılmaqdadır. Bu siyasət kəndin inkişafına, regionlarda müasir infrastrukturun yaradılmasına, kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və məşğulluğun təmin edilməsinə, bir sözlə davamlı inkişafın əsas hədəflərinin reallaşdırılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. İlham Əliyev. İqtibaslar və təhlil. Bakı 2006
2. Ələkbərov U.K. İnküziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları. Bakı 2018
3. Azər Əmiraslanov. Azərbaycan iqtisadiyyatı və bazar münasibətləri. Bakı, 1998
4. Azər Əmiraslanov. İqtisadi biliklərin əsasları. Bakı, 2000
5. Bill Winders. The Politics of Food Supply. U.S. Agricultural Policy in the World Economy. London 2009
6. George W. Norton. Economics of Agricultural Development. New York 2015
7. Azərbaycan rəqəmlərdə 2018. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı 2018
8. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri. Statistik icmal. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı 2018
9. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı 2019. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı 2019

SUMMARY

PUBLIC POLICY IN AGRARIAN SECTOR AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Amiraslanov A.K.

*Head of the Department of State Regulation of Economy
at the Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan, Doctor of Philosophy in Economics*

Agriculture plays a crucial role in ensuring sustainable development in our country. Thus, increasing economic activity in the regions, eliminating food security risks, improving rural livelihoods, reducing poverty and unemployment are directly dependent on the development of the agricultural sector and public policy in this area.

Agriculture, as a multiplier, stimulates the development of other sectors of the economy and has a decisive impact on the diversification process. Agriculture is not only a form of economic activity, it is also a driving force of socio-economic development. This is due to the synergistic, systemforming features of the agrarian sector.

The article informs about the main directions of the state support for agricultural producers and objectives of agrarian policy. At the same time, existing opportunities for the agrarian sector development are evaluated, economic and social aspects of agrarian policy are analyzed, and its relationship with the concept of sustainable development is justified.

Keywords: *agrarian policy, sustainable development, agrarian reforms, food security, state programs, agro-industrial complex, government support, agrarian innovation, agricultural cooperation, non-oil sector, regional development, competitiveness, productivity, intensive development, rural infrastructure, rural development, subsidies, specialization, land, economic diversification*

РЕЗЮМЕ

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ В АГРАРНОЙ СФЕРЕ

Амирасланов А.К.

*Заведующий кафедрой Государственного регулирования экономики
Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по экономике*

Сельское хозяйство играет решающую роль в обеспечении устойчивого развития в нашей стране. Таким образом, рост экономической активности в регионах, устранение рисков продовольственной безопасности, повышение уровня жизни сельского населения, сокращение бедности и безработицы напрямую зависят от развития сельскохозяйственного сектора и государственной политики в этой области.

Сельское хозяйство как мультипликатор стимулирует развитие других секторов экономики и оказывает решающее влияние на процесс диверсификации. Сельское хозяйство является не только формой экономической деятельности, но и движущей силой социально-экономического развития. Это связано с синергетическими, систематическими особенностями аграрного сектора.

Статья информирует сельхозпроизводителей об основных направлениях государственной поддержки и целях аграрной политики. В то же время оцениваются существующие возможности в области развития аграрного сектора, анализируются экономические и социальные аспекты аграрной политики и обосновывается их связь с концепцией устойчивого развития.

Ключевые слова: *аграрная политика, устойчивое развитие, аграрные реформы, продовольственная безопасность, государственные программы, агропромышленный комплекс, государственная поддержка, аграрные инновации, сельскохозяйственное сотрудничество, нефтяной сектор, региональное развитие, конкурентоспособность, производительность, интенсивная инфраструктура, сельская инфраструктура, развитие села, субсидии, специализация, земля, диверсификация экономики*

DÜNYA EMAL SƏNAYESİNİN TRANSFORMASIYASI VƏ YENİ TEXNOLOGİYALAR DALĞASI

Quliyev M.Y.

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
iqtisad elmləri doktoru, professor
e-mail: guliyev.my@gmail.com*

Məqalədə dünya emal sənayesinin müasir problemləri və yeni texnologiyaların tətbiqinin nəticələri müzakirə olunur. Emal sənayesinin üzlaşdığı yeni çətinliklər ilk növbədə çeviklik və qeyri-müəyyənliklə əlaqədardır. İntellektual vasitələrin tətbiqi global təchizat zəncirlərində məlumat ardıcılığını təmin etmək kimi yeni problemlərin həllini tələb edəcəkdir. Modelləşdirmə ilə bağlı problemlər də mövcuddur və xüsusən məşğulluq, təhlükəsizlik və ətraf mühit problemlərinin kritik həddlərinin dəqiq proqnozlaşdırılmasının tələb olunduğu konkret ölkələrdə, bu kimi mühüm aspektlərin düzgün modelləşdirilməsini zəruri etmişdir. Şəxələndirmə siyasəti davamlı həllər yaratmaq üçün prosesləri daha yaxından izləməyi tələb edəcəkdir.

Bu yazının məqsədi istehsalçıların ən yaxşı təcrübələr və beynəlxalq əməkdaşlıq əsasında sosial rifah və davamlı inkişafın təmin oluna bilməsinin mümkünlüyünü nümayiş etdirməkdir. Bütün dünyada istehsal mədəniyyətinin genişlənməsinə və yayılmasına səbəb olan sənaye siyasətini nəzərə alaraq, bu məqalədə istehsal paradigmasının gələcək quruluşu ilə əlaqəli aktual problemlər müzakirə olunur. Tədqiqat prosesində beynəlxalq təşkilatların (WFM, UNIDO) global sənaye istehsalının inkişaf təmayüllərinə həsr edilən ədəbiyyatların təhlil metodikasına diqqət yönəldilmişdir. Qlobal istehsal proseslərinin təşkilinin ən yaxşı təcrübə və nümunələrindən istifadə edilmiş və sosial rifahın gələcək hədəflərinə çatmaq üçün qısamüddətli və uzunmüddətli tövsiyələr verilmişdir. Bundan əlavə, ümumi istehsal problemlərinin milli, regional və beynəlxalq səviyyələri vurğulanır.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, dördüncü sənaye inqilabı (İR4.0), global dəyər zənciri, əşyalar interneti (IoT), iqtisadi şəxələndirmə*

Dünya sənaye istehsalı və sosial rifah: davamlı inkişaf konsepti

Davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması və sosial həyat şəraitinin yüksəldilməsində istehsal fəaliyyəti həlledici əhəmiyyət daşıyır. Sənaye sektoru ölkədə milli iqtisadiyyatın bütün digər sahələrinin inkişafına və bütövlükdə iqtisadi

artıma həlledici təkan verir. Davamlı inkişafı təmin etməklə ölkələr sosial rifahın təməlini möhkəmləndirmiş olurlar. Dünyada sənayeləşmə meyli yüksəldikcə istehsal-satış zənciri daha sıx surətdə əlaqələndikcə, istehsal sferası ölkələrin iqtisadi maraqlarını daha da yaxınlaşdırır və beynəlxalq ticarət sferasında qarşılıqlı faydalı münasibətlərin inkişafına xidmət göstərir. Öz növbəsində dünyada istehsal, biznes və bəşəri tərəqqinin təmin olunması qlobal sülh və əməkdaşlıq mühitindən birbaşa asılılıqdadır.

Məlum olduğu kimi müasir beynəlxalq ticarətin əhəmiyyətli hissəsi qlobal təchizat zəncirində tamamlanan yeni məhsulların istehsalı və mübadiləsi üzərindədir. Öz növbəsində qlobal emal sənayesinin fəaliyyəti regional əlaqələrdən yüksək asılılıqdadır. Bu münasibətlərin genişlənməsi də öz növbəsində dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyaya, rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Məsələn üçün, rəqabətqabiliyyətli sənaye sektorunun formalaşdığı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyat səviyyəsi də tədricən yüksəlir. İnkişaf etmiş sənaye sektoru stabil iş yerləri yaratmağa imkan verir, işçilərin ixtisas səviyyəsinə tələbləri getdikcə artırır, nəticə etibarilə əmək haqqı və yaşayış səviyyələrini yüksəldilməsinə təsir edə bilər. Emal sənayesinin inkişafı xüsusilə xidmət sektorunun rolunu artırır. Çünki müasir sənaye sektoru bütövlükdə xidmətlərə bağlı olduğu üçün iqtisadiyyatın mühüm aspektlərinin inkişafına həlledici təsir göstərə bilər.

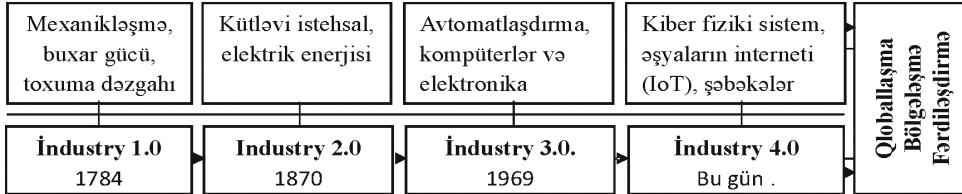
Nəticədə sənaye istehsalının inkişafı prosesində texnoloji innovasiyaların tətbiqi genişlənir və texniki tərəqqi potensialını gücləndirir. Texnoloji innovasiyalar hesabına daha təkmil və çevik istehsal prosesləri təmin edilir, emal sənayesi dayanıqlığın təminatında mühüm sahəyə çevrilir. Artıq inkişaf etmiş ölkələrdə müasir dövrəvi iqtisadiyyat (the circular economy) daha da aktuallaşır. Belə ki, bu konsepsiya sənaye sektorunda materialların təkrar istifadəsinə imkan verir, itkisiz material istehlakı hesabına tullantısız sənaye modelinin təşviqinə və inkişafına kömək edir. İnformasiya texnologiyalarına əsaslanan qabaqcıl istehsal təcrübələri dövrəvi iqtisadiyyata keçidə əhəmiyyətli töhfələr verir.

Yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı yaranan problemlərinin həlli əhatəli mövzu olaraq xüsusi diqqət yönəldilməsini, təbiət, texniki və sosial elmlərin inteqrasiyasının dərinləşdirilməsini tələb edir. Müasir bilik cəmiyyətində nano-, bio-, info-, koqno- və sosial elmlərin qovşağında aktual elmi-texnoloji istiqamətlər formalaşır. Bu istiqamətlərin inkişaf etdirilməsi nəticəsində yaranan imkanlar təbiətə bənzər texnologiyalar kompleksinin (Nature-like and convergent technologies) tətbiqini gerçəkləşdirir.

Yeni sənaye ingilabı və texnoloji dəyişikliklər dalğası

İlk sənaye inqilabından çağdaş sənaye ingilabınadək, bütün dövrlərdə emal sənayesində məhsuldarlığın yüksəlməsi, məhsul və proses innovasiyalarının

genişlənməsi və mal bazarlarında rəqabətin daim kəskinləşməsi dayanmış və bunların nəticəsində istehsal məsrəflərinin azalması baş vermişdir. Sözü gedən meylə diqqət çəkərək UNİDO-nun, 2018-ci il hesabat materialında qeyd edilir ki, «bu milli hesablarda emaledici sənaye istehsalının çəkisinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Nəticədə sektor real deyil, nominal baxımdan azalır» [1]. Çağdaş sənaye inqilabının (şəkil 1) əsas məqsədi, qlobal miqyasda paylanmış istehsal infrastrukturlarında nəzarət həlqələri üçün əlaqələri rəqəmsal texnologiyalar hesabına sürətləndirmək və inkişaf etdirməkdir.

Şəkil 1. Sənaye inqilabları nəticəsində texnoloji nailiyyətlərin təkamülü müəlif tərtibatında qısa şərhlə

Beləliklə, istehsal paradıqması bütün əsrlər boyu istehsal prosesini nadir məhsullar istehsal edən sənətkarlıq bazasından kütləvi istehsal mühitinə və müştəri ehtiyaclarını daha yaxşı əks etdirən şaxələndirilmiş və ixtisaslaşdırılmış istehsala doğru inkişaf etdirmişdir [2]. Yuxarıdakılara tarixi faktların sistemləşdirilməsi ilə tanınan «History of Massachusetts Blog» saytının məlumatlarını əlavə edərək tamamlamaq olar [3]: «Sənaye inqilabı İngiltərədə başladı və sonra bir neçə yüz il ərzində tədricən bütün dünyaya yayıldı. Dünyanın sənayeləşən ilk bölgələri Qərbi Avropa, sonra Şimali Amerika, ardınca isə Şərqi Avropa və Asiya idi. Bundan əlavə, bəzi ölkələr heç vaxt tamamilə sənayeləşməmişdir, məsələn Afrika və Asiyadakı çoxsaylı ölkələri göstərmək olar. Sənaye inqilabı Rusiya imperiyasına əksər Avropa və Qərb ölkələrindən xeyli gec çatdı. XX əsrə qədər Çində sənaye inqilabı baş vermədi. Çin sənayesinə görə hazırda təkcə ABŞ-dan geri qalır, Rusiya isə hazırda dünyada 12-ci böyük iqtisadiyyata sahibdir».

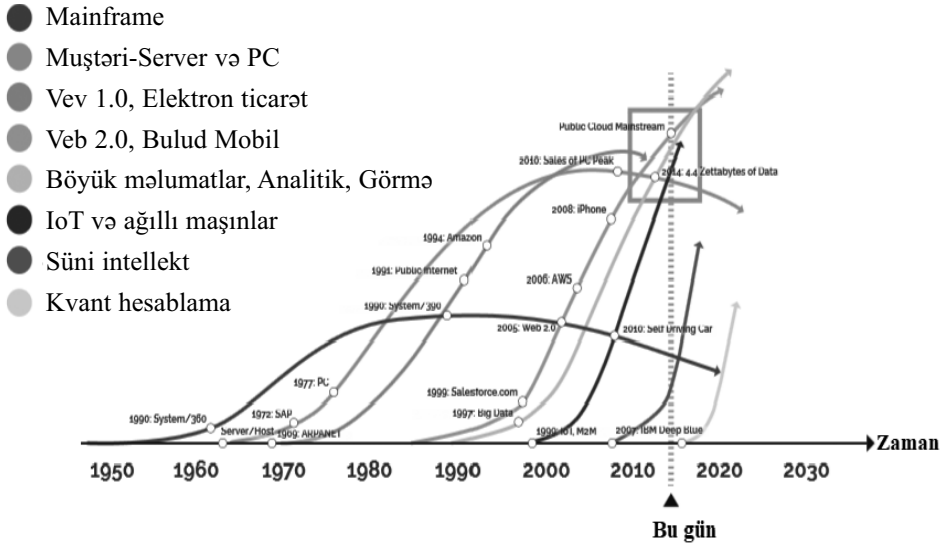
Çin iqtisadiyyatı o qədər böyüdü ki, 1992-ci ildə Rusiya iqtisadiyyatını, 1993-cü ildə Kanada iqtisadiyyatını, 2000-ci ildə İtaliya iqtisadiyyatını, 2006-cı ildə isə Birləşmiş Krallıq iqtisadiyyatını keçdi. Çin indi dünyada ikinci böyük iqtisadiyyatdır. Hazırda Çin dünya sənaye istehsalında yaradılan əlavə dəyərin həcmində ən yüksək paya malikdir. UNİDO-nun 2019-cu il Beynəlxalq Sənaye Statistikaı istehsal sektorunun inkişaf səviyyəsini və burada əsas ölkələr üzrə vəziyyəti müqayisəli şəkildə aşağıdakı kimi təqdim edir [4]: «Çin inkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal sırasında şərti olaraq nəzərə alınmadıqda, İndoneziya qida istehsalı və rezin və plastik məhsullar arasında birinci yerdə-

dir, Hindistan tekstil, dərman və əsas metal istehsalında ilk yeri tutur. Banqladəş isə geyim məhsulları istehsal edən ən böyük istehsalçı olaraq yer alır. İstehsaldakı ümumi struktur dəyişikliklər yüksək texnoloji sektorların istehsal məhsullarında artan payı ilə xarakterizə olunur. Məsələn, orta və yüksək texnologiyalı sektorlar Sinqapur istehsalının 75 faizindən çoxunu təşkil etmişdir. Yaponiya və Koreya Respublikası yüksək texnologiyalı sektorlarda digər aparıcı istehsalçılar sırasında əsas yer alır». Qlobal sənaye ekosisteminin fəaliyyəti və buna müvafiq əldə olunacaq rifah, təchizat zəncirləri vasitəsilə həyata keçirilən proseslərin effektivliyindən asılıdır. Avtomobil, aviasiya və yarımkeçiricilər istehsalı sektorları bu meyli özündə daha aydın əks etdirir. İstehsal Texnologiyalarına dair beynəlxalq hesabat materiallarına görə, avtomobil istehsalı sənayesi, hissə və komponentlər tədarükçüləri ilə birlikdə həcmi 1,2 trln- 2 trln ABŞ dolları arasında qiymətləndirilir [5].

Yeni sənaye ingilabı çağırışlarına müvafiq sənaye siyasətini formalaşdırmağa çalışan ölkələr rəqəmsal transformasiya və yaşıl texnologiyalar, ağıllı şəhərlər, aşağı karbon buraxılışlı istehsalın inkişafı, sənaye avtomatlaşdırılmasında təhlükəsizlik və süni intellekt kimi mövzuların beynəlxalq diskussiyasına töhfə verə bilən platformaların davamlı fəaliyyətinə ciddi səylər göstərir. «Qlobal istehsal və sənayeləşmə sammiti» (GMİS) belə əməkdaşlıq platformalarından biri kimi qeyd etmək olar. Əməkdaşlıq və dialoq formatı kimi nəzərdə tutulan GMİS BMT-nin Sənaye İnkişafı üzrə Təşkilatının (UNIDO) Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Sənaye və Energetika Nazirliyi ilə birgə təşəbbüsü olaraq yaradılmışdır. Sənayeləşmə sferasında qlobal çağırışların müzakirəsi ilə yanaşı, yeni nailiyyətlərin və innovasiyaların təqdimatının həyata keçirilməsi Sammitin praktiki əməkdaşlıq mexanizmi kimi əhəmiyyətini artırmışdır. Xüsusilə, GMİS-2019-un (Rusiya) əsas mövzusunun təbiətə bənzər texnologiyalar (bionika və bionik dizayn), onların iqtisadi proseslərdə effektiv tətbiqinin müzakirəsi təşkil etmişdir. BƏƏ və Rusiya Federasiyası neft ölkələri olaraq yeni iqtisadi artım mənbələri və şaxələndirmə siyasətlərini həyata keçirir. Bu baxımdan Azərbaycanın bu təşəbbüsə qoşulması praktiki cəhətdən töhfə verə bilər. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan hədəflər, bazar iqtisadiyyatı modelinə keçid etmiş dünya ölkələri ilə müqayisədə, xüsusilə post-neft mərhələsində stabil iqtisadi artım templəri ölkəmizin bu platformada iştirakını obyektiv şəkildə zəruri edir. Qazanılacaq təcrübələr, emaledici sənayedə istehsalın texnoloji trayektoriyasını təmin edə bilər.

Texnoloji innovasiyalar, əlaqəli texnologiyalar və müxtəlif İT platformaları vasitəsi ilə yalnız məhsullar, maşınlar və xidmətlər arasında deyil, həm də müştərilər, işçilər, təchizatçılar və tərəfdaşlar arasında yüksək səmərəli əlaqələr yaranır. Bir sözlə, dördüncü sənaye inqilabının gedişində fiziki və rəqəmsal müəssisə təmsilçiləri arasında əsas körpünü təşkil edirlər. Bütün bu texnologiyaların birləşmə qabiliyyəti (Şəkil 2) resursların bölüşdürülməsi prosesində,

materialların işlənməsində, işçilərin cəlb edilməsində, ətraf mühitin idarə olunmasında və s. demək olar ki, hər bir proseslə bağlı iş praktikasını təzələyir.

Şəkil 2. Dünya iqtisadiyyatında texnologiyaların kombinator effekti (mənbə: Accenture)

Burada kombinator effekt yeni texnologiyaların məcmu təsirini ifadə edir. Məsələn, zamanla bir texnologiyanın digərinə necə təsir etməsi, yəni birinci və sonradan icad edilən texnologiyaların tətbiqinin təsirlərinin birləşməsi nəticədə daha çox təsir göstərə bilmək imkanı verir. Bu baxımdan Accenture Technology Vision 2019, «Post-Rəqəmsal dövr bizim üzərimizdədir» hesabatındakı təcrübələr maraqlıdır [6]. Misal üçün, Volkswagen, trafik axınının optimallaşdırılmasını sınaqdan keçirmək, həmçinin yeni batareyaların işləyib hazırlanmasını sürətləndirmək məqsədi ilə batareyaların kimyəvi quruluşunu modeləşdirmək üçün kvant hesablamasından istifadə etməyə başlamışdır. Şirkət gələcək modellərə süni intellekt imkanlarını əlavə etmək və s. sınaqdan keçirir.

Emaledici sənaye sektorunda müasir çağırışlar

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, nüfuzlu audit və konsaltinq şirkətlərinin emal sənayesinin vəziyyəti ilə bağlı son araşdırmalarının yekun nəticələri baxımından sənaye müəssisələrinin üzləşdikləri əsas problemləri aşağıdakılarla ifadə etmək mümkündür:

- Daha mürəkkəb məhsullara və xidmətlərə getdikcə artan müştəri gözləntiləri;

- Dəyər zəncirinin «İstehsala-xidmət» tipli biznes modelindəki pozulmalar;
- İnnovasiya dövrlərinin sürətlənməsi və dəyişiklikləri;
- Gənc, ixtisaslı işçi qüvvəsinin çatışmaması səbəbindən inkişaf etmiş ölkələrdə məhsuldarlığın azalması;
- Enerji effektivliyinin stimullaşdırılması və çirklənməni azaltma hədəfləri;
- Əhali artımı nəticəsində əmək, torpaq və xammal xərclərinin artması;
- Qloballaşma nəticəsində milli sərhədləri aşan fabriklər, satıcılar və müştərilər.

Nüfuzlu qlobal audit və biznes-konsalting şirkəti PricewaterhouseCoopers Global-a (PwC) istinadla qeyd etsək «sənaye istehsalı sektorunda bir sıra xarici mühit problemlərinin təsirindən uzun illər boyu yayınmağa çalışılsa da, sonda bunlar sənayedə istehsal fəaliyyəti üçün katalizator ola bilər [7]. Çünki, hazırda emaledici istehsal sektoru qloballaşmanın və son illər ərzində formalaşan güclü texnoloji meyillərin böyük təzyiqi altındadır. Müasir emal sənaye fəaliyyətinin nəticələri qlobal iqtisadi artımı təmin etməklə yanaşı, qlobal iqtisadi mühitdən asılılıqda olan milli iqtisadiyyatlara təsirsiz ötürür. Dünya emal sənayesində iri korporasiyaların fəaliyyət strategiyaları bir sıra qlobal riskləri, xüsusilə istehsal sferasında yeni iş yerlərinin yaradılması problemlərinin həllini əhəmiyyətli dərəcədə aktuallaşdırır. Texnoloji nailiyyətlərin işığında informasiya cəmiyyətinə keçidin sürətlənməsi emal sənayesində iş qüvvəsinə tələbatların strukturunda yeni keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur.

Müxtəlif beynəlxalq analitik mənbələrin son illəri əhatə edən təhlil və sorğularının bir sıra optimist nəticələrinə baxmayaraq, ABŞ-ın National Association of Manufacturers (NAM) 2019-cu il araşdırmasının nəticələrinə əsasən aşağıdakı üç sahədə mövcud olan problemlər istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin gələcəyi üçün birinci dərəcəli məsələləri təşkil edəcək:

– Sənayedə çalışan işçilərin saxlanması. ABŞ-n Əmək Statistikası Bürosuna görə işsizliyin cari səviyyəsi 4 %-dir. İxtisaslı işçilərə olan tələb isə təklifi üstələyir. Amerikanın 65 yaşında pensiya almaq əhəmiyyəti artıq aradan qalxır [8]. Buna cavab olaraq texnoloqlar və ergonomika mütəxəssisləri iş şərtlərini yəndən nəzərdən keçirirlər. 1992-ci ildə Amerika işçi qüvvəsinin 3%-dən az hissəsi 65 yaşdan yuxarı insanlardan ibarət idi. Bu gün bu nisbət təxminən iki dəfə artmış və 2022-ci ilə qədər 8.3 faizə çatacağı gözlənilir. 13.5 milyon yaşlı işçilərin əksəriyyəti 65 ilə 74 yaş arasında olacaq, təxminən 2.6 milyon işçi 75 yaşdan yuxarı olacaq;

– Yeni texnologiyaların tətbiqi və onun təhlükəsizlik məsələləri. Texnologiyaların tətbiqinə sərf olunan xərclər artdıqca istehsalçıların kibertəhlükəsizlik sahəsində xərcləri də artırır. Forbesdə olunan, «Internet of Things (IoT)» adlı məqalədə qeyd olunduğu kimi, insanları da əhatə edən nəhəng şəbəkəyə bağlılıq konsepsiyası «insan-insan», «insan-əşya» və «əşya-əşya» münasibətlərinə əsaslanır [9].

– Biznes fəaliyyətində birləşmə və udulma strategiyaları (Merger and Acquisition (M&A)) ilə bağlı gözləntilərin artması. M&A fəaliyyətində baş verən son hadisələrə səbəb olan bir neçə əsas amil var. Birincisi, firmaların şəbəkələrinin genişlənməsi (Baby Boomers) M&A fəaliyyətində əhəmiyyətli bir artıma səbəb olur. İkincisi, bir çox sənaye sahələrində aqressiv bir sürətlə tənəzzüllər baş verir. Üçüncüsü, vergi islahatı ümumilikdə M&A fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir.

İnkişaf etmiş dövlətlərinin sənaye modeli bütün üzvi bağlılıqlarına baxmayaraq, bir sıra fərqli situasiyalarla xarakterizə olunur. Qərbi Avropada sənaye istehsalı son on ildə müsbət artım göstərdi. Sənaye şirkətləri daha yüksək məhsuldarlıq, kapital qoyuluşu, işçi qüvvəsinin idarə edilməsi və ixrac bazarlarının genişləndirilməsində əhəmiyyətli üstünlüklərə sahib oldular. Ancaq bütün digər sahələr kimi, istehsal sektoru da bir sıra problemlərlə üzləşir. Buna görə şirkətlər üçün problemləri müəyyənləşdirmək, qlobal çağırışları nəzərə almaq və onların həlli üçün addımlar atmağın vacibliyi ABŞ və Avropa istehsal şirkətlərinin üzləşdiyi ən böyük problemlərdir. ABŞ sənaye istehsalında yuxarıda qeyd olunan təmayüllər Avropa sənayesinin qarşısında da bənzər problemlərlə müşahidə olunur. Bazarların və rəqabət fəaliyyətinin araşdırılması sahəsində ixtisaslaşan Infiniti Research şirkətinin son nəticələrini və Avropa regionun bir sıra mühüm cəhətlərini nəzərə alınaraq əsas problemlər kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar [10]: İnkişaf etməkdə olan ölkələrlə rəqabətin güclənməsi; Avtomatlaşdırma səviyyəsinin yüksəlişi; Daha məlumatlı müştəri bazası (Smarter customer base).

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar Avropanın sənayesi şirkətləri üçün böyük problemlər yaradır. Məlum olduğu kimi, hazırda Çin və Braziliya Avropanın sənayesi şirkətləri üçün rəqabətin iki əsas mənbəyidir. Çünki bu ölkələrdə məhsullar daha aşağı xərclərlə istehsal edilir. Avropa bazarında müştərilər yüksək təhsilli, mədəni dünya görüşləri ilə fərqlənirlər və həyat üçün təsirləri baxımından aldıkları məhsullardan daim narahatdırlar. Bu da öz növbəsində istehsal sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün yeni problemlər yaradır. Buna görə şirkətlər istehsal prosesləri üzərində düşündükləri qədər, müştəri xidməti və marketinq haqqında da düşünmələri gərəkdir. Davamlı inkişaf tələblərinə uyğun istehsal fəaliyyətini həyata keçirmək müasir rəqabətli bazarlarda əhəmiyyətli dərəcədə aktuallaşır.

Nəticə

Dünya emal sənayesinin transformasiyası və dayanıqlı inkişaf məqsədləri sənaye siyasəti ideyasını yenidən canlandırmışdır. Müasir elmi ədəbiyyat inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə sənayeləşmə perspektivlərini təhlil edərək, bu canlanmanın bir sıra aktual məsələlərini və gələcək istiqamətlərini (arxitekturasını) geniş əks etdirir. Bununla belə, beynəlxalq, regional və daxili

mühitin təsirləri altında olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye siyasətini necə canlandırılmasının mükəmməl konsepsiyası demək olar ki, mövcud deyil. Bu məqalə, XXI əsrdə emaledici istehsal sferasının canlandırılmasının təməlinə duran yeni texnoloji dalğaların Azərbaycan iqtisadiyyatına həlledici təsirlərini, beynəlxalq və regional mühit səviyyələrində sənayeləşmə təmayüllərinin tədqiqinə sistemli yanaşma tərzini təqdim etməklə, sənaye siyasətinin araşdırılmasına öz metodoloji töhfəsini verə bilər.

Beynəlxalq istehsal münasibətlərində iştirakın tələb və məhdudiyyətləri, daim yenilənən müasir texniki normalar, TNC-nin təklif etdiyi istehsal zəncirlərinə çıxış üçün texnoloji rəqabət üstünlükləri də nəzərə alınmaqla, sürətlə dəyişən dünyaya uyğunlaşma prosesində sənaye siyasətinin tətbiqi inkişafda olan ölkələr üçün çətin məsələ kimi həllini gözləyir. Yeni texnologiyalar dalğası və onun rəqabət mübarizəsinə təsir gücü hökumətləri və yerli şirkətləri gələcək strategiyalarını yenidən nəzərdən keçirməyə məcbur edir.

Hökumətlərin söylərinə baxmayaraq, sənaye siyasəti qloballaşmanın təsiri, regional rəqabət və TMK siyasətinin yaratdığı problemlərlə davamlı olaraq qarşılır. XXI əsrin yeni texnoloji inkişaf mühitində sənaye siyasətinin tətbiq edilməsi bir sıra qeyri-müəyyənliklərin təhlilini və davamlı inkişaf problemlərinin həllini aktuallaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Industrial Development Report 2018. Demand for Manufacturing: Driving Inclusive and Sustainable Industrial Development. Vienna./www.unido.org
2. Status and trends in the global manufacturing sector, <https://iiot-world.com>
3. Rebecca Beatrice Brooks. Where Did the Industrial Revolution Take Place? <https://historyofmassachusetts.org> , March 25, 2018
4. International Yearbook of Industrial Statistics, UNIDO, Vienna 2019, <https://www.e-elgar.com>
5. The 2018 World Manufacturing Forum Report, Recommendations for The Future of Manufacturing/ www.worldmanufacturingforum.org
6. Accenture Technology Vision 2019, www.accenture.com
7. Industrial manufacturing trends, <https://www.pwc.com/gx/en/ceo-agenda/ceosurvey/2019>
8. Aging Workers, New Technology, MIT Technology Review, <https://www.technologyreview.com/business-report/the-future-of-work-2015>
9. Daniel Newman, IoT In 2019: What Can We Expect? <https://www.forbes.com>

10. Top European Manufacturing Industry Challenges to Look Out for in 2019 Infiniti's Latest Free Resource Reveals It All, [https //www.businesswire.com](https://www.businesswire.com)

SUMMARY

THE TRANSFORMATION OF THE WORLD MANUFACTURING INDUSTRY AND THE WAVE OF NEW TECHNOLOGIES

Guliyev M.Y.

Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Dr.Prof.,

The paper discusses the current problems of the world manufacturing industry and the implications of new technologies. The new challenges are confronting in manufacturing industry regarding flexibility and uncertainty. Exploiting intelligence will require tackling new challenges, such as how to ensure the consistency of data through global supply chains. Modelling challenges also exist, and involve ensuring that all key aspects are properly modelled, particularly where employment, safety, and environmental concerns require accurate predictions critical amounts at specific country locations. Diversification policy will require us to keep a closer track; so that they are optimally used to create sustainable solutions.

The paper aims to showcase how manufacturers can enhance societal prosperity and sustainable development through best practices and international collaboration. Given the policy of the manufacturing production to enhance and spread industrial culture worldwide, this paper explored pertinent topics relevant to the future structure of the manufacturing paradigm. Arguments were selected literature reviews of international organizations (WME, UNIDO) conducted from relevant manufacturing and governmental reports within the past years. Used examples of the best practices within the manufacturing community and provide short- and long-term recommendations to achieve future goals for social prosperity. Additionally, highlighted information at the national, regional and international levels.

Keywords: *Sustainable Development, Industrial Four (IR4.0), Global Value Chain (GVC), Internet of Things (IoT), Economic Diversification*

РЕЗЮМЕ

ТРАНСФОРМАЦИЯ МИРОВОЙ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ВОЛНА НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Гулиев М.Э.

*Азербайджанский Государственный Экономический
Университет (UNEC), д.э.н., профессор*

В статье рассматриваются актуальные проблемы мировой обрабатывающей промышленности и значение новых технологий. Новые проблемы, стоящие перед промышленностью, прежде всего связаны с гибкостью и неопределенностью. Использование интеллектуальных средств потребует решения новых задач, таких как обеспечение последовательности данных через глобальные цепочки поставок. Проблемы моделирования также существуют и включают обеспечение надлежащего моделирования всех ключевых аспектов, особенно там, где вопросы занятости, безопасности и окружающей среды требуют точного прогнозирования критических величин в конкретных странах. Политика диверсификации потребуют от нас более тесного отслеживания, чтобы они оптимально использовались для создания устойчивых решений.

Целью данной статьи является демонстрация того, как производители могут повысить социальное процветание и устойчивое развитие с помощью лучших практик и международного сотрудничества. Учитывая политику промышленного производства, направленную на расширение и распространение индустриальной культуры во всем мире, в этой статье рассматриваются актуальные темы, относящиеся к будущей структуре производственной парадигмы. Акцент в исследовании делается на изучение методики литературы международных организаций (WMF, ЮНИДО), посвященные тенденциям глобального индустриального развития. Используются примеры лучших практик в мировом производственном сообществе и представлены краткосрочные и долгосрочные рекомендации для достижения будущих целей социального процветания. Кроме того, выделена информация на национальном, региональном и международном уровнях.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, четвертая промышленная революция, глобальная цепочка создания стоимости, интернет вещей (IoT), диверсификация экономики*

DAVAMLI İNKİŞAFIN DAYAQ NÖQTƏLƏRİ VƏ REGIONUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Hüseynova X.M.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, professor.
e-mail:khatira.hüseynova@dia.edu.az*

Məqalədə, elmi və praktiki təcrübəyə əsaslanan, regionda rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, işçi qüvvəsinin ixtisaslaşmasına, regional müəssisələrin və iqtisadiyyatının artırılmasına imkan verən «dayaq regionların» davamlı regional inkişafda mühüm alət rolunu oynaması və formalaşdırılması xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Həmçinin, biznes və yerli institutların, yerli və mərkəzi hakimiyyət orqanlarının arasında intensiv və effektiv əməkdaşlığın formalaşdırılması, dövlətin digər ölkələrlə sərhəddə yerləşən regionlarda sosial-iqtisadi inkişafına təkan verən xüsusiyyətlərin öyrənilməsinə yönəlmişdir.

Həmçinin qəbul edilmiş dövlət proqramlarının, strateji yol xəritələrinin ölkəmizə verdiyi nailiyyətlərə, proqram-məqsədli yanaşmada böyük təcrübəyə əsaslanmaqla, Azərbaycan Respublikasında regional strateji məqsədlərdən biri kimi ölkənin və onun regionlarının qlobal rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması məqsədinə ilk növbədə regionların infrastruktur bazasının inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatın innovasiya tutumlu sahələrində rəqabət qabiliyyətli ərazi-istehsal klasterlərinin formalaşdırılması; qütbləşmiş inkişaf prinsipi əsasında «dayaq regionların»ın qurulması işdə vurğulanır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, davamlı inkişaf, qütbləşmiş regional inkişaf, klasterləşmə (qütbləşmə), dayaq regionu*

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə aparılan islahatlar daha geniş vüsət almış və sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində keyfiyyətə yeni – davamlı inkişaf mərhələsinə keçmişdir. Yeni mərhələnin əsas hədəfi iqtisadi səmərəlilik, sosial ədalətlik və ekoloji təhlükəsizlik prinsiplərini rəhbər tutmaqla, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyası əsasında uzunmüddətli perspektivdə ölkədə əldə olunmuş dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri, konsepsiyaları və digər dövlət proqramları çərçivəsində müəyyən edilmiş

tədbirlərin icrası uğurla davam etdirilmişdir. Ölkədə makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2019-cu ilin 6 ayı ərzində həyata keçirilmiş məqsəd-yönlü tədbirlər nəticəsində makroiqtisadi göstəricilərində artım müşahidə edilmiş, ümumdaxil məhsul 2.4 faiz, qeyri-neft sektoru 3.3%, qeyri-neft sənayesi 15,7%, kənd təsərrüfatı 13% informasiya və rabitə xidmətləri 15.8%, ticarət isə 2.8% artmışdır (Dövlət Statistika Komitəsi, 2019). 2004-cü ildən 2019-cu ilin ötən dövrü də daxil olmaqla ölkədə 2,3 milyon yeni iş yeri yaradılmışdır. Həmçinin IV Dövlət Proqramının icrası çərçivəsində 2019-cu ilin 6 ayı ərzində 100 mindən çox yeni iş yeri açılmış və təqribən 74%-i regionların payına düşmüşdür (Dövlət Statistika Komitəsi, 2019).

Qəbul edilmiş dövlət proqramlarının, strateji yol xəritələrinin ölkəmizə verdiyi nailiyyətlərə, proqram-məqsədli yanaşmada böyük təcrübəyə əsaslanmaqla demək olar ki, müasir dövrdə iqtisadi potensialın artırılması və istehsalda davamlı inkişafa nail olunması və texnoloji resurslara çıxışın təmin olunması sözsüz ki, hər şeydən əvvəl innovasiyalı kompaniyalarla əlaqələr təmin olunmadan mümkün ola bilməz. Bu baxımdan, ən effektiv birləşmə formalarından birini məhz klaster yanaşması təşkil edir və bu yanaşmada müxtəlif terminlərə: «Dayaq Nöqtələri», «Artım Qütbləri», «Sənaye Bölgüsü», «Sahə Klasterləri» və «Regional klasterlər», «Dayaq Regionu» kimi istinadlar edilmişdir. Odur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz əməkdaşlığın və tərəfdaşlığın formalaşması prosesləri bu cür dayaq nöqtələrində əks olunur.

Klaster qavramına gəldikdə bu yeni deyildir və nisbətən uzun bir tarixə malikdir. Klaster canlı və cansız təbiətdə ən geniş yayılmış struktur quruluş kimi bir çox elm sahələrinin (biologiya, informatika və sosiologiya), o cümlədən iqtisad elmində geniş istifadə olunan fenomenidir. Klaster mahiyyətcə hissələrin tamda birləşməsinin universal formalarından biridir. Əlbəttə bütün bunlara rəğmən klasterlər həm də fərqli məzmun daşıyır. Riyazi klasterin abstrakt quruluşlarından fərqli olaraq iqtisadi qruplaşmalar məkanca formalaşmış xarakterə malikdir.

Riyaziyyatda eyni eynicinsli elementlərin bir sistemdə qruplaşdırılması üçün R.C. Tryon (Tryon R.C. Cluster analysis, 1939) tərəfindən istifadə olunan klaster təhlili metodu daha sonra iqtisadçılar tərəfindən geniş tətbiq olunmağa başladı. Klaster termini iqtisadi ədəbiyyatlarda 80-ci illərin sonunda populyarlaşmağa başlamışdır. Müasir dövrdə klasterlərin tətbiqi regionların inkişafının ən effektiv metodu kimi nəzərə alınır.

M.Porterin (Porter, M.E. «The competitive advantage of nations»,1990) məşhur rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi ilə dünya iqtisadiyyatı kontekstində klaster fenomeninin özünəməxsus tarixi və eləcə də intellektual əsasları öz əksini tapdı. M.Porter klasterlərin ilk tədqiqatçısı

olaraq regional iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq klasterlərin üç əsas növlərini fərqləndirir. Birinci növ klasterlər yerli sənaye müəssisələrini birləşdirir. İkinci növ klasterlər regional resurslarla bağlı təşkil olunur. Üçüncü növ klasterlər isə rəqabət qabiliyyətliliyi artırmaq məqsədi ilə yara-dılır.

Qütbləşmiş Regional İnkişaf: «Artım Nöqtələri» və ya «Qütbləri»

Təhlillər göstərir ki, qlobal maliyyə böhranı ilə bağlı iqtisadi gerçəkliyin təsirləri ilə mübarizə etmək üçün milli proqramlar aparılan beynəlxalq iqtisadi siyasətdən daha effektivdir. Bu səbəbdən, 2010-cu ildə Avropa İttifaqı yeni strategiya hazırlamış və bu strategiya çərçivəsində Avropa İttifaqı ölkələrinin maliyyə böhranından güclü şəkildə çıxmış, məşğulluq səviyyəsini yüksəltmiş, məhsuldarlıq və sosial uyğunluğu təmin edən davamlı və inklüziv iqtisadiyyatı olan ölkəyə çevirməsi olmuşdur (Dühr S., 2011). Burada, qarşılıqlı bir-birini gücləndirən 3 prioritet irəli sürülmüşdür:

- Bilik və innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafı;
- Davamlı və rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişaf;
- Inklüziv inkişaf.

Nəzərdə tutulan strategiyanın məqsədi qısa müddətdə qlobal maliyyə böhranı ilə mübarizə və uzunmüddətli perspektivdə yeni iş yerlərinin açılması, yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi və beynəlxalq reyting cədvəllərində yüksək yer tutması olmuşdur. Nəticədə belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, bütün bunlara nail olmağın bir yolu müəssisələr, universitetlər, tədqiqatlar və dövlət qurum-ları arasındakı əməkdaşlığın, tərəfdaşlığın formalaşmasıdır.

Inklüziv inkişafı ilə bağlı Akademik Urxan Ələkbərovun öz elmi araşdırma-larında XXI əsrin ikinci on illiyində artıq dövlət idarəçiliyi sahəsində yeni və müasir nəzəriyyənin formalaşdığı fikri xüsusi diqqət tələb edir. Çünki, bu nə-zəriyyə inklüziv inkişaf adı ilə məlumdur və inklüziv inkişaf cəmiyyətdə mü-şahidə olunan iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin həllinə xüsusi diqqət tə-ləb edir. Akademik Urxan Ələkbərov inklüziv inkişafı ilə birgə dövlətlərin idarə edilməsində əsas yol xəritəsinin təhlilini vermiş, yekun nəticə etibarlı ilə ölkə-lərin hər tərəfli inkişafa yönəldiyini və bu prosesin müsbət nəticələrini hər bir vətəndaşın gündəlik həyatında hiss etdiyinə diqqəti cəlb etmişdir (Urxan Ələkbərov. Inklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları, 2018).

İqtisadi məkanın strukturlaşdırılması və səmərəli təşkili nəzəriyyələri isteh-salın və əhali məkunlaşmasının ərazi təşkilinin formalarının – sənaye və nəq-liyyat mərkəzlərinin, aqlomerasiyaların, ərazi-istehsal komplekslərinin, müx-təlif tip şəhər və qəsəbələrin funksional xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bu istiq-a-mət çərçivəsində artım qütbləri nəzəriyyəsi xüsusi maraq doğurur. Artım qütb-

ləri ideyasının əsasında iqtisadiyyatın sahə strukturunun, ilk növbədə yeni məhsul və xidmətlər yaradan lider sahələrin aparıcı rolu haqqındakı təsəvvürlər durur. Liderlik edən sahələrin müəssisələrinin yerləşdiyi mərkəzlər və iqtisadi sahələr istehsal amillərdən daha səmərəli istifadəni təmin etdiyi üçün bu amillər üçün cəlbədicə qütbə çevrilirlər. Bu iqtisadi artım qütblərinin formalaşdırılmasına gətirib çıxarır, həm də bu ölkənin və ya regionun iqtisadiyyatında innovasiya və tərəqqi funksiyasını yerinə yetirən konkret region kimi qəbul olunur. Regional artım qütbü urbanlaşmış zonada yerləşən və özünün təsir rayonunda iqtisadi fəaliyyətin gələcək inkişafına səbəb ola biləcək inkişaf edən və genişlənən sahələrin toplusundan ibarətdir.

Artım qütbləri arasında inkişaf oxları formalaşdırılır. Artım qütbləri arasında yerləşən və nəqliyyat rabitəsini təmin edən ərazilər yük axınları hesabına inkişaf üçün əlavə impuls əldə etmiş olurlar. Bu inkişaf oxları artım qütbləri ilə birlikdə iri regionun və ya ölkənin iqtisadi artımının ərazi çərçivəsini formalaşdırmış olur.

Təhlillər göstərir ki, regional inkişaf strategiyaları hazırlanmasının əsasında durmalı olan ideologiyanın seçilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəzəriyyədə və dünya ölkələrinin praktikasında belə ideologiyanın aşağıdakı növünə rast gəlinir:

– qütbləşmiş regional inkişaf konsepsiyası (bunu çox vaxt klasterlər konsepsiyası da adlandırırlar). Bu konsepsiya ona əsaslanır ki, region rəqabətqabiliyyətli artım potensialına malik sahə və müəssisələr çoxluğuna malikdir. Həmin sahə və ya müəssisələr «artım nöqtələri» və ya «qütbləri» əmələ gətirir ki, bunların da artımı digər sahə və müəssisələrin artımını stimullaşdırır. Liderlik edən sahələr ərazidə bir-birini tamamlayan digər fəaliyyət növlərini region çərçivəsində birləşdirməklə aqlomerasiya effekti (təsir zonası) yaradır.

Qütbləşmiş inkişaf prinsipi maliyyə, inzibati-idarəetmə, insan və digər resursların «dayaq regionlarda» (qütblərdə, artım lokomotivlərində) cəmləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu regionlardakı innovasiya aktivliyi sonradan digər rayonlara da ötürülür. Beləliklə «dayaq region»larındakı iqtisadi artım, işgüzar aktivlik daha intensiv olmaqla yanaşı həm də «qütbə» daxil olmayan digər ərazilərə də təsir edir.

Regionların qütbləşmiş inkişaf siyasətinin xüsusiyyətləri:

- Digər regionlara innovasiya-investisiya təsirlərini yaradan «inkişaf lokomotivlərinin» (dayaq regionların) yaradılması;
- Ölkə daxilində «dayaq regionlarının» adi inzibati ərazi vahidindən fərqli statusu da ola bilər;
- Dövlətin kapital qoyuluşlarının «dayaq regionları»na yönəldilməsi, innovasiyaların digər regionlara yayılması maneələrin aradan qaldırılması və s. (X.M.Hüseynova, 2015)

Qeyd edək ki, regional inkişafın təmin olunmasında ənənəvi və yeni mexanizmlərini araşdırmadan iqtisadi inkişafın ərazi idarəetməsinin səmərəliliyini təmin etmək mümkün deyildir. İnkişaf etmiş dövlətlərdə iqtisadiyyatın, onun sahə və ərazi strukturunun yenidən təşkilinin idarə olunması prinsiplərindəki dəyişikliklər çərçivəsində regionun ərazi inkişafının idarə olunması iqtisadi mexanizmlər kompleksinə transformasiya olunması ilə izah olunur. Dünyada uğurlu hesab edilən yol xəritələrində rəqabətlə bərabər, kooperasiyanın inkişaf etdirilməsi, onun müxtəlif forma və metodlarının təşkili və tətbiqi, bu işdə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, biznesin təşkilində ərazi və sahələrarası kooperasiyanın mütərəqqi alətlərindən hesab edilən klasterlərdən (qütblərdən) istifadə iqtisadi tərəqqidə mühüm amil kimi dəyərləndirilir ki, bu da öz bəhrəsini və səmərəsini verir.

Qütbləşmiş inkişaf prinsipindən sosial-iqtisadi yüksəliş mərhələsini yaşamış demək olar ki, bütün ölkələrdə istifadə olunmuş, yüksəlişin ilkin mərhələlərində tətbiq olunmuşdur. Hər bir dövlətin ərazisində tarixi və iqtisadi səbəblərdən bir və ya bir neçə region(rayon) digərlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndiyindən, bu fərqlilikdən yararlanaraq dayaq regionlar yaratmışlar. Bu müddətdə dövlətlər yüksək davamlı artım templəri nümayiş etdirmiş və bu nailiyyəti həmin bir neçə baza regionu hesabına əldə etmişlər.

Ötən əsrin 80-cı illərində Çilidə, 60–80-cı illərində Cənubi Koreyada, 70–90-cı illərində Çində bu prinsipin tətbiqi inkişafa gətirib çıxarmışdır. Sənayecə inkişaf etmiş digər ölkələrdə də «artım qütbləri» mövcuddur. Məsələn Fransada Paris rayonu, İtaliyada Lombardiya (Milan), İspaniyada Madrid aqlomerasiyası və Barselona, Yaponiyada Kanto (Tokio), Kinki (Osako, Kioto) və Tokay (Naqoya) rayonları bu rolu yerinə yetirirlər. ABŞ-da, Almaniyada, İngiltərədə də digər regionların(rayonların) fonunda kəskin fərqlənən və «artım qütbü» hesab olunan bir neçə region (rayon) qeyd etmək olar. ABŞ-da müəssisələrin yarından çoxu klasterlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir və onların payı ÜDM-də 60 faizdən artıqdır. Avropa İttifaqı ölkələrində isə işçi qüvvəsinin 38 faizdən çoxu klasterlərdə çalışır. Təsadüfi deyil ki, sənayeləri bütövlükdə klasterləşmə ilə əhatə olunmuş Finlandiya, Danimarka, Norveç, İsveç iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətliliyə görə dünyada qabaqcıl mövqedədirlər.

Beləliklə, məhz regional klasterləşmənin (qütbləşmənin) inkişaf etdiyi ölkələrdə rəqabətqabiliyyətlik yüksək səviyyədə olur. Bunun formalaşması və inkişafında normativ-hüquqi bazanın olması, dövlət dəstəyinin olması və rəqabətə davamlı olan sahəyə istiqamətlənməsi, prioritet istiqamətlərin daim nəzərdə olması, sərhəddə yerləşən regionlarda sosial-iqtisadi inkişafına təkan verən xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi regional klasterləşmənin (qütbləşmənin) ilkin şərtlərdən olması qənaətinə gəlirik.

Dünya praktikasında kifayət qədər istifadə olunan bu mexanizmlərdən Azərbaycan da istifadə olunur. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda biznes mühitinin institusional əsaslarının gücləndirilməsi üçün «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi»ndə azad rəqabət mexanizminin inkişaf etdirilməsi, dövlət-biznes münasibətlərində insan amilinin rolunun azaldılması ilə bərabər səmərəlilik, hesabatlıq və şəffaflığın artırılması əsas istiqamət kimi qeyd edilmişdir.

Beləliklə, bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, davamlı regional inkişafın təmin olunmasında regional strateji məqsədlərdən biri kimi ölkənin və onun regionlarının qlobal rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması məqsədinə ilk növbədə regionların infrastruktur bazasının inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatın innovasiyatutumlu sahələrində rəqabət qabiliyyətli ərazi-istehsal klasterlərinin formalaşdırılması, qütbləşmiş inkişaf prinsipi əsasında «dayaq regionların»dan ibarət yeni şəbəkənin qurulması yolu ilə nail olmaq olar.

Dayaq regionlarının (artım mərkəzləri, qütbləri) formalaşdırılması istiqamətlərinin, o cümlədən, nəqliyyat sahəsində infrastruktur mərkəzlərinin (düyünlərinin) yaradılması, daxili nəqliyyat əlaqələrinin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri ilə əlaqələndirilməsi, əhalinin mobilliyini artıran kommunikasiya sistemlərinin yaradılması, regionların iqtisadi layihələrinin və mədəni təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, dayaq regionlarında ölkə əhəmiyyətli sosial-mədəni obyektlərin yaradılması (universitetlər, iri mədəniyyət kompleksləri, innovasiya iqtisadiyyatı infrastrukturunun yaradılması), regional qrupların maraqlarını nəzərə almaqla peşə təhsili sisteminin yaradılması və sair kimi istiqamətlərinin qəbul olunan «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələr»inin də qarşıya qoyulan hədəfləri ilə üst-üstə düşməsi bu səpkidə inkişafa geniş imkanlar yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Urxan Ələkbərov. İnküziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı -2018;
2. Dühr S. «Baltik Dənizi, Dunay və Makro-Regional Stratejiya - Avropa İttifaqının Transmilli Əməkdaşlığı üçün Model" Notre Europe Study & Research, 86, Paris. 2011;
3. Porter M.E. «The competitive advantage of nations». New York 1991.
4. Tryon R.C. Cluster analysis. London: Ann Arbor Edwards Bros,139 p.1939.
5. Hüseynova X.M. Azərbaycan regionlarının inkişafında innovativ aspektlər / Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş «Regional idarəetmə innovativ yanaşmalar və perspektiv imkanlar» Respublika Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2015, səh.9-12;
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/>

SUMMARY

SUPPORT CENTERS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND THEIR ROLE IN SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS

Huseynova Kh.M.

*Academy of Public Administration under
President of the Republic of Azerbaijan, professor*

This paper, based on scientific and practical experience, discusses the role of business and local institutions in sustainable regional development and the role of «supporting regional center» in promoting such regional competitiveness and economic growth with workforce specialization and enhancement of the competitiveness in the region. It also aims to build intensive and effective cooperation between local and central authorities, by analyzing the characteristics that contribute to their socio-economic development in the regions along the borders with other countries.

The article also looks at the success story of the adopted state programs, strategic roadmaps, and extensive experience in the program-oriented approach, to promote regional competitiveness of the country and its regions as one of the regional start-up goals in the Republic of Azerbaijan. It discusses the formation of viable regional production clusters and the creation of «supporting regional center» based on the polarized development principles.

Keywords: *Azerbaijan, Sustainable Development, Regional Programs, Support*

РЕЗЮМЕ

ПОЛЮСЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ И ИХ РОЛЬ В СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕГИОНОВ

Гусейнова Х.М.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики, профессор*

Основываясь на научном и практическом опыте, в статье изучены особенности формирования «устойчивых регионов», играющих важную роль в устойчивом региональном развитии с целью повышения конкурентоспособности регионов, специализации рабочей силы и усилении экономического потенциала регионов. Наряду с этим, особое внимание уделяется особенностям и факторам, дающим толчок социально- экономическому развитию приграничных регионов, формированию интенсивного и эффективного сотрудничества местных и центральных органов власти, местных и бизнес- институтов.

Вместе с тем, наряду с принятием государственных программ, достижений в результате использования стратегической дорожной карты и огромного опыта программно-целевого подхода, в Азербайджанской Республике и ее регионах одной из стратегических целей с целью обеспечения их глобальной конкурентоспособности в первую очередь необходимо развитие инфраструктурной базы регионов; формирование в инновационных отраслях конкурентоспособных территориально-производственных кластеров на основе полярных принципов, организация устойчивых регионов, что нашло отражение в данной статье.

Ключевые слова: *Азербайджан, устойчивое развитие, полярное регулярное развитие, кластеризация (поляризация), устойчивый регион*

**İNSAN POTENSİALININ İNKİŞAFI
MİLLİ TƏRƏQQİNİN FAKTORU KİMİ:
İNSAN POTENSİALINA İNVESTİSIYA QOYULUŞLARININ
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

Həbibova Z.Z.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, professor*

Quliyev V.H.

Şərqi İngiltərə Universitetinin magistri

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində, hər hansı bir kapitalın, o cümlədən insan kapitalının sərbəst axını şəraitində, ölkədən-ölkəyə, bölgədən rayona, intensiv beynəlxalq rəqabət şəraitində şəhərdən şəhərə, yüksək texnologiyaların sürətlə inkişafı, insan kapitalı bu inkişafın əsas intensiv rəqabət amilidir. Yüksək keyfiyyətli insan potensialının qabaqcıl sərmayələrini həyata keçirən, ölkəyə axını təşkil edən və maliyyələşdirən, dünyanın və ölkələrin aparıcı mütəxəssisləri üçün daha yaxşı şərait yaradan dünya ölkələrinin insan kapitalı inkişafın əsas intensiv rəqabət amilidir. Effektiv dövlətdə insan kapitalına qoyulan investisiyanın vahid gəliri zamanla artır. Bu məqalədə insan potensialının inkişaf tarixi, habelə ölkələrin, bölgələrin tərəqqi və rəqabət qabiliyyətini təmin edən amillər təhlil edilir. Proseslərin təhlili göstərir ki, insan potensialı və onun böyüməsi, inkişafı bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının həyəcanverici innovativ dalğalarının əsas amilləridir.

Açar sözlər: *insan potensialı, dövlət idarəçiliyi, vətəndaş cəmiyyəti, milli insan potensialı, inkişaf strategiyaları*

Son 15 ildə Azərbaycan tarix boyu ən güclü dəyişiklikləri yaşayıb. Ölkə Prezidenti «yeni qaydalarla yaşamaq» şüarını şüar olmaqdan çıxarıb yeni metodlarla gerçəkləşdirib. Dəyişikliklərin fonunda ölkədə həqiqi lider, həqiqi Prezident və həqiqi Ali Baş Komandanın Azərbaycanı yeni hədəflərə doğru irəli apardığını artıq onun tənqidçiləri belə dana bilmir. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətin həm simasını dəyişməyə, eyni zamanda sistemi müasir standartlara uyğun çalışmağa müvəffəq olmaqla yanaşı, yeni siyasi dəyişim mədəniyyətinin əsasını qoydu.

Azərbaycan xalqı kimi yerli və xarici ekspertlər də İlham Əliyevi yüksək siyasi iradə sərgiləyən novator Prezident kimi dəyərləndirirlər. Onun xarici siyasət sahəsində uğurları danılmazdır. Beynəlxalq arenada olduqca əmin və

inandırıcıdır, əsl diplomatdır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan beynəlxalq aləmdə bir-birinin ardınca parlaq qələbələrə imza atır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi və bu gün Prezident İlham Əliyevin əzmlə həyata keçirdiyi strateji inkişaf kursu sayəsində tarixinin ən qüdrətli mərhələsini yaşayan Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi uğurlarına obyektiv beynəlxalq qiymət olaraq, Dünya İqtisadi Forumunun «2017-2018 Qlobal Rəqabətlik Hesabatı»nda yüksək dəyərləndirilmişdir.

Ölkədəki azad biznes mühitinin, sahibkarlıq fəaliyyətinə yaradılan şəraitin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edən biznesin mürəkkəbliyi indikatoru üzrə isə Azərbaycan 20 pillə irəliləyərək 40-cı pillədə qərarlaşmışdır. Bu da son illər ölkəmizdə biznes fəaliyyəti üçün icazə, qeydiyyat, vergi mexanizmlərinin son dərəcə sadələşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafına hərtərəfli dəstək verən müxtəlif qurumların yaradılması və s. bu kimi ciddi amillərin müsbət təsirləridir. «Doing Business 2019» Qlobal reytinginə əsasən, 190 ölkə arasında Azərbaycan, Avstriya, İspaniya, Fransa, Polşa, Çexiya, Qazaxıstan, və s. bir çox ölkələri geridə qoyaraq 25-ci yerdə qərarlaşmışdır. Ölkəmiz 20 ən islahatçı dövlət sırasına daxil olmuşdur.

Qlobal Rəqabətlik Hesabatı-2018/2019 yeni dövrün qlobal trendləri nəzərə alan yeni yanaşma ilə olan (70% indikator dəyişmişdir) ilk hesabatında Azərbaycan, Türkiyə, Serbiya, Gürcüstan və Xorvatiya ilə birlikdə 7-ci onluğa daxil olmaqla, 12 əsas sütun indikatorundan 7-si üzrə ölkəmizin mövqelərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşması hesabatda xüsusi qeyd olunmuşdur. Biznesin dinamikliyi reytingi üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 31-ci yerdə qərarlaşması Prezident İlham Əliyev tərəfindən aparılan iqtisadi islahatların nəticəsidir.

Əlbəttə, bu dəyişikliklər və uğurlar ilk növbədə Prezident İlham Əliyevin «qara qızılın insan qızılına transformasiyası» konsepsiyasının məntiqi yekunudur. İndiki dövəmdə bütün dünyada insan qızılı-insan potensialı milli tərəqqinin önəmli faktorudur. İqtisadi fikirdə insan potensialı ideyasının dərin kökləri vardır. İnsan potensialı ilə əlaqədar ilk mühakimələrə U.Petti tərəfindən «Siyasi hesab» əsərində rast gəlmək mümkündür. Daha sonra insan potensialı ideyası A.Smitin «Xalqların sərvəti», A.Marşallın «İqtisadiyyatın prinsipləri» əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Lakin insan kapitalı nəzəriyyəsi iqtisadi nəzəriyyənin müstəqil bölməsi kimi XX əsrin 50-60-cı illərindən formalaşmışdır.

Göründüyü kimi, insan kapitalı dedikdə insanda təcəssüm edən qabiliyyət, bilik, vərdiş, motivasiya, səriştə ehtiyatlarının toplanması başa düşülür. İnsan kapitalında da kapitalın digər növləri fiziki və maliyyə kapitallarında olduğu kimi gələcəkdə gəlir əldə edilməsi üçün vəsaitlərin bir hissəsi sərf edilir.

Müasir dünyada insan investisiyaları növləri qismində təhsil, istehsalata hazırlıq, miqrasiya, informasiya axtarışı, doğum və uşaqların tərbiyyəsi üçün kapital qoyuluşu hesab olunur.

Lakin insan və adi kapital arasında tam bənzərlik axtarmaq düzgün olmazdı. Müasir cəmiyyətdə insan – dəzgah və səhmlər paketindən fərqli olaraq alqı-satqı obyektinə ola bilməz (belə bir vəziyyət ancaq quldarlıq cəmiyyətlərinin iqtisadiyyatlarında olmuşdur).

Bütün bunların nəticəsi olaraq bazarda insan kapitalının (əmək haqları tarifləri formasında) icarəsi üçün qiymətlər müəyyənləşdirilir.

İnsan kapitalı fəaliyyətin həm bazar, həm də qeyri-bazar sektorunda səmərəliliyini yüksəldə bilər. Burada əldə edilən gəlir pul və digər formalarda ola bilər. Nəticədə insan kapitalına vəsait qoyuluşunun istehlak aspektləri istehsal aspektindən az əhəmiyyət kəsb etmir.

Lakin yuxarıda qeyd edilənlərə baxmayaraq insan kapitalının əsas xüsusiyyətləri fiziki kapitalın əsas xüsusiyyətlərinə bənzəyir;

- uzun müddətdə istifadə edilən sərvətdir;
- təmiri və saxlanması üçün vəsaitlərin sərf edilməsi tələb olunur;
- fiziki cəhətdən aşınmasından daha tez aşına bilər.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinə əsasən insana vəsaitlərin sərf edilməsi adi kapital qoyuluşundan heç də az əhəmiyyətli deyil və iqtisadi artım mənbəyi kimi çıxış edir.

T.Şults, E.Denison, C.Kendrik və b. təhsilə vəsaitlərin sərf edilməsinin iqtisadi artıma təsirinin kəmiyyətini hesablamışlar [1, 2].

T.Şults, E.Denison, C.Kendrik müəyyən etmişdirlər ki, XX əsrdə dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində insan kapitalının toplanması fiziki kapitalın toplanması templərini qabaqlamışdır. E.Denisonun hesablamalarına görə ABŞ-da adambaşına düşən gəlir artımı müharibədən sonrakı dövrdə 15-30% olmuşdur. Bütün bunlara isə işçi qüvvəsinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə nail olunmuşdur [2].

Honkonq, Sinqapur, Cənubi Koreya ölkələrinin təcrübəsi göstərdi ki, təhsil və səhiyyəyə investisiya qoyuluşları iqtisadi inkişafın ən səmərəli strategiyasıdır. Çünki insan vəsaitlərin sərf edilməsinin orta hesabla göstəriciləri fiziki kapitala sərf edilənlərdən yüksəkdir.

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, insan kapitalında verimlilik investisiyaların həcmindən asılıdır, yəni daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar və s. aktivlərə investisiya qoyuluşları ilə çox az dəyişir. Bu səbəbdən də ailələrin rəasional strategiyası aşağıdakı kimidir: öncə uşaqların insan kapitalına investisiyalar yönəldilsin, çünki onların verimliliyi daha yüksəkdir, daha sonra verimliliyin azalması səviyyəsinə görə digər aktivlərə investisiyalar qoyulsun. Nəticə olaraq həmin aktivlərin sonradan uşaqlara verilməsi nəzərdə tutulur. Bütün yuxarıda qeyd edilənlər əsasında H.Beker belə nəticəyə gəldi ki, varislərinə miras qoyan ailələr uşaqların insan kapitalına optimal həcmərdə investisiyalar sərf edirlər, lakin miras qoymayan ailələr isə onların təhsillərinə investisiyalar sərf edirlər [3].

H.Bekker, L.Turou, T.Şults hesab edirlər ki, fərdlərin yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirən investisiyalara formal və qeyri-formal təhsilə, istehsalata hazırlıq, tibbi xidmətlərə, səhiyyə sahəsində araşdırmalara, miqrasiyanın optimallaşdırılmasına, iqtisadiyyatın vəziyyəti haqqında informasiya axtarışına sərf edilən investisiyaları hesab edirlər.

K.Makkonell və S.Bryu belə qənaətə gəlmişlər ki, insan kapitalına sərf edilən aşağıdakı investisiya növləri-təhsilə çəkilən xərclər (ümumi və xüsusi, formal və qeyri-formal, istehsalata hazırlıq); səhiyyəyə çəkilən xərclər, xəstəliklərin profilaktikasına, tibbi xidmətlərə, pəhriz qidalanmasına, mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına çəkilən xərclər; işçilərin mobilliyinə, bir yerdən başqa yerə, daha yüksək məhsuldarlığı olan yerlərə miqrasiyasına çəkilən xərclər hesab edilir [4].

Qərb iqtisadi ədəbiyyatlarında insanın yaradıcı qabiliyyətlərinin əsaslarının formalaşdırılması ilə əlaqədar bir neçə yanaşmalar mövcuddur.

H.Bekker, D.Münser, T.Şults və b. insan kapitalının yaradılması əsası kimi insan fəaliyyətini hesab edirlər. Onlar bildirirlər ki, insan kapitalı əmək xidmətləri göstərilməsini mümkün edən ehtiyatlardır, iki hissədən ibarətdir. Birinci hissəyə insan kapitalının özünü yaradan insanın keyfiyyətləri və qabiliyyətləri daxildir, ikinci hissəyə-bazarda təklif edilən xidmətlər, digər predmet və xidmətlər üçün sərfiyyat hesab edilir.

Yuxarıda qeyd edilən fikirlərdən fərqli olaraq L.Turou, S.Bouls, A.Aulen insan kapitalının formalaşmasını insan vaxtı ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirirlər.

L.Turou hesab edir ki, hər bir fərdin ilkin insan zamanı ehtiyatı vardır, onun köməkliyi ilə insan digər insan aktivlərini əldə edir. S.Bouls da təxmini olaraq eyni mövqedən fikirlərini irəli sürür. Lakin o, maddi və pul investisiyalarından başqa uşaqların təhsil müddətinin davamiyyətini də nəzərə alır.

İnsan kapitalının formalaşmasında iştirak edir: təbii resurslar, fiziki kapital və s. Lakin mühüm resurs insan vaxtıdır, çünki insan vaxtı vasitəsi ilə insan kapitalı aktivlərinin yeni ehtiyatlarını toplamaq mümkündür.

İnsan kapitalına investisiya qoyuluşu insanın xidməti müddətinə proporsionaldır. Bu faktlardan çox aydın görünür ki, insan kapitalının formalaşmasına insan həyatının erkən mərhələlərindən başlamaq lazımdır. Çünki insan kapitalının toplanması səviyyəsindən asılı olaraq onun gəlirliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır, bunun əksinə olaraq fiziki kapitalda azalma müşahidə olunur.

Beləliklə, təhsil insan fəaliyyətinin səmərəliliyini təkcə işçi kimi yüksəltmir, istənilən halda biliklərin toplanması prosesini sürətləndirir. Əmək haqları insan kapitalına vəsaitlərin sərf edilməsinin əsas hissəsidir və nəzərə almaq lazımdır ki, həmin vəsaitlər təhsilə çəkilən xərclərə paralel olaraq sərf edilir. Təhsilə çəkilən xərclərin sonradan gəlir əldə edilməsinə zəmin yaratmasının nəzərə alınması burada onun iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini mümkün edir.

İnsanın yaradıcı qabiliyyətlərinin əsaslarının formalaşdırılması ilə əlaqədar digər yanaşma C.Kendrikə məxsusdur. O, hesab edir ki, bütün investisiyaların aşağıdakı kimi təsnifatını vermək mümkündür: insanlara sərf edilmiş maddi; insanlara sərf edilməyən maddi; insanlara sərf edilən qeyri-maddi [5].

C.Kendrik hesab edir ki, maddi kapitalın əşya, maddi forması vardır, qeyri maddi kapitalın öz maddi forması yoxdur, o, maddi kapitalın keyfiyyətini yüksəldərək maddi kapitalda reallaşdırılır. Beləliklə, məcmu kapitalın hər iki hissəsi insanlarda təcəssüm edir, insan kapitalının iki hissəsi arasında bölünür. Mühakimələrini davam etdirən C.Kendrik yazır ki, maddi kapital insanlarda təcəssüm etmir, sərvət adlanan istehsal faktorlarını əhatə edir, tərkibinə binalar, müxtəlif tikililər, maşınlar, uzunmüddətli dövrdə istifadə edilən avadanlıqlar, təbii resurslar və s. daxil edilirdi.

Ümumiyyətlə, sərvət dedikdə insanların qiymətli hesab etdikləri dəyərlər başa düşülür. Postindustrial cəmiyyətdə-bu insanın statusudur, təhsili, biliyidir.

İnsanlarda təcəssüm edən maddi kapital C.Kendrikin konsepsiyasının əsas müddəalarındandır.

Bu kapital növünə insan kapitalına sərf edilən məsrəflər, yəni 14 yaşına qədər uşaqların tərbiyəsinə sərf edilən xərclər aid edilir. Burada uşaqların təhsilinə çəkilən xərclər nəzərə alınmır.

Qeyri maddi kapital dedikdə C.Kendrik təhsilə və xüsusi hazırlığa çəkilən xərcləri aid edir.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin əsas anlayışları qismində «daxili verimlilik norması» aid edilə bilər. Həmin anlayış kapitalda mənfəət normalarının analoqu kimi dərk oluna bilər. Təhsil, xüsusi istehsal hazırlığı, insanın fiziki vəziyyətinə çəkilən xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin ardıcıllarının fikrinə görə daxili verimlilik kapitalın mənfəət norması kimi formalaşır. Peşə hazırlığına, orta və ali təhsilə çəkilən xərclərin özünü doğrultması üçün tələbələr, onların valideynləri özlərini rəşional apararaq mənfəət və məsrəfləri hesablayacaqlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan kapitalı nəzəriyyəsində xüsusi və sosial verimlilik normaları fərqləndirilir. Birincilərdə səmərəlilik ayrı-ayrı investorların, ikinci halda dövlət mövqeyindən müəyyən edilir. Məsələn ali təhsilin gəlirli sahə olması kollec qurtaranların (akademik dərəcəsi) əmək haqqlarındakı fərqlər kimi təqdim edilir. Məsrəflərin tərkibinə birbaşa xərclərlə yanaşı, səhiyyə və işçi qüvvəsinin yerdəyişməsinə çəkilən xərclər də daxil edilir.

İnsanlarda təcəssüm etməyən qeyri-maddi kapital, istehsalatda istifadə edilən zəruri biliklərin, peşəkar və praktiki təcrübənin məcmusudur. Buraya yeni, daha keyfiyyətli istehlak məhsullarında, istehsal vasitələrində, istehsal prosesi və sistemlərində təcəssüm edən biliklər daxildir. Qeyd edilmiş məsrəflərə investisiyalar aid edilir: onlar istehsal məsrəflərinin azalmasına səbəb olur, digərləri – yeni və yaxud təkmilləşdirilmiş istehlak məhsullarının

yararına xidmət edir, bununla da hər bir fərdin və bütünlükdə cəmiyyətin tələbatını ödəyir.

Xüsusi hazırlığa, fiziki vəziyyətə, işçilərin emosional davranışlarına sərf edilən investisiyalar müəssisələrin insan kapitalına sərf edilən investisiyalar kimi diqqəti cəlb edir.

Müasir bazar iqtisadiyyatında investisiyalar haqqında qərarların qəbul edilməsi problemi kifayət qədər mürəkkəb problemdir. Dövlət, şirkət, ailə, fərdlər kimi rəşional investorlar təbiidir ki, pul vəsaitlərini risklərin minimal olduğu layihələrə və gələcəkdə kapital qoyuluşları müqabilində əlavə xalis gəlirlərin əldə edilməsinə imkan yaradan layihələr sərf edəcəklər. Sərf edilən vəsaitlər sonradan xərclərini ödəyər bildikləri zaman iqtisadi baxımdan özünü doğruldur. İqtisadçılar insan kapitalının səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün «gəlir – xərclər» təhlil texnikasından istifadə etmişlər, burada mənfəət və onların dəyər qiymətləndirilməsi zaman faktoru ilə identifikasiya edilir [6].

Təhsilin iqtisadi səmərəliliyini nəzərdən keçirən insan kapitalı nəzəriyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, formasına görə təhsilin iqtisadi səmərəsi rəngarəngdir. Çünki təhsildən gələn qeyri-sabit və qeyri-müstəqim mənfəətlərin kəmiyyətinin ölçülməsi mümkün deyildir, bu zaman təhsilə çəkilən xərclərin əmək haqlarının artmasına səbəb olmasını sübuta yetirmək lazımdır. Müəyyən professional hazırlığı səviyyəsi olan işçinin əmək haqqı insan kapitalı nəzəriyyəsinə görə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə – təhsil səviyyəsinin sıfıra yaxın olduğu işçinin hansı əmək haqqı alması, ikinci hissədə təhsil investisiyalarının gəlirlilik formulu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

$$Y_{II} = X_0 + YC_{II}$$

burada Y_n – işçinin əmək haqqıdır, n təhsil illəridir; X_0 – sıfıra yaxın təhsil səviyyəsi olan işçinin əmək haqqı; C_n – investisiyaların həcmidir, n – təhsil müddətidir, toplanmış insan kapitalı; Y – təhsilə sərf edilən vəsaitin cari verimliliyi.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin ardıcılılarının əmək haqları barəsindəki təsəvvürləri təbəqəli struktur haqqında təsəvvürlərə bənzəyir, burada hər bir təbəqə müəyyən təhsil səviyyəsi ilə bağlıdır. İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin ardıcılılarının fikrinə görə ali təhsilin iqtisadi effektləri iki şəxsin ömrü boyu maaşlarındakı fərqlərə bənzəyir: birinci şəxs ali təhsil almışdır, ikinci şəxs isə orta təhsilli şəxsdir.

Təhsil xərcləri içərisində tədrisə çəkilən birbaşa xərclərlə yanaşı, itirilmiş əmək haqları da daxildir: təhsil subyektləri təhsil aldıkları müddətdə öz əmək-ləri müqabilində maaş almaq imkanını itirirlər [7].

Mütəxəssislər hesablamışlar ki, itirilmiş əmək haqları təhsilin bütün məs-rəflərinin yarısını təşkil edərək, orta və ali təhsilin dəyərinin 50-60% civarında tərəddüd edir.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsinin ardıcılıarı insana sərf edilən investisiyaların «son faydalılıq həddi», «Son məhsuldarlıq həddi» konsepsiyasının müddəaları baxımından nəzərdən keçirilməsi tərəfdarlarıdır. Burada faydalılıq daha bir əlavə, istehlak edilən nemət vahididir: son məhsul vahidinin istehsalı ilə əlaqədar olan əlavə gəlir, əlavə məsrəflər və s.

Son faydalılıq həddinin istifadə olunması ilə iqtisadi təhlillər elmdə XIX əsrdə C.Cevons, K.Menqer, L.Valras və s. tərəfindən istifadə olunmuşdur.

İnsan kapitalına investisiyalar təkcə fərdlərin gəlirlərinin artmasına səbəb olmur, eyni zamanda onun əməyinin keyfiyyətinin də yüksəlməsinə səbəb olur.

Cari məsrəflər hesablanarkən bir də o, nəzərə alınır ki, insan kapitalına sərf edilən vəsaitlər gələcəkdə dəfələrlə gəlir axınının artması ilə kompensasiya edilə bilər.

Təhsil insanı daha məhsuldar, daha səriştəli edir, işçidə sahibkarlıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onun bacarıqlı təşkilatçıya, problemlərdən səmərəli çıxış yolu tapan mütəxəssisə çevirir.

Təhsil zaman geriliyini qısaldır – burada söhbət vəsaitin sərf edilməsi və verimliliyin əldə edilməsi, kapital məsrəflərlə obyektin işə salınması, elmi kəşflə onun tətbiqi müddəti arasındakı vaxt fərqləridir.

Təhsil həmçinin texnologiyaların inkişafının nəzəri və praktiki səviyyələrindəki fərqləri aradan qaldırır: yüksək ali təhsilli şəxslər elm və texnikanın inkişafındakı dəyişikliklərə daha tez uyğunlaşırlar, onlar öz istehsal və istehlak fəaliyyətlərində yenilikləri tətbiq edirlər.

Məsələn, C.Minser ABŞ-da ümumi peşə hazırlığına çəkilən xərclərin həcmi və səmərəliliyi ilə əlaqədar qiymətləndirmələrində fərdlərin istehsalatda hazırlıq görmədikləri zaman həqiqi əmək haqqının həcmi müəyyənləşdirdi. Minser hesab edirdi ki, əmək haqqının məbləği ümumi hazırlığa çəkilən illik statistik müşahidə edilən məbləğdən yüksəkdir. Bu faktor insanın bütün ömrü ərzində əmək haqqının dinamikasını müşayiət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kadr hazırlığına investisiyalar gənclik dövrlərində həyata keçirilməlidir. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra investisiyalar tədricən zəifləyir.

Məlumdur ki, insanın gəncliyi dövründə əmək haqqı o, qədər də yüksək deyildir, çünki onun hazırlanmasına kifayət qədər böyük vəsait sərf edilir. Əmək fəaliyyəti subyektinin əmək haqları tədricən artmalıdır, çünki işçinin ixtisas hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə çəkilən xərclər əhəmiyyətli dərəcədə azalır.

Məsələn, ABŞ-da bir mühəndisin ixtisas hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsinə çəkilən xərclər yeni işçinin işə qəbul olunmasına çəkilən xərclərdən üç dəfə azdır. İxtisaslı kadrların təhsil alması üçün hər il bir insana 12.5 min dollar, ixtisas hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün isə 10 min dollar xərclənir. Beləliklə, 2015-ci ilə qədər vaxtın 17%-ini təşkil edir, bütün bunlar isə şübhəsiz insan kapitalına investisiyaları artırır.

Rus iqtisadçıları tərəfindən Rostov vilayətində işçilərin ixtisas hazırlıqlarının yüksəldilməsi ilə əlaqədar məlumatların təhlili göstərdi ki, regionda ilkin peşə hazırlığında gələn spesifik struktur bərqərar olmuşdur.

İbtidai peşə hazırlığı məktəblərində əsas təhsil proqramları, qısamüddətli peşə hazırlığı kursları, 200 peşə və 30 peşə üzrə kadrların yenidən hazırlığı və ixtisas hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi həyata keçirilirdi. Deyilənlərlə yanaşı bütün bunlar işgüzar konyunkturanın biliklərinin, bazar imkanlarının, onların praktiki tətbiqi üsullarının mənimsənilməsi üçün zəruridir. Lakin belə olan təqdirdə də insanın biliyi istehsal prosesində cəmiyyətin sərvətlərinin yaradılması üçün istifadə edilən kapitaldır.

Sənaye müəssisələri ilə təhsil ocaqları arasında uzlaşdırılan belə müştərək fəaliyyətlər ölkədə insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsini, təhsil sisteminin çatışmazlıqlarının aradan qaldırılmasını (ölkədə təhsil sisteminin fəaliyyətinin bəzi sahələrinin təkmilləşdirilməsinə ola bilsin ki, ehtiyac vardır), iqtisadiyyatın əksər sektorlarında ixtisaslı kadrlara tələbin, vəzifələr üzrə rəqabət qabiliyyətli peşə hazırlığı təhsilinin meydana gəlməsini, əmək bazarındakı tələblərə uyğun kadr hazırlığı səviyyəsinin uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

Bütün bunlar göstərir ki, insan kapitalı fəaliyyət xüsusiyyətlərini qazanmamışdır, yəni kreativ məhsulun yaradılması qabiliyyəti əxz olunmamışdır. Qeyd edilən məqsədlərə nail olunması üçün cəmiyyətdə sosial siyasətin insan kapitalının inkişafı istiqamətində restrukturizasiyasına ehtiyac vardır.

Barəsində yuxarıda bəhs edilən məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlər sahəsində innovasiyalı-investisiya fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi üzrə hökumət proqramının həyata keçirilməsi tələb olunur.

Hökumət proqramında ölkənin müxtəlif regionlarında insan kapitalının sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərinin genezisi, inkişafı və toplanmasının müxtəlif istiqamətlərdə xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Məlum həqiqətdir ki, Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların təhsil sferasındakı fəaliyyətlərinə, yəni insan kapitalının formalaşmasına vəsaitlər sərf edilir, lakin həmin vəsaitlər kifayət deyildir. Bu səbəbdən də insan kapitalına investisiya yatırımları iki səviyyədə nəzərdən keçirilir: bir tərəfdən dövlətin inteqral tipli şəxsiyyətin formalaşması, özünü inkişaf etdirə bilməsi üçün çəkilən xərclər, digər tərəfdən – əhəlinin ehtiyacı olan kateqoriyasına ünvanlı yardımların göstərilməsidir.

Məsələn, ABŞ-da sosial siyasət insanların rifahının yüksəldilməsində məsuliyyətin onların öz çiyinlərində düşməsi üzərində qurulur. Lakin eyni zamanda dövlət yardımı daha çox ehtiyacı olan əhəli kateqoriyasına maddi yardım göstərilməsi öhdəliyini öz üzərinə götürür. Sosial siyasətdə belə yanaşma məlum dərəcədə ölkənin milli xüsusiyyətləri ilə bağlıdır: onların içərisində aşağıdakıları xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır: ümumi dövlət səviyyəsində həyata keçiri-

lən tədbirlərin həcmnin böyüklüyü, fərdiyyətçiliyin milli xüsusiyyət kimi diqqətə cəlb etməsi [8].

Ünvanlı yardım ilə məsələləri həll edərkən bizim cəmiyyət aşağıdakı problemlərlə qarşılaşır:

- ünvanlı sosial yardımın göstərilməsinin dəqiq kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsi;
- müstəqil qərarlar qəbul edən, təşəbbüskar insanı yetişdirən yeni tipli pedaqoqun formalaşdırılması zərurəti;
- əhəlinin sosial müdafiəsi üçün sosial sferaya xüsusi investisiyaların yatırılmasının stimullaşdırılması.

Deyilənlərlə yanaşı insan kapitalının formalaşdırılmasının maliyyələşdirilməsi sahəsində dövlətin və biznesin qarşılıqlı əlaqələrinin (müştərək maliyyələşdirmə) reqlamentləşdirilməsi üçün qanunvericilik normaları təkmilləşdirilməlidir. İnsan resursları üzrə biznesin maliyyələşdirilməsi üçün inzibati əngəllərin aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır.

İndiki dövrdə ölkəmizdə innovasiya iqtisadiyyatı üçün biznes və təşkilatların iştirakı ilə kadr hazırlığının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar çoxlu təcrübə toplanılmışdır: biznes vasitəsi ilə maliyyələşdirilən təhsil müəssisələrinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi layihələri reallaşdırılır.

Çox aydın görünür ki, birgə səylər nəticəsində ölkədə əhəlinin sosial və iqtisadi tərəküründə müəyyən dəyişikliklər olacaqdır. İnsanların öz rifah səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas yükün onların öz üzərinə düşməsi həqiqətinin dərk olunması, bütün bunların üçün isə innovasiya iqtisadiyyatı üçün əsas resurs olması düşüncəsi formalaşmışdır.

Deyilənlərlə yanaşı sosial siyasətin insan resurslarının idarə olunmasında əsas alətlərdən biri kimi araşdırılmasına xüsusi ehtiyac vardır. Öz mahiyyəti etibarlı ilə insan kapitalının təkrar istehsalı xüsusiyyəti vardır. Yuxarıda təqdim edilənlər insan kapitalının formalaşması və təkrar istehsalı şəraitində əsas faktorlardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial siyasət sistemi insan kapitalının investisiyalaşdırılması sistemidir.

Dünya praktikasına müraciət edildikdə məlum olur ki, bütün planet əhəlinin təxminən olaraq 20%-dən az hissəsi sosial təminat mexanizmlərindən yararlanı bilər. Azərbaycan Respublikasına isə bütün ölkə əhəlisinin sosial təminat sisteminin əhatə etməsi üçün zəruri işlər görülmüşdür.

Ünvanlı sosial yardım mexanizmləri məqsədyönlü fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada sosial müdafiənin gücləndirilməsi və az təminatlı əhəli kateqoriyasının rifahının yaxşılaşdırılması üçün ünvanlı sosial yardım mexanizmi tam gücü ilə fəaliyyət göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, ünvanlı sosial yardım mexanizmi 2005-ci il oktyabrın 25-dən qüvvədədir. Mexanizmin əsas fəaliyyət istiqamətləri kimi qeyd olunmalıdır ki, burada başlıca məqsəd

orta aylıq gəlirləri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusundan aşağı olan ailələrə dövlət tərəfindən maliyyə yardımlarının ayrılması ilə tənzimlənir. Az təminatlı əhalinin reabilitasiyası üçün məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təkcə bir faktın qeyd edilməsi yerinə düşər ki, 2011-ci ildə ünvanlı sosial yardım alan ailələrin sayı 132 minə yaxın idi isə, sonrakı illərdə 100 min civarından aşağı düşmüşdür [9].

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında sosialyönümlü siyasətin başlıca istiqamətlərindən biri kimi insan kapitalının investisiyalaşdırılması sisteminin mexanizmlərinin tam gücü ilə fəaliyyət göstərməsi diqqəti cəlb edir. Müvafiq olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, respublikada dövlət sosialyönümlü siyasət, sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl fəaliyyət proqramları reallaşdırılmışdır. Nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olunması üçün dövlət büdcəsindən sosial xərclər xeyli yüksəlmişdir. Təkcə bir faktın qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, son 10 ildə 15-dən artıq sosial təyinatlı dövlət proqramları reallaşdırılmışdır. Azərbaycanda güclü iqtisadiyyat, iqtisadi artım məqsəd deyil, sosial siyasətin uğurla reallaşdırılması üçün vasitə və zəmindir. Prezident İlham Əliyevin son 15 ildə apardığı siyasət nəticəsində orta aylıq əməkhaqqı 7, minimum əməkhaqqı isə 6,5 dəfə, pensiyalar 10 dəfədən çox artıb. Dövlət başçısının təqdim etdiyi sosial islahatlar paketi ilə minimum əməkhaqqı, minimum pensiya, sosial müavinət və Prezidentin aylıq təqaüdlərinin, məcburi köçkünlərə verilən müavinət, eləcə də tələbələrin təqaüdlərinin ciddi şəkildə artırılması və problemlə kreditlərlə bağlı narahatlığın aradan qaldırılması sayəsində ümumilikdə 4,2 milyon vətəndaşın rifahına ciddi dəstək göstərilib. 2003-2018-ci illərdə 2197,4 min, o cümlədən 1 563,6 min daimi iş yeri yaradılmışdır. Görülən tədbirlər nəticəsində işsizliyin səviyyəsi qeyd edilən dövrdə 9,2 faizdən 4,9 faizə kimi azalmışdır. Yoxsulluq səviyyəsi isə 44,7 faizdən 5,1 faizə enmişdir. Bu rəqəmlər çox aşkar görünür ki, respublikada əhalisinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir.

İnsan kapitalına investisiya yatırımlarından əldə edilən verimlilik insanın fitri qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə çox böyük fayda verə bilər – burada söhbət ilkin, anadangəlmə, bioloji kapitaldan gedir. Qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi onların fərdi qaydada inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Həmin keyfiyyətlərin inkişafından əldə edilən verimlilik bir də o, zaman yüksək ola bilər ki, insanın digər fəaliyyət növlərinə də investisiyalar paralel olaraq yatırılır. İnsanın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə təsir edən digər mühüm amil, insan kapitalının konkret situasiyalara adaptasiya qabiliyyətlərinə müvafiq toplanmasından asılıdır. Əgər insan sahibkarın dəyər verdiyi və pul ödəməyə hazır olduğu bilik və bacarıqları toplayırsa, insanın öz bacarığından rentə gəliri yaranır və onun adaptasiya qabiliyyəti yüksəkdir. İnsanın müvazینətli, tarazlaşdırılmış əmək bazarında gəlirliliyinin orta səviyyədən aşağı düş-

məsi onun adaptasiya qabiliyyətinin də aşağı düşməsindən xəbər verir (yəni spesifik insan kapitalının ucuzlaşması baş verir) və bunun üçün də insan kapitalının təkrar istehsalı üçün investisiya yatırımları tələb olunur, aktivlərin toplanılması istiqaməti dəyişilməlidir. Mobillik və yığcamlıq insan kapitalının ayrılmaz tərkib hissəsidir, yəni burada söhbət ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq koqnitiv fəaliyyət aparatının strukturunun yenidən təşkil olunmasından gedir. Şirkətin o, fərdləri yüksək rəqabətə davamlı fərdlər hesab olunur ki, onlar ətraf mühitin cari xüsusiyyətlərinə tələb deyil, gələcək parametrlərinə adaptasiya olur. İstənilən fəaliyyət gələcəyə istiqamətlənmişdir. Bu adaptasiya qabiliyyəti fərdlərin və şirkətlərin mental qurğularının funksiyaları kimi diqqəti cəlb edir. Məhz həmin fərdlər gələcəkdə nadir hesab edilən resursları toplaya bilər, investisiyalardan gəlir əldə edir, əhəmiyyətli dərəcədə cari bazar faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə nail olurlar. Deyilənlərlə yanaşı bu fərdlər (şirkətlər) mühitin xüsusiyyətlərində gələcəkdə baş verəcək dəyişiklikləri öncədən sezərək onları idarə edə bilər, artıq toplanmış aktivlərə tələbat yarada bilərlər.

Hesab edirik ki, keyfiyyətli insan potensialı – milli sərvətdir, istənilən cəmiyyətdə ən qiymətli sərvət hesab edilə bilər. İnsan kapitalı nə qədər inkişaf etmişdirsə, cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlər bir o, qədər yüksək inkişaf etmişdir.

İnsan kapitalının iqtisadi kateqoriya kimi formalaşmasına klassik yanaşmalar nəzərdən keçirilərkən diqqətimizi cəlb edən cəhət insan kapitalının cəmiyyətin insan potensialından transformasiyasıdır. Sözügedən transformasiya prosesi millətin öz həyatını və güzəranını qurarkən təşəkkül tapmış institusional xüsusiyyətlərdən asılıdır. Müvafiq olaraq belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, insanlar iqtisadi sistemdə dəyər istehsal edən yeganə elementlərdir. İnsan cəmiyyətin tərəqqisinin yeganə aparıcı qüvvəsidir, çünki məhz insan ona məxsus olan fitri qabiliyyətlərinə görə izafi dəyər istehsal edə bilər. Burada söhbət insaniyyətdən, praktiki fəaliyyətə motivasiyadan gedir.

Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, insan kapitalını insan potensialından xüsusi alətlər vasitəsi ilə formalaşdırmaq mümkündür. Burada əsas alət sosial siyasətdir və sosial siyasət cəmiyyətdə insan kapitalının formalaşdırılması üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasında dövlətin müasir sosial siyasəti bilavasitə insana, onun rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Sosial siyasətin vəzifələri sosial cəhətdən aztəminatlı əhəlinin müdafiəsinin təmin olunmasıdır. Bütün bunlar isə öz növbəsində insan kapitalının formalaşması və inkişafının keyfiyyət faktorları kimi çıxış edirlər.

Müasir dövrdə Azərbaycanın dövlət siyasətində əsas vurğu əhəlinin sosial müdafiəsinin ənənəvi funksiyalarından yeni funksiyalar üzərinə doğru yer dəyişdirməsidir. Burada əsas diqqət insan potensialının inkişafı və reallaşdırıl-

ması, iş qabiliyyətli əhalinin əməyə motivləşdirilməsinə yönəldilir. Çünki insan potensialı və insan kapitalının inkişafından cəmiyyətin inkişafı asılıdır, insan kapitalı nə qədər rəqabətə davamlıdırsa, həmin ölkə və bu və ya digər ictimai sistem rəqabətə davamlıdır.

Daha bir diqqətəlayiq nüans kimi qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda XXI əsrdə sosial siyasət həyata keçirilərkən insanların öz həyatlarını təşkil edərkən mövcud ənənələrlə yanaşı bütün dünyada təşəkkül tapmış postmodernizmin reallıqları da nəzərə alınır.

Ədəbiyyat:

1. Denison, Edward F. The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives Before Us. N.Y. 1962
2. Schultz Theodore W. Economic Value of Education. N.Y., 1963.;
3. Becker Gary S. Human Capital: Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. Third edition. Chicago and London: University of Chicago Press, 1993.
4. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. - Т. 2. М: Республика, 1992. - 400 с.
5. Кендрик Дж. Совокупный капитал США и его формирование. М.: Прогресс. 1978.
6. Кирьянов А.В. Виды инвестиций в человеческий капитал и их эффективность // Экономика России: основные направления совершенствования. Выпуск №7. Межвузовский сборник научных трудов 29.03.2005. [Электронный ресурс] - режим доступа: <http://www.cfin.ru/bandurin/article>
7. Капелюшников Р. И. Теория человеческого капитала: Институт, свободы Московский Либертариум. [Электронный ресурс] — режим доступа: <http://www.libertarium.ru/10624>
8. Генисаретский О.И., Носов Н.А., Юдин Б.Г. Концепция человеческого потенциала: основные положения // Человек, 1996, №4.
9. http://www.azerbaijans.com/content_1034_az.html
10. Ələkbərov U.K. Davamlı insan inkişafının əsasları. Bakı: Təhsil, 2007, 132 s.
11. Nəsrəddin Tusi. «Əxlaqi-Nasiri», Bakı, 1989, s.149
12. Габибова З.З. Человеческий потенциал: от идеологии роста к идеологии развития. М.: Наука, 2018, 182 с.

SUMMARY

DEVELOPMENT OF HUMAN POTENTIAL AS A FACTOR OF NATIONAL PROGRESS: THE MAIN DIRECTIONS OF INVESTMENT IN HUMAN POTENTIAL

Habibova Z.Z.

*Academy of Public Administration under President
of the Republic of Azerbaijan, professor*

Guliyev V.H.

University of Eastern England, magistr

In the context of the globalization of the world economy, in the conditions of free flow of any capital, including human capital from country to country, from region to region, from city to city in the face of intense international competition, accelerated development of high technologies, human capital is the main intensive competitive factor in the development of those countries of the world that carry out priority investments of high-quality human capital, organize and finance its influx into the country, create the best conditions for leading experts in the world and the country. The integrated return on investment in human capital in an effective state increases with time. This article analyzes the history of the development of human potential, as well as a factor ensuring the progress and competitiveness of countries and regions. An analysis of the processes shows that human potential and the cycles of its growth and development are the main factors in excitatory innovative waves of development and cyclical development of society as a whole.

Key words: *human potential, government, civil society, national human potential, development strategies*

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА КАК ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОГРЕССА: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ

Габибова З.З.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики, профессор*

Гулиев В.Г.

Университет Восточной Англии, магистр

В условиях глобализации мировой экономики, в условиях свободного перелива любого капитала, включая человеческий капитал, из страны в страну, из региона в регион, из города в город в условиях острой международной конкуренции, ускоренного развития высоких технологий человеческий капитал служит главным интенсивным конкурентным фактором развития тех стран мира, которые осуществляют опережающее инвестирование высококачественного ЧК, организуют и финансируют его приток в страну, создают лучшие условия для ведущих специалистов мира и страны. Интегральная доходность от инвестиций в человеческий капитал в эффективном государстве возрастает со временем. В данной статье анализируется история развития человеческого потенциала, также как фактора обеспечивающего прогресс и конкурентоспособность стран и регионов. Анализ процессов показывает, что человеческий потенциал и циклы его роста и развития являются главными факторами возбуждения инновационных волн развития и цикличного развития общества в целом.

Ключевые слова: *человеческий потенциал, государственное управление, гражданское общество, национальный человеческий потенциал, стратегии развития*

BRIEF OVERVIEW OF INSTITUTIONAL AND POLITICAL DEVELOPMENT OF EU AFTER BREXIT

Sultanova N.T.

*PhD candidate at the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan
e-mail: nigar.t.sultanova@gmail.com*

European integration as a multi-vector phenomena and the role of Great Britain in it have been the subject of research of scholars over the past decades. However, this topic became even more pertinent after the referendum of 2016 over Britain's exit from the EU. For the first time in the European history the EU Member State initiated its withdrawal from the Union. Overview of the history of accession and membership of UK in EU allows us to trace the dynamics and peculiarities of integration, as well as to reveal the consequences of Brexit for EU.

Key words: *European Union, United Kingdom, Brexit, integration*

1. Introduction

This paper explores possible consequences of UK's exit from the EU in terms of the institutional and political development of Union. In this context Euroscpetics predicted the collapse of ideology of a continuous and steady development of integration process on the European continent. On their views the EU systemic crisis will inevitably entail a profound transformation of the institutional and political structure of the EU. Some experts suggest two possible scenarios: partial deconstruction of the EU or more flexible integration via transformation of the EU into the "core and periphery" system (we will focus on both more in details in the article). The article explores the history of UK membership in EU, the process of Brexit and the sustainability of integrational processes after UK's withdrawal. At the end of the article the general conclusions are made based on the current state of affairs.

2. British accession and membership in EU

UK first initiated talks to join European Economic Community in 1961. Before that it declined several invitations to join EU institutions such as for

instance European Coal and Steel Community. Later, the Conservative Party has become the center of the “new right movement” in the UK and neoliberal ideas gained wide popularity. [7] UK submitted its applications for membership first one under conservative and second one under Labour PM. But Britain was seen as “incompatible with Europe” and its two applications for membership were vetoed by the Charles de Gaulle, president of France. UK’s third attempt was successful. In January 1972 the Treaty of Accession was signed and UK’s membership came into effect one year later, on January 1973. [11. p.164]

No matter how paradoxical it may sound, two years after becoming EU member, United Kingdom held a national referendum on whether it should or shouldn’t remain in European Communities (EC). The results were in favor of remaining within the EC. UK joined EU’s advancement towards political union and signed the Maastricht Treaty. But despite of this, UK’s EU membership was accompanied with various reservations with reference to different areas and as per many experts it has always viewed itself as a “semi-detached member of the EU”. [12] For instance, already in 1979 it refused joining European Monetary System. Britain also opted to not adopt the shared currency, nor to join the Schengen agreements abolishing border controls. Some scholars note that UK political preferences contributed in EU decision-making formation, notably when it comes to UK’s support for EU enlargement and widening rather deepening. [8, p.85-86] However, UK’s 44 years of membership in EU was recorded mainly as a frequent “veto”er in the Council. Nordic countries, its main allies, had similar vetoing behavior. [2] Another peculiarity of EU membership is linguistic aspect. English has become lingua franca and replaced steadily French. Future EU language regime is now being widely discussed. [8, p.79-82]

Overall, discrepancies between UK and its European partners were traced in the issues of the powers of the European Parliament, budget of European Economic Community, pursuing a single foreign policy and creating a single monetary system. The result was a “two-speed” Europe, where UK had its own stance.

3. Brexit: 2017-2020

The referendum over the withdrawal of UK from EU took place in light of eurozone and migration crises. UK availed the article 50 of the Lisbon Treaty and from 2017 negotiations started over a withdrawal agreement. The deadline of the withdrawal was several times postponed and finally on 31 January 2020 after the ratification by European and UK parliaments UK left the Union.

The results of the Ashcroft Polls outlined the desire for decisions concerning Britain to be made within the country, to regain control of borders and also revealed concerns about the expansion of EU powers. [1]

On January 24, 2020 Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community approved by the parliaments of Britain and the EU was signed. [6]

In accordance with the withdrawal agreement, that is considered today as “the best and only deal possible for an orderly withdrawal”:

- UK will officially cease to be a member of the EU and lose the right to vote in its institutions. Its politicians will no longer participate in EU summits and the British MPs elected in 2019 will lose their seats;
- The format of economic relations between Britain and the EU will not change until at least December 31, 2020, which will allow the parties to agree on a new trade regime. During this transition period, Britain will not be able to deviate from European regulations in the economy and must adhere to the decisions of the European Court of Justice in Luxembourg;
- EU citizens and British nationals will be able to enjoy all the rights to free movement and employment that current EU law gives them, up to the end of the transition period. [12]

After this starts a new phase of negotiations when European Commission will present a plan on the conditions for future partnerships in the fields of trade, economy, foreign policy and security. This plan will then be passed to the consideration of EU member-states’ leaders. Scheduled until December 31 2020 the deadline for transition may be extended at the EU summit.

Since both parties withdraw from a relationship, there will be costs for EU and UK. Strong financial, trade and migration linkages will be challenged. Obviously the full consequences of Brexit depend on the terms of final agreements. However, let us consider the range of its institutional impacts on EU.

4. Institutional sustainability of EU after Brexit

Technically speaking with UK withdrawal, the EU population will become 66.2 million less and its territory will be reduced by 248,495 km². Economically, exit of EU’s second largest economy would leave a €10 billion hole in the EU budget. Overall, there is an opinion that in the long run Brexit will make the UK poorer because it will create new barriers to trade, foreign direct investment, and immigration. [3] Having analyzed before the possible consequences for UK, let us now explore the possible scenarios for EU.

Obviously, Brexit provoked fears that it would trigger “domino effect” leading eventually to the collapse of the Union (forces that led to Brexit are present in many Member States). Skepticism quickly spread over many EU countries (“Grexit”, “Dexit”, “Frexit”). However, as we may see today reforms-oriented rhetoric prevails over skeptical ones. Stronger partnership within EU will serve to better future. [5]

Among different scenarios Russian scholar Kaveshnikov suggests Partial deconstruction and flexible integration. Partial deconstruction suggests that European integration that has gone too far and is only successful in establishing of a single market, needs now to return to what works instead of repairing what doesn't (euro zone or political union). Flexible integration of "core and periphery" principle suggests that a phenomenon of EU will not only survive British exit but will significantly accelerate the formation of a cohesive EU core. This core will not necessarily be homogeneous, but obviously it will be German-French axis and the group of EU founding countries. [9]

As mentioned above despite of the fact that UK supported major EU initiatives such as single market or enlargement to the East, later it refrained from joining Schengen and euro zones. Hence day-to-day work of EU institutions is not going to be affected by Brexit. Brexit will most probably affect mood of UK's closest “allies” in EU (for instance Nordic countries or Malta). The solution for them might be to establish new coalitions and adapt to new circumstances. Some scholars suggest that Brexit might even provoke a cohesion among member states. But this will not lead to major changes in EU.

The migration crisis that triggered Brexit remains unresolved. Because of this and other new challenges withdrawal ideas may resurge in some member states, especially large ones, less dependent on the Union economic wise.

For now, the short term goal will be to strengthen EU positions on international arena. Most probably the consequences of Brexit on foreign and security policy in the EU will not be as devastating as in other areas. [10]. However, given UK major intelligence capabilities, extensive diplomatic network and soft power foreign policy of EU could be affected. At the same time, UK's constant support to NATO which didn't serve to the establishment of European defense cooperation, will no longer be an issue and that produces a big opportunity for Permanent Structured Cooperation (PESCO).

In light of the main challenges EU will confront in after-Brexit period (such as leadership and governance challenges, democratic accountability of the EU before its citizens etc.) it needs to be concluded that up till now EU developed a strategic vision staying united facing Brexit.

5. Conclusion

Brexit revealed weaknesses of integration such as the absence of a long-term goal of integration by all members of EU, poor efficacy of current management, growth of public discontent with the integration processes, rapid expansion of the union after series of enlargements that complicated situation politically and economically. UK's withdrawal will affect the composition of the EU institutions as well the balance of power between its member states. At the time of writing of this article, it is still hard to make clear prognosis on social and economic changes and political and institutional shifts in EU. Over the last years, situation in a globalized world has shown that it isn't easy nor beneficial for any country to stand on its own. EU institutions and member states will avail their considerable resources and in short run Brexit will reinforce integrational processes and overall unity within EU. But in the longer term to be better represented in world affairs as well as better defend its interests, the EU will have to be "more assertive, determined and united".[4]

References:

1. Ashcroft, L. (2016). How the United Kingdom voted on Thursday... and why. [online] Lordashcroftpolls.com. Available at: <https://lordashcroftpolls.com/2016/06/how-the-united-kingdom-voted-and-why/> [Accessed 5 Feb. 2020].
2. Besselink, L., Swider, K. and Michel, B. (2019). The impact of the UK's withdrawal on the institutional set-up and political dynamics within the EU. [online] Europarl.europa.eu. Available at: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/621914/IPO_L_STU\(2019\)621914_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/621914/IPO_L_STU(2019)621914_EN.pdf) [Accessed 10 Feb. 2020].
3. Bienkov, A. (2020). Boris Johnson's own official government figures shows Brexit will make British people much poorer. [online] Business Insider. Available at: <https://www.businessinsider.com/boris-johnson-analysis-shows-brexit-deal-will-make-uk-poorer-2019-10> [Accessed 10 Feb. 2020].
4. Consilium.europa.eu. (2019). A new strategic Agenda 2019-2024. [online] Available at: <https://www.consilium.europa.eu/media/39914/a-new-strategic-agenda-2019-2024.pdf> [Accessed 10 Feb. 2020].
5. Ec.europa.eu. (2020). Communication from the Commission to the European parliament and the Council. Brussels, 22.1.2020 COM(2020) 27 final. [online] Available at: <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/com->

- munication-conference-future-of-europe-january-2020_en.pdf [Accessed 10 Feb. 2020].
6. Eur-lex.europa.eu. (2019). Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community. [online] Available at: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12019W/TXT\(02\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12019W/TXT(02)) [Accessed 5 Feb. 2020].
 7. Holmes, R.M. (1989) *Thatcherism: Scope and Limits 1983–1987*. Oxford. P.35
 8. Jacobs, F. (2018). *The EU after Brexit. Institutional and Policy Implications*. Palgrave Pivot.
 9. Kaveshnikov N.Y. Possible outcomes of Brexit for European Union development. *MGIMO Review of International Relations*. 2016;(6(51)):24-30. (In Russian)
 10. Knobbe, M., Becker, M. and Müller, P. (2020). Interview with EU Commission President Ursula von der Leyen - *DER SPIEGEL - International*. [online] Spiegel.de. Available at: <https://www.spiegel.de/international/europe/interview-with-eu-commission-president-ursula-von-der-leyen-a-1303392.html> [Accessed 10 Feb. 2020].]. Rosecrance, R. (2001). *The new great power coalition. Toward a world concert of nations*. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.
 11. Time. (2019). *It's Complicated: From the Roman Empire to Brexit, Britain Has Always Struggled to Define Its Relationship With Europe*. [online] Available at: <https://time.com/5563689/britain-europe-relationship-history/> [Accessed 6 Feb. 2020].]
 12. Von der Leyen, U. (2019). *A Union that strives for more. My agenda for Europe*. [online] Ec.europa.eu. Available at: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/political-guidelines-next-commission_en.pdf [Accessed 10 Feb. 2020].

XÜLASƏ

Aİ-NİN BREXİTDƏN SONRA İNSTİTUSİONAL VƏ SİYASİ İNKİŞAFINA BAXIŞ

Sultanova N.T.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, PhD*

Çoxvektorlu bir fenomen kimi Avropa inteqrasiyası və bu prosesdə Böyük Britaniyanın rolu son onilliklərdə alimlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Ancaq bu mövzu, İngiltərənin AB-dən çıxması ilə bağlı 2016-cı il referendumundan sonra daha da aktuallaşdı. Avropa tarixində ilk dəfə AB üzv dövləti qurumdan çıxmaq təşəbbüsünü irəli sürdü. Böyük Britaniyanın AB-nə daxil olması və üzvlüyünün tarixinə baxış inteqrasiyanın dinamikasını və xüsusiyyətlərini izləməyə, Brexitin AB-yi üçün fəsadlarını aşkar etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *Avropa Birliyi, Birləşmiş Krallıq, Brexit, inteqrasiya*

РЕЗЮМЕ

КРАТКИЙ ОБЗОР ИНСТИТУЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЕС ПОСЛЕ БРЕКСИТА

Султанова Н.Т.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики, PhD*

Европейская интеграция, как многовекторный феномен, и роль Великобритании в ней были предметом исследований ученых в последние десятилетия. Однако эта тема стала еще более актуальной после референдума 2016 года в связи с выходом Великобритании из ЕС. Впервые в истории Европы государство-член ЕС инициировало выход из Союза. Обзор истории вступления и членства Великобритании в ЕС позволяет нам проследить динамику и особенности интеграции, а также выявить последствия Brexit для ЕС.

Ключевые слова: *Европейский Союз, Великобритания, Brexit, интеграция*

РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ И ЕГО ИНФОРМИРОВАННОСТИ В УСПЕШНОМ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА

Мамедова С.И.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по философии, доцент
email: smammedova10@rambler.ru*

В статье раскрываются сущностные характеристики экологической культуры в политическом, юридическом и духовном аспектах, анализируются ее основные проявления, рассматривается взаимодействие с такими понятиями, как экологическое сознание, экологическая деятельность и экологическая ответственность. В контексте современной экологической политики азербайджанского государства изучается процесс формирования экологической культуры и экологического сознания населения, средства и институциональные основы этого процесса. На примере Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики освещается опыт организации экологического образования в подготовке управленческих кадров на уровне высшего образования и повышения классификации, а также анализируются вопросы повышения экологической информированности граждан, раскрывается роль государственных органов, институтов гражданского общества и СМИ в этом процессе.

Ключевые слова: *система общество-природа, экологическая культура, экологическое сознание, сущность, формирование, экологическая информированность, экологическая политика, эффективность*

Введение

Формирование экологической культуры населения является важным направлением экологической политики современного государства и одним из важных критериев оценки ее эффективности. Экологическая политика, с одной стороны, основана на существующем экологическом

сознании и экологической культуре общества, а с другой стороны, оказывает целенаправленное влияние на формирование и развитие экологической культуры и экологического сознания членов общества, требующего учета интересов не только нынешнего, но и будущих поколений. В этом смысле изучение вопросов формирования экологической культуры, являющегося сложным и многогранным феноменом, а также повышения экологической информированности населения, как факторов эффективности экологической политики государства представляет особую актуальность.

Сущностные характеристики экологической культуры

Экологическая культура выступает как новый способ объединения и примирения человека с природой на основе более глубокого его осознания. Это требует постоянного приобретения знаний о законах окружающей природной среды, формах и методах деятельности, направленной на эффективное использование природы. Ценности экологической культуры обуславливают формирование творческой личности, ее мировоззрение, а также определяют размер свободы человека по отношению к природным потребностям. В политическом аспекте экологическая культура позволяет обеспечить экологический баланс между хозяйственной деятельностью человека и существующим состоянием природы. С юридической точки зрения экологическая культура ограничивает деятельность человека в рамках правовых норм, законодательных актов, регулирующих отношения человека с природой. В духовном аспекте экологическая культура обеспечивает гармоничное сосуществование человека с окружающей природной средой, предполагает решение проблем в этих отношениях и т. д. [13, с. 93]. Связи между всеми этими аспектами определяют сущность экологической культуры. Экологическая культура служит сохранению и развитию системы общество-природа, выступает за их единство, с другой стороны, заставляет человека быть более ответственным в отношении окружающей среды.

Понятие экологической культуры тесно связано с экологическим сознанием. Как вид общественного сознания, важной особенностью экологического сознания (в целом сознания) является его синтетичность. То есть, в отличие от других психологических процессов, сознание может обобщать собранные данные, а также проанализировать и получить определенный результат [6, с.239-243]. С другой стороны, как мы знаем, сознание – это феномен, свойственный только человеку в отличие от других существ в природе, которые не могут испытывать те чувства по отноше-

нию к природе, которые испытывает человек. Это не только возвышает человека, но и накладывает на него большую ответственность. Опыт показывает, что экологическая ответственность является одной из важных проблем экологической культуры. Здесь речь, в первую очередь, идет о способности принимать независимые решения и чувстве постоянной готовности отвечать перед обществом за это решение, о своевременном признании своей ошибки, осознании общественного осуждения, а также административной и уголовной ответственности и, самое главное, чувства совести. Экологическая ответственность - это вид социальной ответственности. А социальная ответственность выступает очень важным компонентом воспитания. Чувство ответственности за условия с сознанием людей требует развития экологического воспитания, создания экологических знаний [10, с.412].

Как показывает практика, повышение уровня экологического сознания граждан позволит более последовательно вести борьбу за окружающую среду, мобилизовать для этого общественное мнение. При этом в качестве критерия эффективности экологического сознания должны приниматься не только полученные в этой области знания и соответствующие качества, но и активное экологическое поведение, направленное на сохранение и приумножение природных ресурсов страны. Многогранность человеческих и природных отношений обуславливает сложную структуру экологического сознания. В экологическом сознании отражаются не только рационально-интеллектуальные стороны этих отношений и связей, но и эмоции, эмоциональные реакции, с другой стороны, знания, ценностные и практические ориентации, волнения, впечатления, настроения.

Экологизация сознания требует решения экологических проблем всех уровней (национальных, региональных и глобальных), а также других глобальных проблем. На глобальном уровне должно быть сформировано такое видение, чтобы не допустить возможности развития мира за счет разрушения окружающей среды. В то же время все составляющие природы, в том числе и человек, рассматриваются как целостное взаимодействие, и здесь нет второстепенных, менее важных элементов. Таким образом, экологическое сознание может привести к гармоничным отношениям между обществом и природой [8, с.520-521].

Экологической культура тесно взаимодействует и с понятием экологической деятельности. Учитывая, что любой акт трудовой деятельности в принципе является раскрытием той или иной творческой способности человека, можно рассматривать экологическую культуру как культуру экологической деятельности человека. Экологическая деятельность может считаться вершиной отношений человека и природы. Так, экологи-

ческое сознание человека, экологическая культура, а также экологическая политика государства в конечном итоге находят свое выражение в экологической деятельности. Экологическая деятельность направлена на поддержание динамичного баланса между обществом и природой, если этот баланс нарушен, она направлена его восстановление, прежде всего, на предотвращение вредных воздействий на окружающую среду [5, с.243-245].

Формирование экологической культуры и экологического сознания

Формирование экологической культуры и экологического сознания происходит не спонтанно, требуется подготовка общества к этому, в связи с чем большая ответственность ложится на государство, общественные организации и другие институты. Конечно, для формирования экологической культуры важным условием является наличие в обществе гуманистической, демократической среды, плюрализма. В этой среде человек осознает свою истинную ценность, уважая себя и окружающих, и выступает гуманно в отношении к природе. Потому что экологическая культура очень зависит от интеллектуальных, гражданских, морально-нравственных качеств личности. А эти качества лучше формируются и развиваются в демократической среде.

В этом плане представляет интерес опыт развитых стран, в частности опыт Германии. Например, одним из проявлений экологической культуры населения в этой стране является эффективное функционирование механизма переработки и воспроизводства бытовых отходов. Для этого в стране были проведены необходимые правовые реформы, установлена правовая ответственность за бытовые отходы. А согласно новому налоговому регулированию, введенному с 2003 года, при сдаче потребителем упакованных бытовых отходов возмещается определенная часть оплаченной им суммы. В обмен на это производитель получает налоговые льготы от государства. Таким образом, и государство освобождается от расходов в связи с утилизацией отходов, а производитель, получая налоговые льготы, снижает себестоимость продукции, а также компенсирует потребителю определенную сумму затрат. Достижением здесь также является то, что государство способствует формированию экологической культуры как у производителя, так и у потребителя, что выступает в качестве одного из эффективных инструментов решения экологической проблемы [6, с.169].

Среди механизмов формирования экологической культуры основное место занимает целенаправленная система экологического образования, включающая все уровни образования, а также повышение квалификации и переподготовку кадров, пропаганду научных знаний. Экологическое об-

разование в Программе ЮНЕСКО и ООН по охране окружающей среды было выдвинуто как основное средство, обуславливающее гармоничное взаимодействие человека и природы [15, с.98]. Основной целью экологического образования является развитие экологической культуры как важной составляющей общей культуры, определяющей духовную жизнь и действия человека. В связи с этим следует отметить, что необходимые меры по созданию международных рамок для экологического образования были рекомендованы в 1972 году на Стокгольмской конференции ООН. В последующие годы по предложению ЮНЕСКО и UNEP в 1977 году в Тбилиси была проведена межправительственная конференция по экологическому образованию, что стало важным этапом в истории экологического образования [9]. Как известно, после принятия мировым сообществом Концепции устойчивого развития 2005-2015 годы со стороны ООН были объявлены «Десятилетием образования в целях устойчивого развития» [17].

В соответствии с государственными образовательными стандартами в рамках дошкольного образования формируются любовь к природе, интерес к изучению родного края, привычки к здоровому образу жизни. На ступени начального образования, на уровне среднего образования должны быть достигнуты знания и представления о природе, формирование экологического сознания, понимания влияния социально-экономических процессов на состояние природной и социальной среды, овладение опытом экологически ориентированной деятельности. В целом, в системе общего образования происходит развитие навыков воспитания продуктивного и уважительного отношения к природе, ведения здорового и экологизированного образа жизни, формируются практические навыки деятельности по улучшению состояния окружающей среды, а также навыки свободного взаимодействия природы и общества. Уровню профессионального образования характерно углубление ранее полученных знаний, привлечение к научно-исследовательской работе в области охраны окружающей среды, поиск творческих решений [4].

Конечно, экологическое образование и просвещение, экологическое воспитание могут играть важную роль в отношениях человека с природой. Однако, как показывают анализы, вопрос о функционировании этого механизма пока не нашел своего полного решения. В целом, по нашему мнению, этот механизм должен служить превращению экологического образования и просвещения в активный, сознательный процесс. В этой связи цель государственной экологической политики в области экологического просвещения и экологического образования состоит в создании системы эффективного и целенаправленного формирования экологиче-

ской культуры всех категорий населения с использованием для этого всех возможных инструментов и институтов.

Экологическое образование и просвещение населения являются важным компонентом успешно осуществляемой государственной экологической политики в Азербайджанской Республике. В целях формирования экологической культуры и экологического сознания населения осуществляется экологическое просвещение посредством распространения знаний об экологической безопасности, информации о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов. Этому служит Закон Азербайджанской Республики «Об экологическом образовании и просвещении населения» от 10 декабря 2002 года. В данном Законе экологическая культура определяется как совокупность знаний и опыта в области экологической безопасности населения и страны, взаимодействия человека с окружающей средой. Здесь закрепляются принципы государственной политики в области экологического образования и просвещения населения, к которым относятся обязательность преподавания экологических знаний в системе среднего образования; непрерывность процесса экологического образования и просвещения; создание условий для участия населения и неправительственных организаций в реализации государственной политики в этой области и др. (статья 4) [7].

Одной из положительных особенностей Закона является то, что во второй главе, посвященной вопросам управления в области экологического образования и просвещения населения, ставятся конкретные задачи перед государственными органами и органами местного самоуправления в этой области, что позволяет более эффективно осуществлять государственное регулирование в соответствующей сфере. Так, в статье 5 к правам и обязанностям органов государственной власти в области экологического образования и просвещения относятся определение основных направлений государственной политики, разработка, утверждение и реализация государственных экологических программ в этой области ; координация и направление деятельности государственных органов и органов местного самоуправления, неправительственных организаций, соответствующих юридических и физических лиц в области экологического образования и просвещения; стимулирование их деятельности в данной сфере и др. В Законе определены и права и обязанности органов местного самоуправления, а также физических лиц, неправительственных организаций и в этой других юридических лиц области [7].

В реализации Закона важное значение имеет постановление Кабинета Министров Азербайджанской Республики от 2 июня 2003 года(№ 75) «Об утверждении «Правил составления государственных программ по эколо-

гическому образованию и просвещению» и «Положения о консультационных советах по экологическому образованию и просвещению». Как указано в постановлении, Кабинет Министров устанавливает правила подготовки, принятия и публикации государственных программ по экологическому образованию и просвещению, которые утверждаются Кабинетом Министров Азербайджанской Республики по согласованию с Министерством Экологии и Природных Ресурсов и Министерством Образования с учетом мнения Межведомственной комиссии по экологическому образованию и просвещению, предусмотренной Законом Азербайджанской Республики "Об экологическом образовании и просвещении населения". С точки зрения основных требований к государственным программам, во-первых, при их подготовке основываются экологические знания и опыт, направленные на формирование экологической культуры и взаимодействие между окружающей средой, экологией, людьми и природой. Во-вторых, в этих программах должны быть отражены соответствующие положения для воспитания каждого в духе заботы о природе и ответственного отношения к ней. Проекты Программ должны обсуждаться с общественностью и создавать условия для широкого участия населения в этих обсуждениях. В-третьих, государственные программы разрабатываются Министерствами Экологии и Образования, в этом процессе могут участвовать другие органы государственной власти и местного самоуправления, неправительственные организации и граждане и т.д. [19]. Кроме того, Кабинет Министров Азербайджана 22 сентября 2003 года принял постановление «О создании межотраслевой комиссии по экологическому образованию и просвещению и утверждении Положения о комиссии» (№120), где также определен состав данной комиссии [20].

Особое значение имеет информированность членов общества о состоянии окружающей среды, существующих экологических проблемах и мерах по их устранению. С другой стороны, доступность этой информации является показателем демократии. Как и в других областях, формирование активной гражданской позиции в большей части населения выступает важным условием демократического развития. В этом смысле каждый имеет право собирать информацию о реальном состоянии окружающей среды, и это право закреплено в Конституции Азербайджанской Республики (статья 39.2) [1].

Обеспечение широкого распространения экологических знаний в обществе, преемственности и непрерывности экологического образования с определением правовых, экономических и организационных основ экологического просвещения населения определено в качестве одного из основных направлений Национальной стратегии и Плана действий по

охране и устойчивому использованию биоразнообразия в Азербайджанской Республике, утвержденных Распоряжением Президента Азербайджанской Республики от 24 марта 2006 года (№ 1368). Как и в Законе Азербайджанской Республики «Об экологическом образовании и просвещении населения» и в указанном выше Постановлении Кабинета Министров, в Плане действий по охране и устойчивому использованию биоразнообразия в Азербайджанской Республике в качестве основного исполнителя выступает Министерство Экологии и Природных Ресурсов и таким образом, экологическое просвещение и информирование общественности об окружающей среде является одним из приоритетных направлений его деятельности. Именно с целью обеспечения этой работы в Министерстве создан отдел «Экологической пропаганды», который осуществляет деятельность в сфере установления связей Министерства с прессой и общественностью, в том числе с неправительственными организациями, сбора и распространения аналитической информации, улучшения информационного обеспечения, развития информационной системы и инфраструктуры, участвует в формировании информационно-пропагандистской политики Министерства, способствует распространению и развитию экологического просвещения, экологического образования и гуманного отношения к природе среди населения. [23].

В составе данного отдела функционирует сектор «Связи с общественностью и пропаганды», который создан для организации обмена информацией с неправительственными организациями, действующими в области экологии и природных ресурсов. В соответствии с Положением об отделе «Экологической пропаганды», сектором обеспечивается участие представителей Министерства в проведении работ по экологическому просвещению среди общественности, организуется проведение регулярных встреч, пресс-конференций с целью доведения информации о деятельности Министерства до широкой общественности в установленном порядке. В целях обеспечения участия общества в решении экологических проблем, повышения информированности населения о мерах, осуществляемых Министерством используются такие формы, как проведение регулярных семинаров, круглых столов на экологические темы со школьниками и студентами, организация встреч с ними опытных и ответственных работников Министерства, подготовка и распространение просветительских буклетов и др. [22].

Опыт организации экологического образования в подготовке управленческих кадров на уровне высшего образования (бакалавриат, магистратура, дополнительное образование и повышение квалификации кадров) можно рассматривать на примере Академии Государственного Уп-

правления при Президенте Азербайджанской Республики. В этой связи следует особо отметить, что в соответствии с успешно реализуемой в Азербайджане под руководством Президента страны Ильхама Алиева политикой в данной сфере в Академии Государственного Управления началась подготовки управленческих кадров по учебным планам, отвечающим мировым стандартам. Так, в соответствии с Госстандартом в Академии наряду с преподаванием таких дисциплин, как «Социальная экология», «Экологическое право», в магистратуре «Основы экологической безопасности» и др., в последние годы их число увеличилось за счет преподавания новых дисциплин по подготовке бакалавров по вновь открытой специальности «Экология». Кроме того, на основе Постановления Кабинета Министров от 21 августа 2015 года и по решению ВАК при Президенте Азербайджанской Республики Диссертационному Совету при Академии Государственного Управления было дано право присуждать ученую степень доктора философии по политическим наукам по специальности «Управление устойчивым развитием» [11].

В Азербайджанской Республике экологическое просвещение и экологическое воспитание были успешно осуществлены и в 2010 году в рамках объявленного Президентом страны «Года экологии». Так, в 2010 году Министерством Экологии была проведена работа по экологической пропаганде среди населения, с этой целью были задействованы такие рычаги, как семинарские занятия, круглые столы, встречи на различные темы, связанные с проблемами окружающей среды, организованы пресс - туры для представителей медиа под этим девизом «2010 год - Год экологии - во имя зеленого мира», начала функционировать созданная при Министерстве « Экологическая школа журналистов» [14].

Привлекают внимание и мероприятия, проводимые в регионах страны в этой области. Например, в городе Гяндже одной из форм работы по экологическому просвещению было проведение открытых экологических уроков в средних школах. В рамках этого проекта школьникам были розданы наглядные пособия по экологическому просвещению. В итоге осуществления этих мероприятий был сделан вывод, что настало время революции в умах по отношению к окружающей среде, причем, это важно, прежде всего, среди школьников. Каждый гражданин должен чувствовать ответственность за защиту окружающей среды и вносить в нее свой вклад [21].

В результате проведенной работы широкие мероприятия, осуществленные в «Год экологии», прошли с активным участием членов общества в целом. В этой связи Президент Ильхам Алиев, высоко оценив проделанную в этом Году работу, собо подчеркнул: «Я очень рад, что в рамках»

Года экологии» государством проделана большая работа, и частный сектор подключился к этой работе. Самое отрадное то, что население страны, присоединившись к этой инициативе, внес свой ценный вклад в улучшение экологической ситуации» [18].

В работу в этом направлении вносит свой вклад, сотрудничая с структурами, Общественное объединение IDEA (International Dialogue for Environmental Action), руководителем которого является вице-президент Фонда Гейдара Алиева Лейла Алиева. Так, с целью повышения уровня экологической информированности граждан, налаживания совместной деятельности в сфере экологического просвещения между Общественным объединением IDEA и Государственным агентством по оказанию услуг гражданам и социальным инновациям при Президенте Азербайджанской Республики (создан Указом Президента Азербайджана Ильхама Алиева от 13 июля 2012 года) был подписан меморандум о сотрудничестве, который предусматривает поддержку развития экологических проектов во всех центрах службы «ASAN».

Также среди целей – подключение к инициативам в связи с охраной окружающей среды на международном уровне, сотрудничество в других сферах, представляющих взаимный интерес. Так, например, в рамках данного сотрудничества был осуществлен совместный проект Общественного объединения IDEA, службы «ASAN» и ООО Azersun под названием «Меняем бумаги на листья» с проведением акции «Зеленая гора». Успешно осуществляются и другие совместные проекты. В центрах «ASAN» создаются стенды Общественного объединения IDEA - Международного диалога во имя охраны окружающей среды [2]. По имеющимся данным с 2012 года в центры «ASAN» обратились свыше 30 млн. граждан. Безусловно, эта информация уже подтверждает большую значимость этой работы в повышении экологической информированности людей, посещающих центры службы «ASAN».

С целью повышения уровня экологической информированности населения Азербайджанская Республика в 2000 году подписала Орхусскую Конвенцию, принятую в 1998 году, тем самым создала более широкие возможности для получения гражданами информации об окружающей среде. В связи с этим в сентябре 2003 года при поддержке Министерства Экологии и Бакинского офиса ОБСЕ был создан первый в стране Бакинский Орхусский Центр, который за прошедшие годы, основываясь на Орхусской Конвенции, служит обеспечению доступа граждан к информации, связанной с экологией. Все данные, представленные гражданам, являются открытыми и прозрачными, что еще раз подтверждает демократизацию азербайджанского общества [16].

В распространении экологических знаний, экологическом воспитании населения, а также в его экологическом просвещении и информированности важную роль играют средства массовой информации, на которых возлагаются большие задачи и ответственность. Журналистика занимает ведущее место в формировании экологизированного мировоззрения широких масс, читательской и зрительской аудитории. Учитывая это, с целью определения отношения СМИ к этим вопросам в Азербайджане нами было изучено состояние освещения материалов по охране окружающей среды, экологическим проблемам и их решению. При этом анализом были охвачены выходящие в стране 10 центральных и 3 местных газет. Анализ показал, что в указанных газетах последовательно публикуются материалы, посвященные проблемам охраны окружающей среды, экологической безопасности, политике, успешно проводимой государством в этой области, что, безусловно, является результатом целенаправленной и эффективной экологической политики осуществляемой в стране под руководством Президента Азербайджана Ильхама Алиева, его постоянного внимания и заботы об этой сфере. Вместе с тем, некоторые средства массовой информации, особенно местные СМИ, должны уделять больше внимания освещению материалов по экологическому воспитанию населения и способствующих повышению его экологической информированности. Важно, чтобы эти материалы носили регулярный характер и публикуемая информация доходила до своего адресата.

Таким образом, к направлениям работы со СМИ по формированию экологической культуры населения и повышению его информированности в этой области, можно отнести, во-первых, организацию регулярного обеспечения населения информацией по экологическим вопросам через СМИ, повышение внимания местных СМИ к освещению этих материалов; во-вторых, освещение в средствах массовой информации цикла тематических материалов по экологическим вопросам с участием местных исполнительных органов и органов местного самоуправления; в-третьих, обеспечению информированности населения об экологической ситуации и государственной политике, направленной на ее улучшение может служить создание единого информационного пространства для всех заинтересованных сторон (соответствующих государственных органов и муниципалитетов, образовательных учреждений, общественных объединений, неправительственных организаций и т. д.) и др.

Литература:

1. Конституция Азербайджанской Республики. Баку, 2018 // <https://legalns.com/download/books/cons/azerbaijan.pdf>
2. «ASAN» поддержит повышение экологической информированности граждан // <https://ann.az/ru/asan-podderzhit-povyshenie-ekologicheskoy-informirovannosti-grazhdan/>
3. Германия: факты. Берлин, Федеральное Министерство Иностраных Дел, Департамент по связям с общественности, 2003, 479 с.
4. Головских Д.С. Формирование экологической грамотности на ступени высшего образования // Электронный научно-практический журнал «Современные научные исследования и инновации»// <http://web.snauka.ru/issues/2016/03/64928>
5. Гурбанов А. Понятие экологической деятельности // Экология, философия, культура. Сборник научных статей. 24-е издание, Баку, «Наука», 2000, с. 243-245. (на азерб. языке)
6. Гурбанова-Абдуллаева А. О синкретичности и синтетичности экологического сознания // Экология, философия, культура. Сборник научных статей. 24-е издание, Баку, «Наука», 2000, с.239-243. (на азерб. языке)
7. Закон Азербайджанской Республики" Об экологическом образовании и просвещении населения".10 декабря 2002 года.
8. Мамедова С. Политические аспекты стратегий решения экологических проблем в современном мире // Социально-политические проблемы. Сборник научных статей. XI выпуск, Баку, 2004, с.520-521 (на азерб. языке)
9. Межправительственная конференция по образованию в области окружающей среды. Заключительный доклад (ED/MD/49). Париж, 1978. С. 31-65.
10. Наджафов Е. Экологическая ответственность и экологическая безопасность // Возрождение - XXI век, 2008, № 128-129, с. 412-419 (на азерб. языке)
11. Постановление Кабинета Министров Азербайджанской Республики № 288 от 21 августа 2015 года // <http://www.e-qanun.az/framework/30786>
12. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики «Об утверждении Национальной стратегии и Плана действий по сохранению и устойчивому использованию биоразнообразия в Азербайджанской Республике». 24 марта 2006 года
13. Ситаров В.А., Пустовойтов В.В. Социальная экология. М., «Академия», 2000, 280 с.

14. Текущий архив отдела экологической пропаганды Министерства Экологии и Природных Ресурсов Азербайджанской Республики за 2010-2011 гг.
15. Торгунакова М.А. Актуальные проблемы развития экологической культуры в процессе образования и воспитания.// Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия Социальные науки, 2008, № 1 (9), с. 98-104.
16. Цель создания Орхусского центра // Экологический бюллетень. 2009 год, август (на азерб. языке).
17. United Nations Decade of Education for Sustainable Development (2005-2014): international implementation scheme
//<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000148654>
18. <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2011.pdf>
19. <http://www.e-qanun.az/framework/2184>
20. <http://www.e-qanun.az/framework/2327>
21. http://www.ganca.az/arxiv/2010/may/20_aksiya.html
22. <http://eko.gov.az/az/690-gorulen-isler>
23. <http://www.eco.gov.az/az/ekoloji-tebligat-sobesinin-esasnamesi>

XÜLASƏ

ƏHALİNİN EKOLOJİ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN MƏLUMATLILIĞININ DÖVLƏTİN EKOLOJİ SİYASƏTİNİN UĞURLA HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ ROLU

Məmmədova S.İ.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalədə ekoloji mədəniyyətin siyasi, hüquqi və mənəvi aspektlərində əsas xüsusiyyətləri açıqlanır, onun əsas təzahürləri təhlil edilir, ekoloji şüur, ekoloji fəaliyyət və ekoloji məsuliyyət kimi anlayışlarla qarşılıqlı əlaqə nəzərdən keçirilir. Müəllif tərəfindən əhalinin ekoloji mədəniyyətinin və ekoloji şüurunun formalaşması prosesi, Azərbaycan dövlətinin müasir ekoloji siyasəti kontekstində onun institusional əsasları və vasitələri öyrənilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası təmsalında ali təhsil və ixtisasartırma səviyyələrində idarəetmə kadrlarının hazırlanmasında ekoloji təhsilin təşkili təcrübəsi işıqlandırılır, həmçinin vətəndaşların ekoloji

məlumatlılığı səviyyəsinin artırılması məsələləri təhlil edilir, bu prosədə dövlət orqanlarının, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının və KİV-in rolu açıqlıb göstərilir.

Açar sözlər: *cəmiyyət sistemi-təbiət, ekoloji mədəniyyət, ekoloji şüur, mahiyyət, formalaşma, ekoloji məlumatlılıq, ekoloji siyasət, səmərəlilik*

SUMMARY

THE ROLE OF ECOLOGICAL CULTURE OF THE POPULATION AND ITS AWARENESS IN THE SUCCESSFUL IMPLEMENTATION OF THE STATE'S ENVIRONMENTAL POLICY

Mammadova S.I.

*The Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan, associate professor*

The article reveals the essential characteristics of environmental culture in political, legal and spiritual aspects, analyzes its main manifestations, considers the interaction with such concepts as environmental consciousness, environmental activities and environmental responsibility. In the context of the modern environmental policy of the Azerbaijani state, the process of formation of ecological culture and ecological consciousness of the population, means and institutional foundations of this process are studied. For example, in the Academy of Public Administration under the President of Azerbaijan Republic describes the experience of organization of ecological education in the training of management personnel at the level of higher education and improvement of classification, and analyses the issues of raising environmental awareness of citizens, the role of state bodies, civil society institutions and the media in this process.

Key words: *system society-nature, ecological culture, ecological consciousness, essence, formation, ecological awareness, ecological policy, efficiency*

ДИНАМИКА ПОВЕДЕНЧЕСКИХ РЕАКЦИЙ САЗАНА *CYPRINUS CARPIO L.* ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ РАЗЛИЧНЫХ КОНЦЕНТРАЦИЙ АЦЕТАТА СВИНЦА

Юсифова С.Л.

*Институт физиологии НАН Азербайджана
e-mail: abdulkerimovas@mail.ru*

*В работе представлены результаты по воздействию различных концентраций (летальной, сублетальных и хронической) ацетата свинца на некоторые поведенческие реакции рыб на примере сазана (*Cyprinus carpio L.*). Изучалась динамика двигательной активности и частоты дыхания рыб в течение 4-х суток в летальной концентрации (800 мг/л), в течение 10-ти дней в сублетальных концентрациях (400 мг/л и 100 мг/л) и в течение 30-ти дней в хронической концентрации (50 мг/л) ацетата свинца. Было установлено, что как летальные, так и сублетальные и хронические концентрации ацетата свинца вызывают изменения двигательной активности и частоты дыхания сазана. В летальной и сублетальных концентрациях загрязнителя отмечались броски, поверхностное плавание, заглатывание воздуха и потеря равновесия у рыб.*

Ключевые слова: *ацетат свинца, сазан, поведенческие реакции*

Введение

В последние десятилетия в связи со стремительным развитием индустрии и масштабным увеличением антропогенной деятельности одной из важных проблем является загрязнение окружающей среды. Отходы бытовой и промышленной деятельности, попадая в морскую среду, могут стать источником загрязнения водных систем различными поллютантами. Среди них тяжелые металлы являются наиболее опасными загрязнителями водной среды из-за их токсичности, накопления и длительного удержания в морских организмах [4, 10]. Тяжёлые металлы могут привести к серьёзным нарушениям многих функциональных систем гидробионтов, к снижению иммунитета и резистентности организма к стресс-факторам. Загрязнение, вызванное тяжелыми металлами, может отразиться на видовом разнообразии ихтиофауны, а также на экологическом равновесии водной экосистемы [3,5]. Тяжелые металлы, попадая в водную среду, накапливаются в организме рыб и, через пищевые цепи

вливают на здоровье человека [10]. В настоящее время, учитывая, что рыбы являются одним из основных источников питания человека, изучение влияния тяжёлых металлов на их организм, является весьма актуальным. Проведено немало исследований по изучению влияния тяжёлых металлов на разные органы и функциональные системы рыб [6,7]. Также есть работы по влиянию тяжёлых металлов на поведенческие реакции рыб, изменения которых служат первым сигналом загрязнения окружающей среды [1, 4]. Вместе с тем, комплексное и сравнительное изучение разных концентраций тяжёлых металлов на поведение рыб не изучено.

Целью данного исследования было изучение поведенческих реакций сазана под воздействием летальных, сублетальных и хронических концентраций ацетата свинца.

Материалы и методы

Для проведения исследования была выбрана молодь Куринского сазана (*Syrpinus caprio* L.). Опыты проводились на 35 особях молоди 6-ти месячного сазана, выращенного в условиях Хыллинского рыбоводного завода (г.Нефтчала). Вес рыб колебался в пределах 30-55 г, длина тела – от 11 до 20 см. Экспериментальные рыбы содержались в постоянно аэрируемых цистернах, с объёмом воды в 40 литров. Температура воды во время проведения опытов составляла 21-23°C, рН -7,0-7,7, содержание в воде кислорода составляло – 6,9-7,0 мг/л. В воду с экспериментальными рыбами добавлялся ацетат свинца. Были использованы 4 концентрации ацетата свинца: 800 мг/л (летальная), 400 мг/л и 100 мг/л (сублетальные) и 50 мг/л (хроническая). Отслеживалась динамика двигательной активности и частоты дыхания (движений жаберной крышки) рыб. Также у экспериментальных рыб велась регистрация поверхностного плавания и заглатывания воздуха, бросков и потери равновесия. Отслеживание поведенческих реакций проводилось в течение 10 минут по общепринятой методике и регистрировались наблюдаемые изменения [1].

Результаты исследования и обсуждение

Было проведено исследование динамики поведенческих реакций сазана под воздействием летальной (800 мг/л), сублетальных (400 мг/л и 100 мг/л) и хронической концентрации (50 мг/л) сульфата свинца. В частности, изучалась динамика двигательной активности и частоты дыхания (движений жаберной крышки) сазана.

Следует отметить, что в контрольной группе рыбы активно плавали. Каких-либо отклонений в поведении рыб выявлено не было. Среднее значение двигательной активности рыб контрольной группы составляло в

среднем $7,2 \pm 0,21$ движ/мин, а частоты дыхания - $40,2 \pm 1,3$ движ/мин. Случаев поверхностного плавания, заглатывания воздуха и потери равновесия обнаружено не было.

При воздействии летальной концентрации ацетата свинца (800 мг/л) в течение четырёх дней, сразу после взаимодействия рыб с токсической средой были отмечены их беспокойные хаотичные движения и броски. Двигательная активность в первые сутки воздействия поллютанта по сравнению с таковой у контрольной группы увеличивалась более, чем в два раза и её значение достигало $16,18 \pm 0,5$ движ/мин, а на вторые сутки несколько убывая, составляло $11,14 \pm 0,38$ движ/мин. На третьи и четвёртые сутки воздействия загрязнителя наблюдалось достоверное снижение среднего значения двигательной активности рыб, которое составляло $4,1 \pm 0,12$ движ/мин и $2,2 \pm 0,09$ движ/мин соответственно.

Частота дыхания сазана увеличивалась с первых суток воздействия загрязнителя, и её среднее значение составляло $54,2 \pm 2,3$ движ/мин. На вторые сутки – $52,1 \pm 1,8$ движ/мин, на третьи и четвёртые сутки – $47,2 \pm 2,1$ движ/мин и $46,4 \pm 2,4$ движ/мин.

Начиная со вторых суток воздействия поллютанта, отмечалось поверхностное плавание и заглатывание воздуха рыбами. На третьи и четвёртые сутки эксперимента у некоторых рыб отмечалась потеря равновесия.

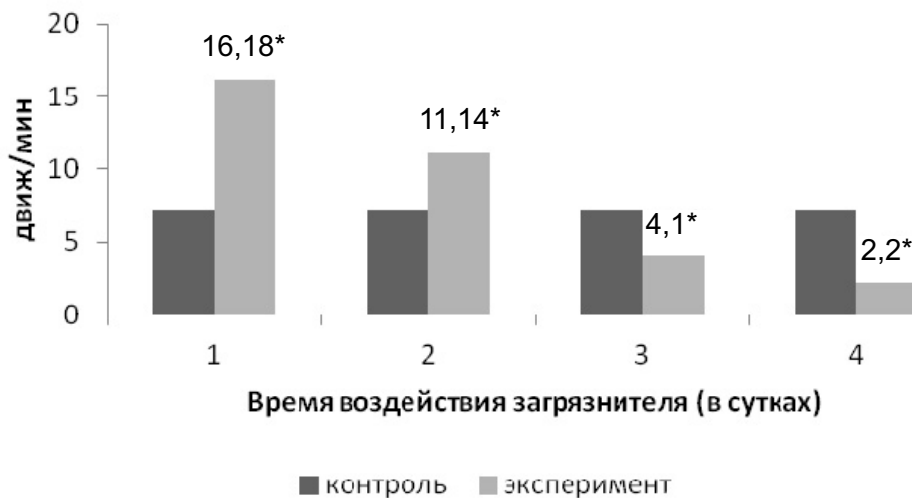

Рис. 1. Динамика двигательной активности сазана под воздействием летальной концентрации ацетата свинца (800 мг/л), при достоверности значений * ($p < 0.001$)

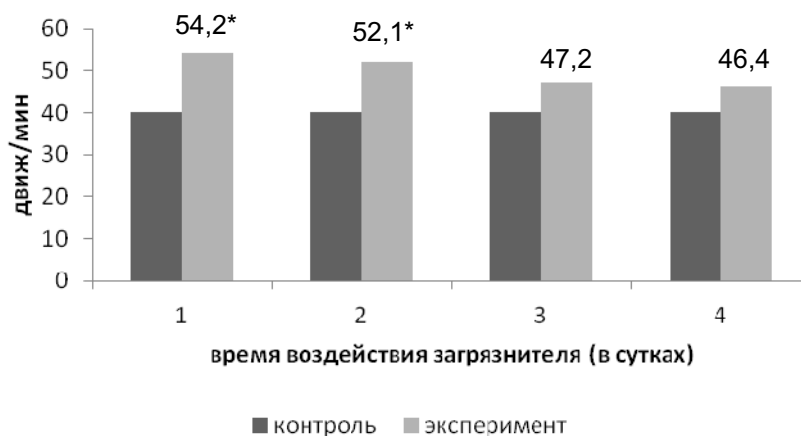

Рис. 2. Динамика частоты дыхания сазана под воздействием летальной концентрации ацетата свинца (800 мг/л), при достоверности значений * ($p < 0.01$)

Воздействие сублетальных концентраций ацетата свинца (400 мг/л и 100 мг/л) в течение 10 дней также вызывало достоверное снижение значения двигательной активности сазана, что на 11-й день эксперимента составляло $3,4 \pm 0,12$ движ/мин и $4,6 \pm 0,18$ движ/мин соответственно.

Среднее значение частоты дыхания при воздействии сублетальной концентрации поллютанта при концентрации 400 мг/л составляло $36,5 \pm 1,12$ движ/мин и при концентрации 100 мг/л - $32 \pm 0,41$ движ/мин.

У некоторых рыб при концентрации загрязнителя 400 мг/л отмечалось поверхностное плавание, заглатывание воздуха и потеря равновесия. При концентрации 100 мг/л у единичных рыб отмечалось поверхностное плавание.

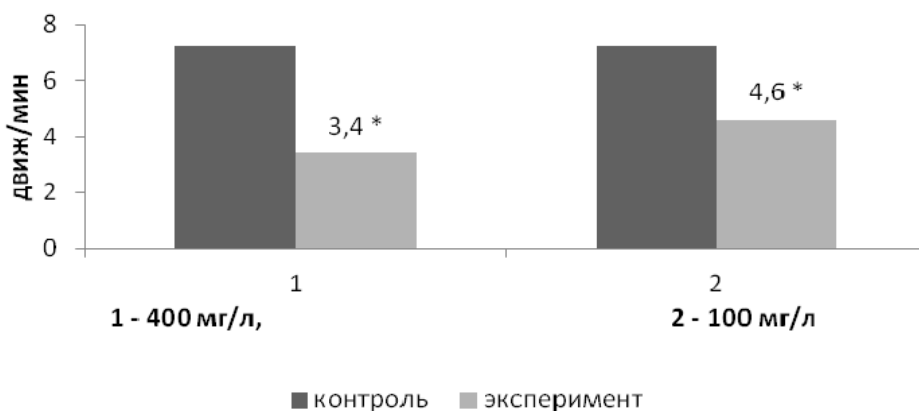

Рис. 3. Динамика двигательной активности сазана под воздействием сублетальных концентраций ацетата свинца (400 мг/л и 100 мг/л), при достоверности значений * ($p < 0.001$)

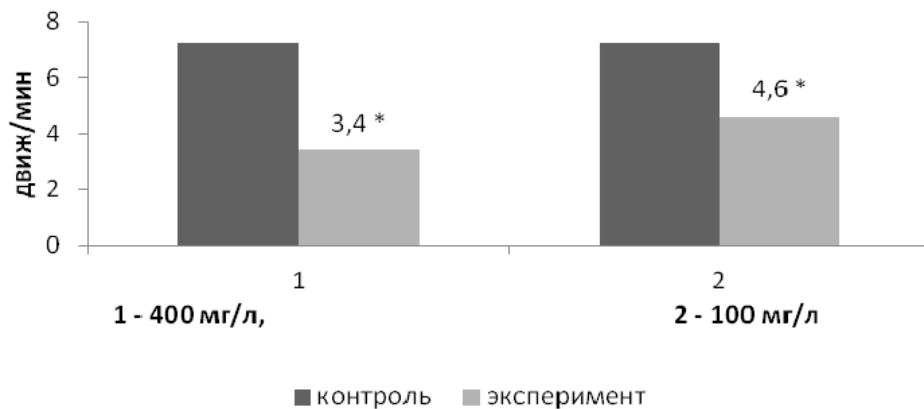

Рис. 4. Динамика частоты дыхания сазана под воздействием сублетальных концентраций ацетата свинца (400 мг/л и 100 мг/л).

Воздействие хронической концентрации ацетата свинца (50 мг/л) в течение 30-ти дней приводило к незначительному снижению двигательной активности рыб, значение которой на 31-й день эксперимента составляло $5,12 \pm 0,18$ движ/мин, а среднее значение частоты дыхания $36,2 \pm 1,14$ движ/мин.

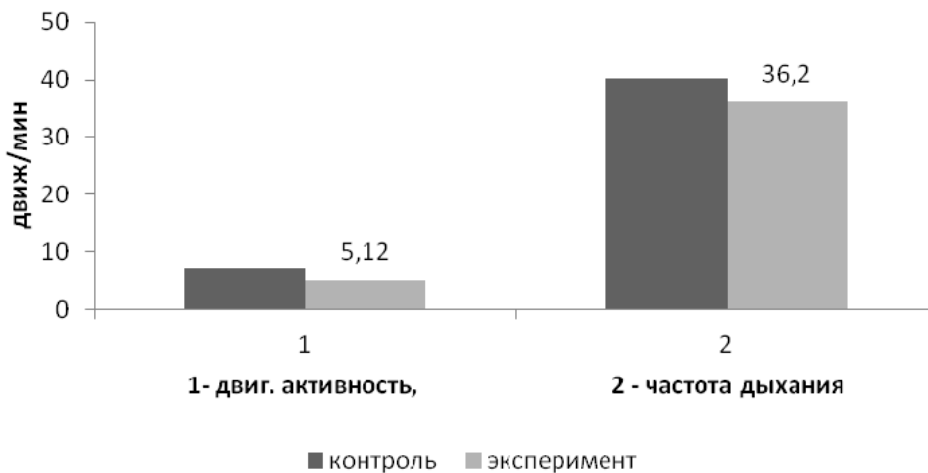

Рис. 5. Динамика двигательной активности и частоты дыхания сазана под воздействием хронической концентрации ацетата свинца (50 мг/л).

Таким образом, проведённое исследование показало, что двигательная активность сазана достоверно возрастает в первые две сутки воздействия летальной концентрации сульфата свинца ($p < 0,001$), затем наблюдается

достоверное снижение значения данного показателя ($p < 0,001$). Воздействие сублетальных ($p < 0,001$) и хронической концентрации данного поллютанта также вызывает снижение двигательной активности сазана. Частота дыхания у сазана достоверно увеличивалась при воздействии летальной концентрации сульфата свинца ($p < 0,01$), а при воздействии сублетальных и хронической концентрации значение данного показателя снижалось.

Изменение двигательной активности и темпа дыхания отмечается также у цихлидных рыб *Oreochromis niloticus* при воздействии в течение 4-х суток сублетальных концентраций сульфата цинка [2].

Сочетание меди, свинца и цинка вызывали беспокойные движения и увеличение дыхательной активности у тилапии *Tilapia zilli* [7].

Изменение двигательной активности имеет центральное значение во многих межвидовых и внутривидовых взаимодействиях [7, 8]. С одной стороны это проявляется в нарушении стайного движения рыб, что делает их уязвимыми для хищников. С другой стороны это может привести к изменениям взаимодействий хищник-добыча, что имеет немаловажное значение для сохранения равновесия экосистемы.

Увеличение частоты дыхания, наблюдаемое у сазана в течение 4-х суток воздействия летальной дозы сульфата свинца, может быть следствием недостаточного снабжения организма кислородом, спровоцированного токсичностью среды [2, 9]. С увеличением времени воздействия загрязнителя угнетение темпа дыхания, что наблюдалось в данном эксперименте у сазана под воздействием сублетальных и хронической концентрации сульфата свинца, может быть связано с патологическими изменениями в дыхательном аппарате, в результате токсического влияния загрязнителя [4].

Итак, как летальные и сублетальные, так и хронические концентрации сульфата свинца вызывают ряд изменений в поведенческих реакциях рыб, что может отразиться на их жизнеспособности, а также на выживаемости экосистемы.

Литература:

1. Al-Kahem H. Behavioural responses and changes in some haematological parameters of the cichlid fish, *Oreochromis niloticus*, exposed to trivalent chromium// JKAU: Sci, 1995, v.7, p.5-13.
2. Al-Kahem H., Shamsi M., Ahmed Z. Effect of water polluted with zinc sulphate on survival, behavior, carbohydrate metabolism and blood parameters of cichlid fish, *Oreochromis niloticus*// Saudi J Biol Sci, 1999, v.6, №1, p.35-43.
3. Authman M.M.N., Zaki M.S., Khallaf E.A., Abbas H.H. Use of Fish as

- Bio-indicator of the Effects of Heavy Metals Pollution.// J Aquac Res, 2015, v.6, №4, p. 19–26.
4. Ganeshwade R., Rokade P., Sonwane S. Behavioral responses of *Cyprinus carpio* on industrial effluents// J Environ Biol, 2006, v.27, №1, p.159-160.
 5. Ghosal, T.K., Kaviraj, A. Combined effects of cadmium and composted manure to aquatic organisms. Chemosphere, 2002, v.46, №7, p. 1099–1105.
 6. Hughes, G.M., Perry, S.F., Brown, V.M., A morphometric study of effects of nickel, chromium and cadmium on the secondary lamellae of rainbow trout gills. Water Res, 1979, v.13, p. 665-679.
 7. Kane A., Salierno J., Brewer S. Fish models in behavioral toxicology: Automated techniques, updates and perspectives// Methods in Aquat Toxicol, 2005, v.2, p.559-590.
 8. Sehar Afshan, Shafaqat Ali, Uzma Shaista Ameen // Effect of Different Heavy Metal Pollution on Fish. Res. J. Chem. Env. Sci., 2014, v.2, №1, p. 74-77.
 9. Sivakumar Rajeshkumar and Xiaoyu Li. Bioaccumulation of heavy metals in fish species from the Meiliang Bay, Taihu Lake, China // Toxicol Rep., 2018, v.5, p. 288–295.
 10. Андрусишина И.Н., Андрейченко С.В., Голуб И.А. Ихтиофауна р. Днепр как биоиндикатор загрязнения экосистемы тяжелыми металлами // Актуальные проблемы транспортной медицины, 2005, № 1, с.1-7.

XÜLASƏ

QURĞUŞUN ASETATININ MÜXTƏLİF KONSENTRASIYALARININ ÇƏKI BALIĞININ (*CYPRINUS CARPIO L.*) DAVRANIŞ REAKSIYALARININ DİNAMİKASINA TƏSİRİ

Yusifova S.L.

AMEA-nın Fiziologiya İnstitutu

Təqdim olunan işdə qurğuşun asetatın müxtəlif konsentrasiyalarının (letal, subletal və xroniki) çəki balığı (*Cyprinus carpio L.*) nümunəsində balıqların bəzi davranış reaksiyalarına təsirinin nəticələri göstərilmişdir. 4 gün ərzində qurğuşun asetatın letal konsentrasiyalarının (800 mg/l), 10 gün ərzində subletal konsentrasiyalarının (400 mg/l və 100 mg/l) və 30 gün ərzində xroniki konsentrasiyalarının (50 mg/l) balıqların hərəkəti aktivliyinin və tənəffüs tezliyinin dinamikasına təsiri öyrənilmişdir. Qurğuşun asetatın həm letal, həm də subletal və xroniki konsentrasiyaları balıqların hərəkəti aktivliyinə və tənəffüs tezliyində

dəyişikliklərə səbəb olduğu aşkar edilmişdir. Çirkləndiricinin letal və subletal konsentrasiyalarında balıqlarda tullanmalar, səthi üzmə, hava udulması və balıqlarda tarazlığın pozulması müşahidə edilmişdir.

Açar sözlər: *qurğurşun asetat, çəki balığı, davranış reaksiyaları*

SUMMARY

THE DYNAMICS OF BEHAVIORAL REACTIONS OF CARP *CYPRINUS CARPIO* L. UNDER THE EFFECT OF DIFFERENT CONCENTRATIONS OF LEAD ACETATE

Yusifova S.L.

Institute of Physiology ANAS of Azerbaijan

In the present research the results of the effects of various concentrations (lethal, sublethal and chronic) of lead acetate on some behavioral responses of fish on the example of carp (*Cyprinus carpio* L.) were represented. The dynamics of the locomotor activity and respiration rate of fish was studied for 4 days in a lethal concentration (800 mg/l), for 10 days in sublethal concentrations (400 mg/l and 100 mg/l) and for 30 days in chronic concentration (50 mg/l) of lead acetate. It was found that lethal, sublethal and chronic lead acetate concentrations cause changes in the locomotor activity and respiration rate of the carp. In lethal and sublethal concentrations of the pollutant, throws, surface swimming, air ingestion and loss of equilibrium in fish were observed.

Key words: *lead acetate, carp, behavioral reactions*

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ГОРНОГО РЕГИОНА (НА ПРИМЕРЕ ДАГЕСТАНА)

Эльдаров Э.М., Исмаилов Ч.Н.

*Дагестанский государственный университет, г. Махачкала, Россия;
Бакинский государственный университет, г. Баку, Азербайджан*

В статье анализируются проблемы устойчивого развития горных регионов. Обоснованы общие подходы к изучению горных этнокультурных ландшафтов. Авторы статьи предполагают, что нестабильный процесс развития региона следует рассматривать с точки зрения морального дискомфорта территориальных обществ. Находясь в этой среде в течение длительного времени наблюдаются психофизические отклонения. Отмечается, что на протяжении веков горные районы играли одну из ключевых ролей в улучшении природных ресурсов Кавказа. В связи с этим авторы статьи считают, что решение проблемы устойчивого развития в горных странах возможно путем углубленного изучения экономических и правовых механизмов усиления горной интеграции.

Ключевые слова: *Республика Дагестан, горные районы, устойчивое развитие, горная культурно-ландшафтная система*

Введение

В последние десятилетия в результате научно-технической революции и других глобальных трансформаций неожиданно стали чрезвычайно выразительными конфликты и бедствия в окружающей человека среде. С одной стороны, мы воочию наблюдаем ускорение гонки вооружений, распространение идеологии экстремизма, возрастание социального неравенства, стихийность массовых потоков мигрантов и т.д., а с другой – увеличение дефицита водных ресурсов, рост объема промышленно-бытовых отходов и стоков, стремительное обезлесение и опустынивание территорий, глобализацию проблемы загрязнения природной среды. И все это – реальные процессы, характеризующие современные глобальные и региональные экосистемы [19].

На наш взгляд, горные регионы с уникально многообразной этнокультурной и природно-ландшафтной структурой, а также со своими храни-

чески депрессивными экономиками вполне могут служить модельными (эталонными) объектами творческого поиска современных обществоведов-географов. Кстати сказать, идея о том, что системный подход к обоснованию принципов и механизмов устойчивого развития горных территорий оказался особенно плодотворным в ракурсе изучения именно горных этнокультурных ландшафтов (ГЭКЛ), убедительно подтверждается многими зарубежными и отечественными исследователями [24; 26; 33; 39; 41; 43].

Методологические и пространственно-временные альтернативы изучения горного региона

При изучении территориальных общественных систем всегда приходится сталкиваться с проблемой альтернативности теоретических и методологических подходов. Соответственно, предмет общественно-географических исследований ГЭКЛ может раздваиваться на композиционный и декомпозиционный, иерархический и адаптивный, субъектно- и объектно-ориентированный, открыто- и закрыто-пространственный, консервативно- и либерально-политический, сепаратистско- и имперско-идейный, а также иные, ассиметричные по отношению друг к другу подходы [36].

С точки зрения базисных моделей современных социально-экологических исследований, воспроизводство здоровья территориальной общественной системы, как и отдельного человека, определяется прежде всего относительной непротиворечивостью самооценки здоровья субъектом такой системы – ее социумом [40]. При этом в качестве главных причин нездоровья социумов регионального и национального масштабов может выступать память о стрессовых (деструктивных) воздействиях, в одних случаях, агрессивных физико-химических, биологических, геоэкологических, технических или военных факторов, а в других – навязываемых политическими методами чуждых идей, культурных устоев и норм поведения [23]. В теории познания для политкорректного отражения подобного рода проблем довольно часто используется понятие «когнитивный диссонанс» [31], а в российской теории региональной экономики – «трудоизбыточная депрессия» [37]. Здесь речь идет прежде всего о проблеме морального дискомфорта социума, длительное пребывание в котором обычно и приводит к возникновению его психофизиологических расстройств. Именно такое самоощущение социума чаще всего и интерпретируется, как состояние неустойчивого развития.

Состояние диссонанса часто возникает у горного социума, оказавшегося в непривычной для него общественно-политической и культурной обстановке [21; 25; 27]. В таких случаях формируется внутреннее противоречие, которое горцы преодолевают в меру своих сил и способностей. В свою очередь, от степени социально-психологической и моральной устойчивости горских народов (социумов) зависит, как долго и с какой силой их социальное здоровье будет ослабевать и разрушаться под влиянием внутренних и внешних конфликтов.

Конструирование методологических схем изучения горных ландшафтов, как правило, начинается с идентификации объекта исследования в виде либо пространственной системы в ее целостном выражении, либо воспроизводственного процесса, характеризующегося состояниями, не имеющими ничего общего с системной целостностью. Ясно, что взгляд в будущее развития объектов нашего исследования – этнокультурных ландшафтов Страны гор – не может обойтись без альтернативных подходов к научному прогнозированию – нормативного (целевого) и генетического (проблемного) [7; 38 и др.].

В географической литературе горные территории часто рассматриваются как маргинальные, то есть периферийные зоны: окраинные, удаленные, малоосвоенные, отсталые, дикие, изолированные, труднодоступные и т.д. [13]. Вместе с тем горы – это и так называемые контактные, то есть занимающие срединное географическое положение, например, на стыке континентальных и океанических литосферных плит, между сушей и морем (приморские хребты), а также играющие широко распространенную на всех континентах водораздельную роль [16; 30].

Изучение факторов парадинамики и парагенеза ГЭКЛ в масштабе всей Республики Дагестан можно начинать с анализа трансконтинентальных коммуникационных потоков, которые пересекают геопространство этого региона. Речь идет о сопоставлении меридиональных (зональных) и широтных (азональных) азимутов развития территориальных общественных систем Дагестана. Меридианально-зональные трассы экономического развития в данном случае определяются особенностями географического положения прежде всего приморской зоны республики, протягивающейся вдоль формирующегося ныне международного торгово-транспортного коридора «Север – Юг» (рис. 1).

Напротив, азонально-бассейновый фактор отражает прежде всего преимущества пространственно-хозяйственной интеграции вдоль речных долин, прорезающих орографические ступени дагестанских гор и приморскую полосу в основном по широтному азимуту Каспийского хаба [9; 14;36].

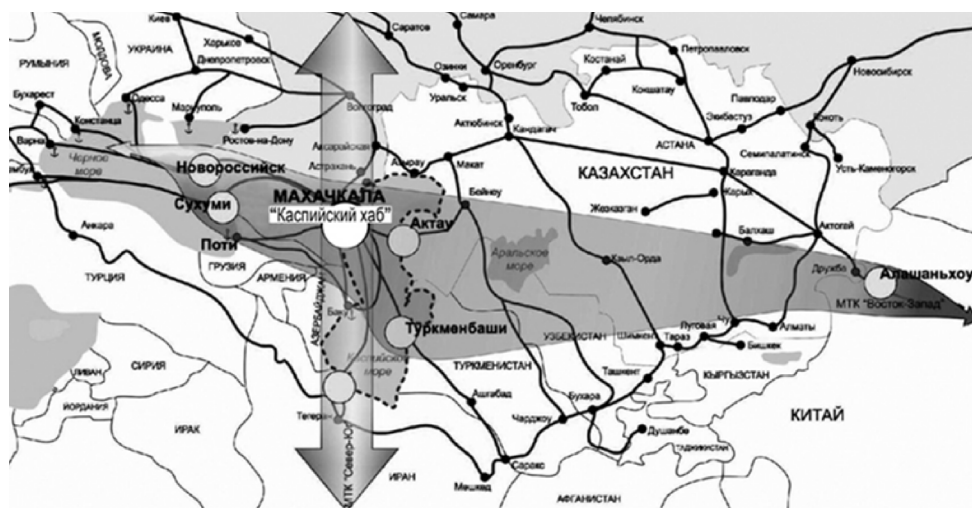

Рисунок 1. *Экономико-географические «азимуты» Каспийского хаба с центром в гор. Махачкала (Источник: [29])*

Сравнительный анализ возможностей использования потенциала транспортных коридоров в направлениях север-юг и запад-восток показывает преимущества последнего, что предопределяет ориентацию развития инфраструктурной сети. Следует отметить, что практически все прикаспийские страны стремятся извлечь максимум выгоды от реализации проектов транспортных коридоров. Уже завершился первый этап строительства международного морского порта Алят (в 70 км южнее Баку), который отличается определенными конкурентными преимуществами по перевалке транзитных грузов во обоим направлениям (север-юг и восток-запад). Проектная мощность грузооборота порта Алят составит 25 млн.т в год, что намного превышает идентичный показатель по другим портам Прикаспия [14].

Параметрия ГЭКЛ Дагестана в масштабе всей Евразии находит отражение в сочетании меридионального вектора в виде линии, пересекающей как минимум три природно-климатических пояса Северного полушария (тропический, субтропический и умеренный), с широтными коммуникационными «подключениями» к Каспийскому хабу, обеспечивающими экономические связи стран тихоокеанского Востока с атлантическим Западом.

Гуманитарные аспекты монтологического (гороведческого) исследования этнокультурных ландшафтов

К постоянно действующим стрессовым факторам развития горных регионов относятся как опасные природные процессы, так и противостояния на этнополитической почве. Если первые, как правило, являются открытыми для изучения и контроля, то вторые (этнополитические конфликты) в условиях России носят в основном скрытый или крайне слабо освещаемый в СМИ характер. В Дагестане особой остротой характеризуются конфликты между этнополитическими структурами, представляющими, с одной стороны, экономически депрессивную горную зону, а с другой – сравнительно более благополучные равнинные территории [36; 37]. Поэтому при поиске путей устойчивого развития ГЭКЛ большую трудность составляет сам процесс информационного обеспечения исследований протекающих в них этнополитических и этнокультурных процессов. При этом этнос как исторически сложившаяся устойчивая совокупность людей, объединённых общим происхождением, языком, культурой, хозяйством, территорией проживания, самосознанием и другими характеристиками выступает ядром, то есть ведущим компонентом этнокультурного ландшафта в горном регионе [8; 27;].

Экономический базис ландшафта определяется этнохозяйственной деятельностью, которая в условиях замкнутости и одновременно расчленённости горного пространства требует повышенного контроля и одновременно, как уже отмечалось выше, экономической независимости предпринимателей. Как дань рыночной экономике, образы и мифологии ландшафтов вполне закономерно преломляются в бренды территории [12].

К настоящему времени сложился достаточно продуктивный опыт стратегирования горных регионов в международном трансграничном контексте [17; 18; 32]. Интересны результаты анализа социально-экономических последствий активного строительства в горных регионах автомобильных дорог [30].

Важно отметить и такую специфику этнокультурного ландшафта Горного Дагестана – необыкновенную развитость в нем политической компоненты [4; 15; 22; 37]. Это объясняется прослеживающейся из глубины веков высокой плотностью национально-территориальных и вместе с тем этнополитических образований в пределах сравнительно не крупного по площади федеративного (союзного) государства, каковым исторически выступает Дагестан.

Стрессовое условия развития дагестанской экономики

Республика по-прежнему, как и в советский период, выступает аграрно-сырьевым придатком промышленной зоны (средней полосы) страны с типичными для периферийных регионов усеченными циклами ресурсопользования и сравнительно низким уровнем жизни населения [42]. Критический уровень (70-80%) бюджетной зависимости РД, структурно-технологическая отсталость производств, отсутствие конкурентоспособных отраслей, вялый ход освоения предпринимателями рыночных методов хозяйствования – все это является выражением болезненного состояния дагестанской экономики. В совокупности указанные характеристики определили существенное отставание Дагестана не только от передовых регионов России, но и от регионов со средним уровнем развития.

В свою очередь, контрасты в экономическом развитии субъектов Федерации сказываются и на усилении территориальных диспропорций в самом Дагестане. В этом смысле особый контраст прослеживается между приморской полосой и горными территориями этой республики. Довольно ярко проявляют себя территориально-экономические диспропорции и внутри сельских административных районов РД как, например, между селением Хунзах (центром одноименного района) и окружающими его селами.

Пространственное развитие республики в целом характеризуется чрезмерной концентрацией экономического потенциала в отдельных муниципальных образованиях, экономической неинтегрированностью муниципальных районов, непродуманностью генеральной схемы территориальной организации населения и хозяйства, чрезмерной дробностью административно-территориального устройства, локализацией территориальных органов управления в крупных административных центрах муниципальных районов.

Зависимость экономики РД от собственной природно-ресурсной базы была и остается значительной. Причем конкуренция за обладание наиболее ценными видами ресурсов в последние годы резко обострилась, что особенно зримо на муниципальном и местном уровнях ресурсопользования. Не редкими явлениями становятся незаконные приемы использования природных богатств Страны гор: земель лесного фонда, лесного древостоя, пляжного и дюнного песка, пахотных земель, рыб ценной породы, краснокнижных млекопитающих высокогорий и т.д. Нерациональное природопользование и варварское браконьерство приводит к серьезным нарушениям экологического равновесия практически во всех районных Дагестана.

Цели и принципы устойчивого развития горных территорий

Фундаментальные цели устойчивого развития стран и регионов неразрывно связаны с экологической и природоохранной проблематикой. На эти же цели опираются и при разработке практически всех международных и региональных документов стратегического развития горных территорий. К международным правовым документам, нацеленным на обеспечение устойчивого развития «хрупких горных экосистем», относятся: Конвенция об охране всемирного наследия (1972), Конвенция о международной торговле видами дикой фауны и флоры (1973), Конвенция о биологическом разнообразии (1992), Конвенция об изменении климата и Киотский протокол (1994), Орхусская Конвенция о доступе к информации, участии общественности и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (1998), Хартия горных народов мира о справедливом и устойчивом развитии горных районов (2000), Декларация Сизсо по устойчивому управлению горными экосистемами (2001), Бишкекская горная платформа (2002).

К горным конвенциям регионального уровня можно отнести Альпийскую конвенцию (1991), Хартию о защите Пиреней (1995), Горную хартию государств – участников Содружества Независимых Государств (1997), Проект Европейской конвенции о горных регионах (2000), Декларацию по устойчивому развитию горных регионов Африки (2002), Центрально-азиатскую горную хартию (2002), Карпатскую конвенцию (2003) [10; 17; 18].

Заметный вклад в научно-правовое обоснование согласовательных документов стратегического развития горных территорий России внёс бывший руководитель Республики Дагестан Р.Г. Абдулатипов [1; 2]. По его инициативе известными московскими и дагестанскими учеными в 2014 г. разрабатывалась Гунибская Декларация [11] и через два года – Декларация о Горной Хартии России [6].

К фундаментальным принципам, на которые следует опираться при разработке и реализации стратегии устойчивого развития горных территорий, относятся [19; 28]:

- системность – когда множество взаимосвязанных элементов образует устойчивое единство и целостность, при этом каждая система является подсистемой более общей системы;
- синергетичность – суммирующий эффект двух и более факторов, когда их действие существенно превосходит эффект каждого в отдельности;
- адаптивность – приспособление человека (общества) к изменениям окружающей среды;

- сбалансированность – согласованное взаимодействие общества с природой на уровне управления;
- управляемость – гармонизация конкурирующих интересов в сферах производства и природопользования;
- природосовместимость – согласованность (гармония) интересов общества с закономерным ходом природных процессов;
- конструктивность – выработка путей сбалансированного и гармоничного развития природы и общества.
- здоровьесберегаемость – целенаправленная деятельность в направлении сохранения и улучшения здоровья населения;
- эргономичность – создание условий и возможностей для лёгкого, приятного и безвредного использования технических систем;
- SMART-управляемость – ресурсопользование на основе «умных», то есть одновременно обеспечивающих конкретность, измеримость, достижимость, значимость и ограниченность во времени целей;
- геоинформационность – фиксация устойчивых признаков социально-экономических и природных систем с упором на статистическую базу;
- трансграничность – неограниченность социально-экономического и природного пространства, потребность к уравновешенному многоцелевому развитию регионов.

Заметим, что ведущие дагестанские экологи, экономисты и экономгеографы довольно часто выступали с изложением собственных концепций и конструктивных принципов устойчивого социально-экономического и экологического развития своей республики [3; 5; 9-11 и др.].

Дагестан как перспективный регион устойчивого развития

Философское обоснование целей и принципов устойчивого развития ГЭКЛ регионального уровня в условиях России привело к формированию более или менее ясных представлений о главных «общественно-экологических ценностях» такого рода территориальных общественных систем.

Устойчивое развитие Страны гор означает, что все ее народы должны осознавать себя равноправными субъектами республики, объединенными единой целью решения сложных проблем ее социально-экономического, этнокультурного и экологического развития.

Дагестан как устойчивый регион должен рассматривать и в весьма прагматичной форме – в виде так называемого пилотного экономического проекта, нацеленного на выведение консолидированного регионального

бюджета из состояния высокой дотационности на уровень самодостаточности. Такой проект не допускает методы истощительного природопользования и предполагает развитие адекватных специфике горного региона преимущественно мелкоконтурных хозяйственных структур, специализирующейся на производстве экологически чистого продукта.

Проект устойчивой экономика должен включать в себя совокупность взаимосвязанных проектов территориальных и отраслевых уровней, объединяемых общей целью – сбалансированное с природой и экологически безопасное развитие с высокой социально-политической и экономической активностью местных сообществ. Экономическая активность людей должна реализовываться в предпринимательстве и иной деятельности, направленной на преодоление исторически сложившейся депрессии. В этой программе особое место занимают вопросы формирования кластеров – территориальных сочетаний предприятий, объединенных общими материальными, финансовыми и информационными потоками, а также едиными мотивациями охраны окружающей среды.

Преимущественное развитие в Дагестане должны получить межрайонные и межзональные агломерации – территории опережающего развития. Они, согласно существующему российскому законодательству, должны служить драйверами региональной экономики, создающими благоприятные условия для формирования кластеров разного типа. Агломерации подтягивают к зонам своего влияния соседние территории и, таким образом, способствуют проявлению интеграционных тенденций. Существенное развитие при этом получают агроэкополисы, техноэкополисы, технопарки и другие эффективные эколого-экономические структуры.

Экономическая концепции устойчивого развития Дагестана, по нашему мнению, должна основываться на задачах всестороннего использования имеющихся ресурсов при максимизации усилий по обеспечению сохранности заповедно-охраняемых территорий, поддержанию жизнеспособности населения и развитию его культурных ценностей с учетом национальных особенностей региона и геополитических интересов страны. Многоукладное горное хозяйство представляет собой исключительно сложный и многогранный объект. Это находит свое убедительное подтверждение в регионально-экономических разработках, проводимых с доскональным учетом дифференцирующего влияния природной среды.

Исследования особенностей территориальной организации населения и хозяйства Дагестана на рубеже XXI века показали, что такие факторы, как окраинность, приграничность, транзитность и полиэтничность в условиях рыночных трансформаций способствуют возрастанию роли экономики прежде всего на равнинных территориях этой республики [25].

Поскольку главными центрами расселения и хозяйственной активности в Дагестане исторически выступают города на равнине, постольку и основные экономико-географические зоны этой республики должны объединять в себе горные и равнинные территории. В последние годы бассейновые регионы РД стали все чаще рассматриваются в ракурсе окружного деления РД. Бассейновый подход в условиях Дагестана предполагает:

1) внедрение окружного административно-территориального управления по аналогии с окружными представительствами Президента РФ;

2) активизацию контакта между горными и равнинными территориями, столь необходимого в рыночных условиях для формирования единого хозяйственного кластера республики;

3) импульсы развития судьбоносной для горного хозяйства отрасли – отгонно-пастбищного животноводства, практически потерявшей в условиях дагестанского рынка свои перспективы;

4) рациональное использование туристско-рекреационных ресурсов по схеме «приморье – предгорье – среднегорье – высокогорье»,

5) смягчение этнической и социальной напряженности в обществе в географической проекции «горы – равнина».

Стратегически важно, чтобы процесс наращивания транспортно-промышленного потенциала в Приморском Дагестане, в частности обусловленный разработками новых нефтегазовых месторождений на Каспийском шельфе, сочетался с настойчивыми протекционистскими мерами по оживлению экономической ситуации в горах. При этом роль локомотивного фактора мог бы сыграть отмеченный выше проект транскавказской автомагистрали от Махачкалы до черноморских портов Грузии.

По нашему убеждению, противоположный ход развития событий, связанный с сохранением существующей тенденции территориально-хозяйственной изоляции Горного Дагестана от экономически прогрессирующего приморья, будет сопровождаться продолжением миграционного оттока горского населения на равнину и вместе с этим обострением общей экономической, этнокультурной и социально-политической обстановки в республике.

Основные выводы

Устойчивое развитие Дагестана можно рассматривать как своеобразный пилотный проект с инновационной моделью социально-экономического, культурного и экологического развития. В рамках такого проекта целесообразно обосновать и отработать такую модель устойчивого развития региона, которая позволит всем народам Дагестана осознать себя рав-

ноправными субъектами республики, объединенными единой целью решения сложных социально-экономических и экологических проблем развития своей родины.

Программа устойчивого развития РД – это совокупность взаимосвязанных проектов различных территориальных и отраслевых уровней, объединенных общей целью сбалансированного социокультурного, экономического и экологического развития. Центральное место в этой Программе должна занять задача формирования территориальных кластеров в виде сочетаний разнообразных производственных систем, объединенных едиными устремлениями местных общин. Кластеры включают в себе реальные механизмы продвижения дагестанцев к новому технико-промышленному и социокультурному укладу.

В республике целесообразно развивать межрайонные и внутрирайонные агломерации – территории опережающего развития. Они будут служить драйверами региональной экономики, создающими благоприятные условия для формирования кластеров разного типа. Агломерации способны подтягивать к зонам своего влияния соседние территории и, таким образом, способствовать усилению интеграционных тенденций. Существенное развитие получают агроэкополисы, техноэкополисы, технопарки и другие эффективные эколого-экономические структуры.

Важно, чтобы стратегирование устойчивого развития горных территорий в условиях Дагестана было нацелено на восстановление и развитие в их пределах обрабатывающих отраслей с активным внедрением экотехнологий, достижение баланса в соотношении производственного и затратно-экологического секторов экономики, формирование мест приложения труда с повышенной креативно-инновационной активностью занятых в них молодых людей.

В конечном итоге, государственная политика Республики Дагестан должна осуществляться в рамках глобальной стратегии устойчивого развития территорий в интересах удовлетворения жизненных потребностей нынешних и будущих поколений.

Литература:

1. Абдулатипов Р. Г. Концепция и стратегия развития горных территорий Российской Федерации в современных условиях // Эффективное развитие горных территорий России: Сб. трудов конф. Махачкала: Правительство РД, 2016. С. 7–21.
2. Абдулатипов Р. Г., Баденков Ю. П., Магомедханов М. М., Халидов Д. Ш., Эльдаров Э. М. Концепция декларации о Горной хартии России // Региональные аспекты социальной политики. 2016. № 18. С. 5–19.

3. Абдурахманов Г. М., Урсул А. Д., Мунгиев А. А. Социально-экологическая реабилитация и устойчивое развитие Республики Дагестан (концепция и программа). Махачкала, 1995. 200 с.
4. Агларов М. А. Сельская община в Нагорном Дагестане в XVII – нач. XIX в. (исследование взаимоотношения форм хозяйства, социальных структур и этноса). М.: Наука, 1988. 243 с.
5. Алиев В. Г. Экономика Дагестана: об итогах постсоветской эволюции и о выработке антикризисно-реформационной стратегии // Российский экономический журнал. 2002. № 9. С. 91-95.
6. Баденков Ю. П., Магомедханов М. М., Халидов Д. Ш., Эльдаров Э. М. Декларация о Горной хартии России / Отв. ред. Д. Ш. Халидов. Махачкала, 2016. 20 с.
7. Бестужев-Лада И. В. Рабочая книга по прогнозированию. М.: Мысль, 1982. 430 с.
8. Веденин Ю.А. География наследия. Территориальные подходы к изучению и сохранению наследия. М.: Новый Хронограф, 2018. 472 с.
9. Гаджиев Н. Г., Рабаданов М. Х., Эльдаров Э. М. Каспийский транспортный узел и геоэкономическая стратегия Дагестана // Научное обозрение: теория и практика. 2017. № 7. С. 13–21.
10. Горная хартия государств – участников Содружества Независимых Государств [Электронный ресурс] // Консорциум-Кодекс. URL: <http://docs.cntd.ru/document/1901945> (дата обращения 10.08.2019)
11. Горные районы Северного Кавказа: развитие через интеграцию культуры, экономики и экологии. Гунибская Декларация. Махачкала, 2014. 6 с.
12. Замятин Д. Н. Геокультура и процессы межцивилизационной адаптации: стратегии репрезентации и интерпретации ключевых культурно-географических образов // Цивилизация. Восхождение и слом. М.: Наука, 2003. С. 213–256.
13. Зырянов А. И. Регион: пространственные отношения природы и общества: Автореф. дис. ... д.г.н. / Перм. гос. ун-т. Пермь, 2007. 42 с.
14. Исмаилов Ч. Н. Совершенствование транспортно-логистической системы и устойчивое развитие Азербайджана // Вестник Тверского Государственного университета. 2016. №2. С.149–155.
15. Кисриев Э. Ф. Ислам и власть в Дагестане / Центр цивилизационных и региональных исследований РАН. М.: ОГИ, 2004. 224 с.
16. Колосов В. А., О'Локлин Дж. Социально-территориальная динамика и этнические отношения на Северном Кавказе // Полис (Политические исследования). 2008. № 4. С. 27-47.
17. Котляков В. М., Баденков Ю. П. Развитие горных регионов России: к 20-летию саммита ООН в Рио-де-Жанейро и 10-летию горного самми-

- та в Бишкеке // Устойчивое развитие горных территорий. 2010. № 3 (5). С. 14–21.
18. Кочуров Б. И. Горный Алтай как эколого-экономический регион // Экология и промышленность России. 1997. № 9. С. 4–8.
 19. Кочуров Б. И., Забураева Х. Ш., Керимов И. А., Эльдаров Э. М., Гайрабеков У. Т., Ивашкина И. В., Фомина Н. В. Современные проблемы природопользования на Северном Кавказе и пути их решения // Устойчивое развитие горных территорий Кавказа. Коллективная монография. Том I. М.: ИИЕТ РАН, 2018. С. 169–173.
 20. Кулешова М. Е., Стрелецкий В. Н. Формирование и эволюция представлений о культурном ландшафте // В фокусе наследия. М. : Ин-т географии РАН, 2017. С. 313–329.
 21. Люкшандерль Л. Спасите Альпы: Пер. с нем. М.: Прогресс, 1987. 168с.
 22. Магомедханов М. М. Дагестанцы: вехи этносоциальной истории. Махачкала : ДНЦ РАН, 2007. 254 с.
 23. Полян П. М. Причерноморье как амфитеатр геноцида и депортаций // Неприкосновенный запас. 2012. № 1(81). С. 92–110.
 24. Полян П. М. Проблемы изучения и развития горных районов // География и природные ресурсы. 1989. №4. С. 102–107.
 25. Пуляркин В. А. Трансформация традиционного сельского хозяйства // Развивающиеся страны. Основные пробл. экон. и соц. географии. М.: Мысль, 1983. С. 88–137.
 26. Рагулина М. В. Культурный ландшафт: интегральный взгляд. Ульяновск: Зебра, 2015. 147 с.
 27. Родоман Б. Б. Горы и человек: парадигмы и парадоксы освоения //Проблемы горного хозяйства и расселения. М.: Ин-т географии АН СССР, 1988. С. 16–25.
 28. Родоман Б. Б. Саморазвитие культурного ландшафта и геобионические закономерности его формирования // Географические науки и районная планировка. Вопросы географии: сб.113. М.: Мысль, 1980. С.117–127.
 29. Стратегия социально-экономического развития Республики Дагестан до 2025 года: Проект. Махачкала: Правительство РД, AV Investment Consulting Company LLC, 2011. 45 с.
 30. Торез П. Транспорт и связь как главное условие развития горных регионов // Труды Географического общества РД. Вып. 33. Махачкала, 2005. С. 39–42.
 31. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. СПб.: Ювента, 1999. С. 15–52.

32. Чистяков К.В., Зелепукина Е.С., Гаврилкина С.А. Оценка реакции ландшафтных структур горных территорий Алтая и Саян на изменения // Вопросы географии. Исследования гор. Вып. 137. М. : Изд. РГО, 2014. С. 315–331.
33. Шальнев В.А. Эволюция ландшафтов Северного Кавказа. Ставрополь : Изд-во Ставро.гос. ун-та, 2007. 309 с.
34. Эльдаров Э. М. Геоадаптационные процессы в социально-экологических системах Дагестана: Автореф. дисс. . . . докт. геогр. наук / МГУ. М., 1998. 44 с.
35. Эльдаров Э. М. Горы вне закона (Интервью А. Меламедова) // Дагестан. 2016. №2. С. 4-8.
36. Эльдаров Э. М. Параметрический аспект пространственно-временной концепции туризма Ю. А. Веденина // В фокусе наследия / сост., отв. ред. М.Е. Кулешова. М.: Институт географии РАН, 2017. С. 469–477.
37. Эскеров Д.Б. Социально-экономические проблемы формирования рынка труда и управления занятостью в депрессивно-трудоизбыточном регионе. Махачкала: ДНЦ РАН, 2000. 312 с.
38. Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса. М.: Прогресс, 1974. 592 с.
39. Egli E. Mensch und Landschaft. Kulturgeographische Aufsätze und Reden. Zurich Munchen: Artemis Verlag, 1975. 376 s.
40. Hale R. A Map of Vernacular Regions in America. Unpublished doctoral dissertation. Minneapolis: Univ. of Minneapolis, 1971.
41. Meadows D. H. The Global Citizen. Washington (DC): Island Press, 1991. 311 p.
42. Mitchell D. Cultural landscapes: The dialectical landscape: Recent landscape research in human geography // Progress in human geography, 2002. V. 26. P. 381–389.
43. Zelinsky W. North America's Vernacular Landscape // Annals of the Association of American Geographers, 1980. Vol. 70. № 1. P. 1–16.

XÜLASƏ

DAĞ REGIONUN DAVAMLI İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNİN BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ (DAĞISTAN TİMSALINDA)

Eldarov E.M.

Dağıstan Dövlət Universiteti, Rusiya

İsmayılov Ç.N.

Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

Məqalədə dağ rayonlarının davamlı inkişafı məsələləri təhlil edilir. Dağ etnomədəni landşaftların öyrənilməsinin ümumnəzəri yanaşmaları əsaslandırılır. Məqalənin müəllifləri regionun qeyri-sabit inkişaf prosesini ərazi sosisumu mənəvi diskomfort səpkisindən baxılmasını təklif edirlər. Bu mühitdə uzun müddətdə olduğu halda əksər hallarda psixofiziki pozuntular müşahidə edilir. Qeyd olunur ki, əsrlər boyu dağ regionlarının təbii resurs potensialı Qafqazda düzən ərazilərin vəziyyətinin yaxşı qalmasında başlıca rollardan birini oynamışlar. Bununla əlaqədar olaraq, məqalənin müəllifləri hesab edirlər ki, dağlıq ölkələrdə davamlı inkişafın təmin edilməsi probleminin həlli, dağ-düzən inteqrasiyanın güclənməsinin iqtisadi və hüquqi mexanizminin dərinədən öyrənilməsi əsasında mümkündür.

Açar sözlər: *Dağıstan Respublikası, dağ əraziləri, davamlı inkişaf, dağ mədəni-landşaf sistem*

SUMMARY

SOME THEORETICAL ISSUES OF ENSURING SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE MOUNTAIN REGION (ON THE EXAMPLE OF DAGESTAN)

Eldarov E.M.

Dagestan State University, Russia

Ismayilov Ch.N.

Baku State University, Azerbaijan

The article discusses the sustainable development of mountain regions. The substantiation of general theoretical approaches to the study of mountain ethno-cultural landscapes as objects of social geography is given. At the same time, the authors propose to consider the process of unstable development of the region through the prism of primarily the problem of moral discomfort of territorial society, a long stay in which usually leads to the emergence of its psychophysiological disorders. It is emphasized that over the centuries the natural resource potential of the mountain regions played a key role in maintaining the favorable condition of the lowland territories of the Caucasus. Therefore, the authors see a solution to the problem of ensuring the sustainable development of the mountain regions of the country in a deep study of the possibilities and ways of developing economic and legal mechanisms to strengthen mountain-plain integration.

Keywords: *Republic of Dagestan, mountainous territories, sustainable development, mountainous cultural and landscape system*

ВЛИЯНИЕ ФУНГИЦИДА MASS FOSET РАЗЛИЧНЫХ КОНЦЕНТРАЦИЙ НА ГЕМОГЛОБИН КРОВИ САЗАНА

Мамедова С.И.

*Бакинский Государственный Университет
e-mail: sevaxalilovna@mail.ru*

В данной экспериментальной работе представлены данные о влиянии фунгицида Mass Foset летальных, сублетальных концентраций на гемоглобин крови сазана. Так, летальная концентрация 96 часовой экспозиции составило 344,57 мг/л, сублетальная концентрация ¼ части летальной концентрации 96 часовой экспозиции составило 86,14 мг/л и исследовалось на 4,6 и 8-ой день исследований. Анализируя полученные данные, можно сделать вывод, что воздействие препаратов различной концентрации вызывают изменения в уровне гемоглобина крови сазана. Эти изменения могут быть связаны с токсическим действием фунгицида, который влияет на кровь сазана.

Ключевые слова: *сазан, кровь, гемоглобин, фунгицид*

Введение

Гематологические исследования занимают одно из ведущих мест среди ряда биологических методов индикации и являются одними из высокочувствительных методов, отражающих уровень антропогенной нагрузки. Гематологические показатели обладают высокой лабильностью, динамично реагируют на любое изменение условий обитания. Поэтому оценка изменений показателей крови при воздействии неблагоприятных факторов среды, играет большую роль для определения функционального состояния организма рыб. Значение показателей крови специфично для каждого вида рыб, и это позволяет использовать их в качестве индикаторов патологических процессов, происходящих на организменном уровне. Изучение гематологических параметров, направленное на составление клинического диагноза рыб, используется для установления уровня токсичности окружающей среды.

Материалы и методы исследования

Биологическом объектом наших исследований является сазан, который мы приобретали в городе Нефтчале в Хыллинском рыбном заводе по производству осетровых. Хочу выразить им особую благодарность, так как они оказали нам огромную помощь, обеспечивая нас рыбами, которых мы использовали в наших исследованиях. Максимальная длина сазана может достигать 100-105 см. Половая зрелость наступает в возрасте 3-4 лет. В наших исследованиях использовались 6-ти месячный сазан.

Вес сазана составлял 40-45 г, длина 20-25 см. С целью недопустимости стресса, исследуемые экземпляры рыб были помещены в аэрируемые ёмкости и доставлены для дальнейшей работы в аквариальную института физиологии НАНА.

Среднесуточная температура воды в ваннах, где содержались подопытные рыбы, составляла 18-20°C, рН воды 7,1, содержание в воде кислорода составляло 7 мг/л. Проводилась непрерывная аэрация.

Перед началом исследований мы определили летальные (ЛК 50), сублетальные (СК) концентрации для фунгицида –Mass Foset по методу Finney Dj. Так, летальная концентрация 96 часовой экспозиции составило 344,57 мг/л, сублетальная концентрация $\frac{1}{4}$ части летальной концентрации 96 часовой экспозиции составило 86,14 мг/л и исследовалось на 4,6 и 8 день исследований.

Анализ крови сазана проводился по общепринятой методике Svobodova Z., Pravda D., Palachkova J. (1991). Для проведения гематологических анализов у исследуемых рыб кровь бралась из хвостовой вены, путём отсечения хвостового стебля.

Определение концентрации гемоглобина производилось в гемометре Сали (1991). Для этого к децинормальному раствору соляной кислоты добавляли 20 мкл крови. Смесь перемешивали и через 10 минут добавляли дистиллированную воду до получения цвета в стандартных пробирках. Полученное значение в г% умножалось на 10 для выражения в г/л.

В статье мы приводим результаты проведённых исследований, где выражены резкие изменения исследуемых показателей.

Результаты исследования и их обсуждение

Кровь рыб, также как и высших позвоночных, состоит из плазмы и форменных элементов. Характерной особенностью эритроцитов рыб является то, что они содержат большое овальное ядро, которое составляет

29% объёма клетки. Поэтому эритроциты рыб отличаются большей жизнеспособностью по сравнению с эритроцитами млекопитающих. В периферической крови рыб эритроциты динамичны, физиологически имеют гетерогенную структуру, то есть наряду со зрелыми эритроцитами в периферической крови рыб циркулируют одновременно незрелые и делящиеся эритроциты. В эритроцитах содержится дыхательный пигмент гемоглобин, основной функцией которого является транспорт кислорода к органам и тканям. Изменение условий обитания отражается на концентрации гемоглобина. Следует отметить, что такие гематологические параметры, как концентрация гемоглобина, являются индикаторами токсичности среды, которые широко применяются при мониторинговых работах.

Одним из этапов наших исследований было изучение крови сазана в норме и при воздействии исследуемого препарата при различных концентрациях. Определяли концентрацию гемоглобина.

В норме концентрация гемоглобина у шестимесячного сазана составляет $89,00 \pm 3,41$ г/л.

При проведении экспериментов с исследуемым препаратом Mass Foset мы выявили, что данный фунгицидразной концентрации вызывает резкое снижение гемоглобина, почти в 2 раза. Так, при летальной концентрации 96 часовой экспозиции уровень гемоглобина составил $46 \pm 5,35$ г/л ($P < 0,001$). Однако при изучении уровня концентрации гемоглобина на 4 день $\frac{1}{4}$ части летальной концентрации 96 часовой экспозиции составило $72,50 \pm 2,07$ г/л

($P < 0,001$), на 6 день исследований гемоглобин понизился до $69,50 \pm 2,17$ г/л ($P < 0,001$), а на 8 день составило $55,00 \pm 1,49$ г/л ($P < 0,001$),

Полученные данные позволяют утверждать, что снижение концентрации гемоглобина может быть связано с чувствительностью клеток эритроцитарного ряда к цитотоксическому эффекту (Summonu T., Olovede O., 2008). Авторы считают, что при этом происходит подавление процесса эритропоэза. Показатель концентрации гемоглобина в крови отражает возможности снабжения организма кислородом.

Увеличение количества форменных элементов крови – это иммунологическая попытка рыб мобилизовать защитные резервы организма против токсических веществ, что связано с лейкотоксическим эффектом, с изменением формы или количества эритроцитов под воздействием токсичности среды (Akinrotimi O., Orlu E., Gabriel U., 2013).

Выводы

1. Были определены различные концентрации исследуемых препаратов.
2. При исследовании этих препаратов было выявлено, что они приводят к понижению уровня концентрации гемоглобина сазана.
3. Данные токсины влияют на физиологические функции крови.

Литература:

1. Лепилина И.Н., Романов А.А., Фёдорова Н.Н. (2006) Некоторые гематологические показатели стерляди в речной и морской периоды жизни // Вестник АГТУ, №3(32), с.145-149
2. Al – Attar A. (2005) Changes in hematological parameters of the fish, *Oreochromis niloticus*, treated with sublethal concentration of cadmium // Pakistan J. Biol Sci, v8, №3, p.421 - 424
3. Atamanalp M., Aksakal E., Kocaman E. (2011) The Alterations in the Hematological Parameters of Rainbow Trout, *Oncorhynchus mykiss*, Exposed to Cobalt Chloride // Kafkas Univ Vet Fak Derg, v.17, p.73-76
4. Akinrotimi O., Orlu E., Gabriel U. (2013) Hematological responses of *Tilapia Guineensis* treated with industrial effluents // Appl Ecol Environ Sci, v.1, № 1, p. 10-13.
5. Finney D. J. Probit analysis (1980) // Cambridge: Cambridge University Press, p. 333..
6. Sunmonu T., Olovede O. (2008) Hematological response of African catfish (*Clarias gariepinus*) and Rat to crude oil exposure // Internet J. Hematol., v. 4, № 1, p. 1-6
7. Svobodova Z., Pravda D., Palackova J. (1991) Unified methods of hematological examination of fish // Research Institute of Fish Culture and Hydrobiology, Vodnany, 31 p.

XÜLASƏ

MÜXTƏLİF KONSENTRASIYADA OLAN FUNGISİD MASS FOSETİN ÇƏKİ BALIĞININ QANINDA HEMOQLOBİNƏ TƏSİRİ

S.İ.Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti

Bu eksperimental işdə letal və subletal konsentrasiyalarda fungusid Mass Foset-in çəki balığının qanında hemoqlobinin miqdarına təsiri öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, bu preparatın letal konsentrasiyası 344,57 mq/l, subletal konsentrasiyası isə 86,14 mq/l. Letal konsentrasiya 96 saat sonra öyrənilmişdir, subletal konsentrasiyala isə tədqiqatın 4,6 və 8 gün öyrənilmişdir. Alınmış nəticələri təhlil edərək, müəyyən olunmuşdur ki, müxtəlif konsentrasiyalı preparat çəki balığının qanında hemoqlobinə təsir edir. Balıqların qanında hemoqlobinin miqdarının dəyişməsi Mass Foset fungusidinin toksiki təsiri nəticəsində baş verir.

Açar sözlər: *Çəki balığı, qan, fungusid*

SUMMARY

INFLUENCE FUNGICIDES MASS FOSET OF VARIOUS CONCENTRATION ON HEMOGLOBIN OF BLOOD OF THE CYPRINUS CARPIO

Mamedova S.I.

Baku State University

Analyzing the obtained data, it is possible to draw a conclusion, that influence of preparations various concentration is caused by changes in level of hemoglobin of blood of a *Cyprinus carpio*. These changes can be connected with toxic action фунгицида which influences blood of a *Cyprinus carpio*.

Keywords: *carp, blood, hemoglobin, fungicide*

СООТНОШЕНИЕ ЛИМФОЦИТОВ В ЛЕЙКОЦИТАРНОЙ ФОРМУЛЕ РЫБ ПОСЛЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ АЦЕТАТА СВИНЦА

Сафиханова Х.М.

*Институт Физиологии НАН Азербайджана
email: khatira.safikhanova.74@mail.ru*

В представленной исследовательской работе было изучено влияние ацетата свинца на соотношение лимфоцитов в лейкоцитарной формуле крови куринского сазана.

Для экспозиций использовались 800, 400, 100 и 50 мг/л концентрации этого вещества. Выдерживание экспериментальных рыб в концентрации 800 мг/л ацетата свинца продолжалось 4 суток, 400 и 100 мг/л – 10 суток, а 50 мг/л – 30 суток. Установлено достоверное уменьшение ($p \leq 0,05$) соотношения лимфоцитов в крови исследуемых рыб в результате влияния ацетата свинца в течение 10 (400 и 100 мг/л) и 30 суток (50 мг/л).

Ключевые слова: *лимфоциты, лейкоцитарная формула, свинец, сазан*

Введение

В настоящее время одними из наиболее вредных загрязнений, имеющих самые разнообразные вредные последствия для жизнедеятельности живых организмов, являются загрязнения тяжелыми металлами. При этом, достигая определенной концентрации в организме, они начинают свое губительное воздействие - вызывают отравления, мутации. Кроме того, что сами они отравляют организм, они еще и чисто механически засоряют его - ионы тяжелых металлов оседают на стенках тончайших систем организма и засоряют почечные каналы, каналы печени, таким образом, снижая фильтрационную способность этих органов [1, 3, 7]. Свинец, относящийся к тяжёлым металлам, известен как токсическое вещество почти 5 тысяч лет среди греческих и арабских ученых. Свинец препятствует одной из ступеней биосинтеза гема, считается сильнейшим нейротоксином и вызывает повышенную агрессивность. Известно, что хроническое отравление свинцом постепенно приводит к нарушениям функций почек, нервной системы, анемии. К настоящему времени антропо-

погенные факторы глобально изменили и продолжают изменять условия существования рыб. Происходящее загрязнение рек и озер влечет за собой резкое сокращение их численности, путём разрушения экосистем [2, 5, 8, 9]. Известно, что свинец относится к тиоловым ядам и, хотя токсические эффекты этого металла тщательно изучены, механизмы его токсического действия все же требуют тщательного изучения [10].

Рыбы гораздо чувствительнее, чем высшие позвоночные, к тяжелым металлам, которые оказывают существенное влияние на иммунологические реакции организма.

Главная роль в формировании иммунного ответа организма принадлежит иммунокомпетентным клеткам, к которым относят, прежде всего, лимфоциты. Изучение лейкоцитов крови позволяет нам оценить общее физиологическое состояние организма, его устойчивость, способность адаптироваться к условиям среды и, в частности, к токсическим веществам, загрязняющим водоёмы.

Целью настоящего исследования явилось изучение лейкоцитарной формулы крови куринаго сазана на фоне экспериментального моделирования интоксикации ацетатом свинца.

Материал и методика

В работе было проведено микроскопическое исследование мазков крови сазана с целью изучения лейкоцитарной формулы. Вес рыб составлял приблизительно $42,3 \pm 2,1$ г, длиной $18,3 \pm 0,88$ см. Экземпляры рыб содержались в аквариальной Института Физиологии. Среднесуточная температура воды в ваннах составила $21-23^\circ\text{C}$. В период экспериментов проводилась непрерывная аэрация воды. Исследуемый материал состоял из контрольных и экспериментальных групп рыб. Экспериментальные рыбы были подвергнуты воздействию ацетата свинца. Для экспериментов были выбраны следующие концентрации этого вещества – 800, 400, 100 и 50 мг/л. Выдерживание экспериментальных рыб в концентрации 800 мг/л ацетата свинца продолжалось 4 суток, 400 и 100 мг/л – 10 суток, а 50 мг/л – 30 суток. Мазки крови рыб окрашивались краской Гимза, используя метод Романовского. Изучение мазков крови проводилось под световым микроскопом NU2 (Carl Zeiss, Jena). Увеличение микроскопа составило 1250. Соотношение различных видов лейкоцитов исчислялось из расчёта на 100 клеток. Фотографирование мазков крови производилось при помощи цифровой камеры Canon G-9. Для статистической обработки была использована программа STATISTICA. Достоверная значимость определялась на уровне $p \leq 0,05$.

Результаты исследования и обсуждение

В представленной работе были исследованы мазки крови рыб, на примере куринового сазана, с целью изучения лейкоцитарной формулы. Исследование контрольной группы установило лимфоцитарный характер крови этого вида рыб, при котором лимфоциты составляли $84,8 \pm 4,9$ процента среди остальных видов лейкоцитов – промиелоцитов, миелоцитов, метамиелоцитов и моноцитов. Выдерживание исследуемых рыб на протяжении 4 суток в концентрации 800 мг/л ацетата свинца обнаружило аналогичный уровень соотношения лимфоцитов в лейкоцитарной формуле - $86,1 \pm 3,8$, что свидетельствует о том, что экспозиция с данным веществом в течение этого времени не привлекла достоверным изменениям соотношения лейкоцитов. 10-дневная экспозиция ацетата свинца, когда были использованы концентрации 400 и 100 мг/л, показали достоверные изменения, при уровне значимости $p \leq 0,05$, в соотношении лейкоцитов исследованных рыб, при котором процент лимфоцитов составлял соответственно $73,1 \pm 3,6$ и $76,8 \pm 4,1$. Достоверно значимые изменения в лейкоцитарной формуле также были выявлены и в группе рыб, выдерживание которых в данном веществе продолжалось в течение месяца ($p \leq 0,05$). При этом была использована концентрация 50 мг/л ацетата свинца. Здесь соотношение лимфоцитов составило $77,8 \pm 2,9$ (рис.).

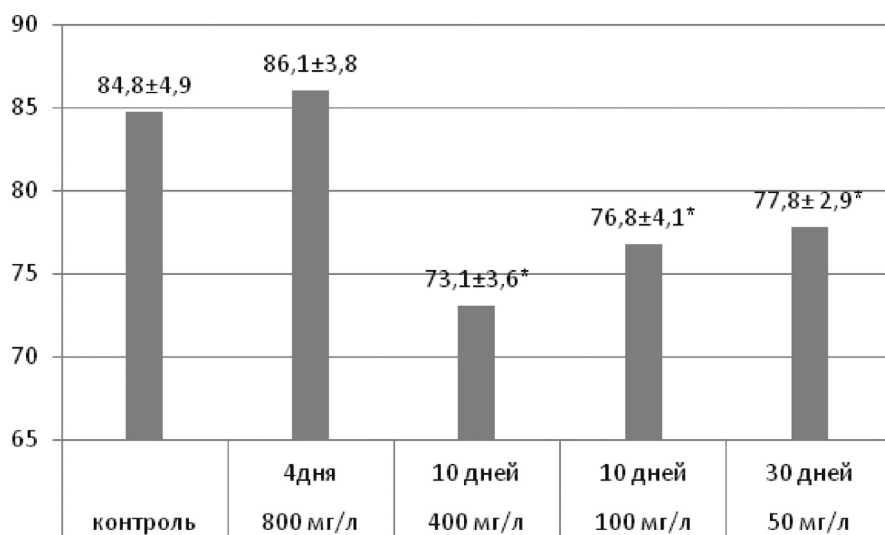

Рис. Соотношение лимфоцитов в лейкоцитарной формуле крови куринового сазана ($n=10$, $M \pm \sigma$)

* $p \leq 0,05$

Целью данной работы было исследование лейкоцитарной формулы курунского сазана при воздействии ацетата свинца в острой, сублетальной и хронической концентрации для оценки его адаптационных возможностей в условиях загрязняющих факторов.

Известно, что лейкоциты – полиморфные и полифункциональные клетки крови, которые выполняют разнообразные физиологические и иммунологические функции. Эти клетки осуществляют защиту организма от чужеродных тел, обеспечивают адаптацию рыб к биотическим и абиотическим факторам и иммунитет к паразитам [4]. Таким образом, соотношение лейкоцитов относится к важным характеристикам, которое оценивает состояние иммунной системы рыб. То обстоятельство, что абсолютное большинство в лейкоцитарной формуле исследуемых рыб составляет лимфоциты, указывает на высокую степень клеточного иммунитета. Изменение соотношения различных видов лейкоцитов в лейкоцитарной формуле представляется важным для того, чтобы понимать направление морфофизиологических перестроек клеточного состава лейкоцитов в процессе адаптации рыб к загрязнению [6].

Известно, что свинец вызывает неспецифические иммунные ответы у сазанов [10]. В данном исследовании, также как и в нашей работе, был установлен достоверный сдвиг лейкоцитарной формулы крови сазана за счет увеличения содержания нейтрофилов и соответствующего уменьшения содержания лимфоцитов. Таким образом, при экспериментальном моделировании интоксикации курунского сазана ацетатом свинца кровь характеризуется имеющими место изменениями в лейкоцитарной формуле.

Полученные в нашей работе результаты свидетельствуют о напряженности неспецифического звена иммунной системы рыб в условиях воздействия ацетата свинца и помогают уточнить представления о механизмах отравлений, что в свою очередь может способствовать решению задач управления процессами детоксикации рыб.

Литература:

1. Заботкина Е.А., Лапирова Т.Б. Влияние тяжелых металлов на иммунофизиологический статус рыб. Успехи современной биологии, 2003, т.123, № 4, стр.401-408
2. Лощенко В.И., Просенко А.Е., Сивохина Л.Н., Сахаров А.В. Влияние ацетата свинца на структурно-функциональную организацию органов передней и средней кишки сибирского осетра. Вестник НГПУ, 2017, т.7, №3, стр.210-221

3. Abdulmotalib J. Al-Rudainy. Effects of Sub-lethal Exposure to Lead Acetate on Haematological Indices and Growth Rate of Bunni Mesopotamichthys sharpeyi. *Advances in Animal and Veterinary Sciences*, 2015, v.3(11), p.569-573
4. Alaa G.M. Osman, Khaled Y. AbouelFadl , Abd El Baset M. Abd El Reheemet al Blood Biomarkers in Nile tilapia *Oreochromis niloticus niloticus* and African Catfish *Clarias gariepinus* to Evaluate Water Quality of the River Nile. *Journal of FisheriesSciences*, 2018, v.12(1)
5. Kamaruzzaman B.Y., Rina Z., AkbarJohn B., Jalal K.C.A. Heavy metal accumulation in commercially important fishes of south west Malaysian coast. *Research Journal of Environmental Sciences*, 2011, №5, p.595-602
6. Khalid Abdullah Al-Ghanim. Impact of nickel (Ni) on hematological parameters and behavioral changes in *Cyprinus carpio* (common carp). *African Journal of Biotechnology*, 2011, v.10(63), pp. 13860-13866
7. Mohammad MNAuthman, Mona SZaki, Elsayed AKhallaf, Hossam H Abbas. Use of Fish as Bio-indicator of the Effects of Heavy Metals Pollution. *Journal of Aquaculture Research & Development*, 2015, 6(4)
8. Sanaa A. Mustafa, Jamal K. Al-Faragi, Noor M. Salman, Abdulmotalib J. Al-Rudainy. Histopathological Alterations in gills, liver and kidney of common carp, *Cyprinus carpio* L. exposed to lead acetate. *Advances in Animal and Veterinary Sciences*, 2017, v.5(9), p.371-376
9. Siji Thomas, Abbas.J.Mohaideen. Determination of lead in fish, water and sediment. *Journal of Environmental Science, Toxicology and Food Technology*, v.8(9), pp. 38-42
10. Witeska M., Kondera E., Szymańska M., Ostrysz M. Hematological changes in common carp (*Cyprinus carpio* L.) after short-term lead (Pb) exposure. *Pol. J. Environ. Stud.*, 2010, 19(4), pp.825–831

XÜLASƏ

QURĞUŞUN ASETATIN TƏSİRİNDƏN SONRA BALIQLARIN LEYKOSİTAR FORMULASINDA LİMFOSİTLƏRİN NİSBƏTİ

Səfixanova X.M.

AMEA-nın Fiziologiya İnstitutu

Təqdim olunan tədqiqat işində qurğuşun asetatın Kür çəki balığının leykositar formulasında limfositlərin nisbətinə təsiri tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar üçün 800, 400, 100 və 50 mq/l konsentrasiyalardan istifadə edilmişdir. Tədqiq olunan balıqlar qurğuşun asetatın 800 mq/l konsentrasiyasında 4 gün, 400 və

100 mq/l – 10 gün, 50 mq/l – 30 gün saxlanması ilə davam etdirilmişdir. Tədqiq olunan balıqların qanında qurğuşun asetatın 400 və 100 mq/l konsentrasiyalarında 10 gün ərzində və 50 mq/l konsentrasiyada 30 gün təsiri nəticəsində limfositlərin nisbətində etibarlı dərəcədə azalma müəyyən edilmişdir ($p \leq 0.05$).

Açar sözlər: *limfositlər, leykositar formul, qurğuşun, çəki balığı*

SUMMARY

RATIO OF LIMFOCYTES IN THE LEUKOCYTE FORMULA OF FISH AFTER IMPACT OF LEAD ACETATE

Safikhanova Kh.M.

Institute of Physiology, ANAS of Azerbaijan

In the presented research work the effect of lead acetate on the ratio of limfocytes in the leykocyte formula of blood in Kura carp was studied. For exposures 800, 400, 100 and 50 mq/l concentrations of this substance were used. Keeping of experimental fish at a concentration of 800 mq/l of lead acetate lasted 4 days, 400 and 100 mq/l – 10 days, and 50 mq/l – 30 days. A significant decrease ($p < 0.05$) in the ratio of lymphocytes in the blood of the studied fish was established as a result of the influence of lead acetate for 10 (400 and 100 mg/l) and 30(50 mg/l) days.

Keywords: *lymfocytes, leykocyte formula, lead, carp*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ, СОЦИАЛЬНЫЕ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ИНДИКАТОРЫ В МОНИТОРИНГЕ РЕГИОНАЛЬНОГО И ГЛОБАЛЬНОГО УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Алакбаров У.К., Бабаева А.Э.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики*

Современные экономические, социальные и экологические вызовы способствовали формированию концепции устойчивого развития. В статье показано, что состояние устойчивого инклюзивного развития является современным статистическим показателем, характеризующим эффективность использования достижений экономики страны для решения социальных проблем, повышения благосостояния людей и обеспечения долгосрочности этого процесса. Сравнительный анализ индикаторов устойчивого развития в странах Каспийского региона показал, что Азербайджанская Республика обеспечивает наиболее эффективное использование человеческих и финансовых ресурсов для построения общества инклюзивного устойчивого развития. В соответствии с отчетами международных организаций страна является глобальным и региональным лидером в этой области. В статье обсуждаются технологии государственного управления, обеспечивающие эти успехи.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, цели устойчивого развития, эффективность использования энергии, глобальные изменения климата, человеческое развитие*

На разных этапах формирования человеческого общества перед общностью людей, а впоследствии сформировавшимися странами ставились различные задачи в области управления процессами развития. Проведенный анализ показал, что на ранних этапах развития человеческого общества, основной задачей и главным приоритетом была возможность выживания в условиях первобытного общества. Первобытное общество и догосударственные формы управления обществом обеспечивали лишь минимальные условия для того, чтобы люди могли выживать в условиях наличия, в основном, только скудного продовольственного обеспечения. Это цель достигалась за счет использования относительно ограниченных ресурсов готовых продуктов природы, путем специфических сфер и форм деятельности человека, включая собирательство, охоту,

рыболовство. Первичные ремесла, изготовление примитивных инструментов и приспособлений для труда и быта также были сформированы на этом этапе развития общества (1). В целом указанные период развития человеческого общества характеризовался равенством, однако, это равенство было в условиях больших лишений (2).

На последующих этапах развития человечества задачи в области управления обществом людей были направлены на решение разных проблем. С точки зрения устойчивого развития это были такие проблемы, как право на свободный труд, право на достойный труд, право на развитие и реализацию собственного потенциала, право на жизнь в условиях инклюзивного общества. Последовательность этих процессов и их сущность представлены на Рисунке 1 (2).

Рисунок 1. Цели развития человека на различных этапах эволюции человеческого общества (2).

Особенностью процесса исторического развития человеческого общества, представленного на Рисунке 1, является то, что на всех этапах имело место значительное неравенство в доходах и потреблении между различными слоями общества. Только в условиях примитивного общества, формирования первобытнообщинного строя имело место равенство в потреблении, которое достигалось за счет того, что продовольственное и другое обеспечение было очень скудным и равномерно распределялось между членами общества. С формированием в мире новых экономических отношений, включая рабовладельческий строй, феодализм и капитализм, стало расти неравенство в потреблении и доходах, как между отдельными государствами, так и между различными группами населения в пределах одной страны. Этот процесс особенно обострился в доминирующем в

настоящее время обществе потребления (3). По данным Всемирного Банка в некоторых случаях доходы на душу населения в одних странах могут превышать аналогичные показатели, наблюдаемые в других стран в десятки, а в ряде случаев – в сто раз. Например, в некоторых странах Африки, таких как Центральноафриканская Республика, Бурунди, Конго ВВП (внутренний валовой продукт) на душу населения меньше, чем одна тысяча долларов США в год. В то же время в некоторых странах мира, например, в Люксембурге, ВВП на душу населения составляет более 100 тысяч долларов США в год (4). Столь резкие различия в доходах на душу населения также находят отражение в показателях уровня социального развития. Об этом свидетельствует такой показатель, как ожидаемая продолжительность жизни в странах с различным уровнем экономического и социального развития (Рисунок 2).

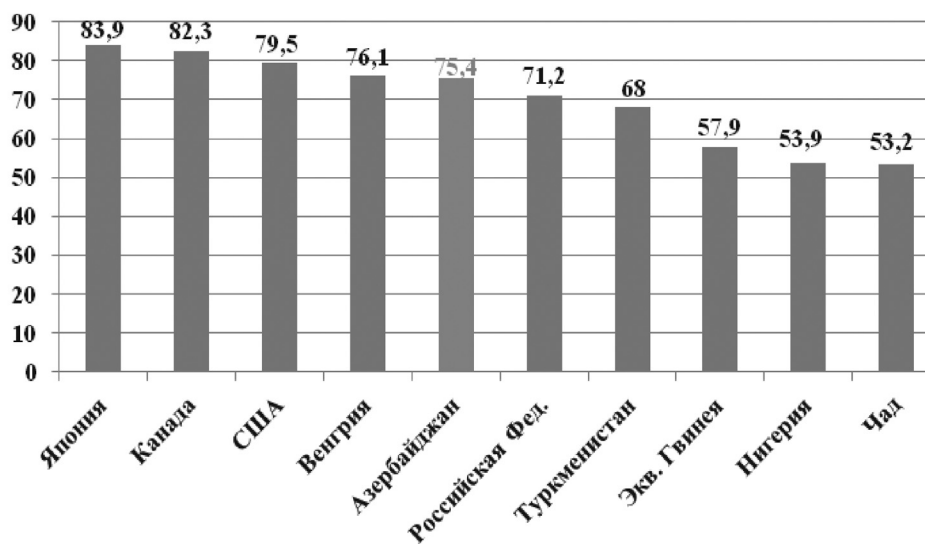

Рисунок 2. Различия в средней ожидаемой продолжительности жизни в различных странах мира (5).

Известно, что потенциал долголетия людей достаточно высок и по современным данным превышает 100 лет. Насколько этот потенциал имеет возможность развиться, зависит от образа жизни конкретной личности, а также экономических, социальных и экологических условий, в которых обитают эти люди (3). Данные ООН, приведенные на Рисунке 2, свидетельствуют о том, что в мире наблюдается значительные различия в средней продолжительности людей. В некоторых странах, особенно Африканских и Азиатских средняя продолжительность жизни людей относительно

низка. В некоторых странах, вследствие неудовлетворительных экономических, социальных и экологических факторов, люди в среднем живут на 20 – 30 лет меньше, чем в развитых странах с адекватной социальной политикой (5). Право на продолжительную и продуктивную жизнь является важнейшим правом людей, вследствие чего стало очевидным необходимость перехода на другие принципы развития общества, которые обеспечивали бы эти права и отвечали требованиям большинства людей.

Поиск новых принципов и технологий развития человеческого общества вытекало также из возрастающих экологических проблем, среди которых особое место занимают глобальные изменения климата. Изменения климата на планете и последствия этого процесса являются большим риском для сохранения жизни на нашей планете. Наблюдаемые в настоящее время в различных регионах мира экстремальные климатические явления, наводнения в одних и засухи в других регионах, цунами, ураганы рассматриваются как негативные последствия воздействия человека на окружающую природную среду, ее загрязнение и разрушение, приводящие к глобальным изменениям климата (6).

Накопившиеся экономические, социальные и экологические проблемы, с которыми в современном мире сталкиваются люди, привели к тому, что была предложена новая современная концепция управления процессами развития мира. В качестве подобной модели развития было предложено устойчивое развитие. Первоначально этот подход был обобщен в 1987-ом году в специальном Отчете ООН «Наше общее будущее». Этот отчет в качестве задачи и основной цели рассматривал необходимость обеспечения баланса между экономической деятельностью человека и задачами в области экологии (7). Впоследствии была сформулирована

Рисунок 3. Основные группы целей устойчивого развития.

целостная концепция устойчивого развития и сформулированы цели устойчивого развития, которые странам предстоит достичь в 2015–2030-ых годах. Основная задача устойчивого развития определена в качестве устранения резких различий, наблюдаемых в странах мира в области доходов и потребления, а также ликвидация гендерных различий (8).

Документ по устойчивому развитию, принятый на 70-ой Юбилейной Сессии ООН и Всемирном Саммите в 2015-ом году, определил 17 основных целей, которые планируется достичь к 2030-му году. Эти 17 целей и сотни задач в этой области могут быть сгруппированы следующим образом (Рисунок 3).

Как видно из Рисунка 3, для достижения целей устойчивого развития различным странам предстоит решать различные задачи. В одних странах актуальными на сегодняшний день являются борьба с бедностью и голодом. В других странах подобные проблемы давно решены и для них является актуальным совершенствование систем образования и здравоохранения. Наряду с этим, существуют цели, которые являются одинаково актуальными как для развитых, так и развивающихся стран. Использование индикаторов, которые характеризуют подобные цели, могут служить универсальными показателями, характеризующими состояние устойчивого развития в стране. Одними из таких индикаторов являются эффективность использования энергии, влияние на качество окружающей среды, зависимость этих показателей от уровня экономического развития (9, 10). В настоящей работе рассмотрены эти вопросы на примере стран Каспийского региона.

Таблица 1. *Индексы инклюзивного развития и факторы, влияющие на эти показатели в странах Каспийского региона (11-14)*

Страна	Индекс инклюзивного развития	Стоимость ВВП, произведенной с использованием одной единицы энергии, доллары США с учетом ППС	CO ₂ (кг) эмиссия на 1 доллар США ВВП*	ВВП на душу населения, доллары США с учетом ППС
Азербайджан	4,69	11,9	0,2	18012
Иран	4,08	5,3	0,5	21011
Казахстан	4,26	5,6	0,6	27830
Россия	4,20	5,9	0,5	27147
Туркменистан	**	3,1	0,8	19270

* ППС – паритет покупательной способности

** нет данных

В Таблице 1 обобщены данные, характеризующие зависимость уровня инклюзивного развития от экономических и экологических факторов. Эта таблица построена на основе данных, опубликованных Давосским Всемирным Экономическим Форумом в 2018-ом, а также ООН и Всемирным Банком в 2019-ом году. Эти данные позволяют провести сравнительную оценку показателей устойчивого развития в странах Каспийского региона.

Анализ приведенных данных показывает, что достижения страны в области экономики не приводят к автоматическому успеху в решении социальных задач, что находит отражение в показателях инклюзивного развития. Данные, приведенные на Рисунке 4, свидетельствуют об этом.

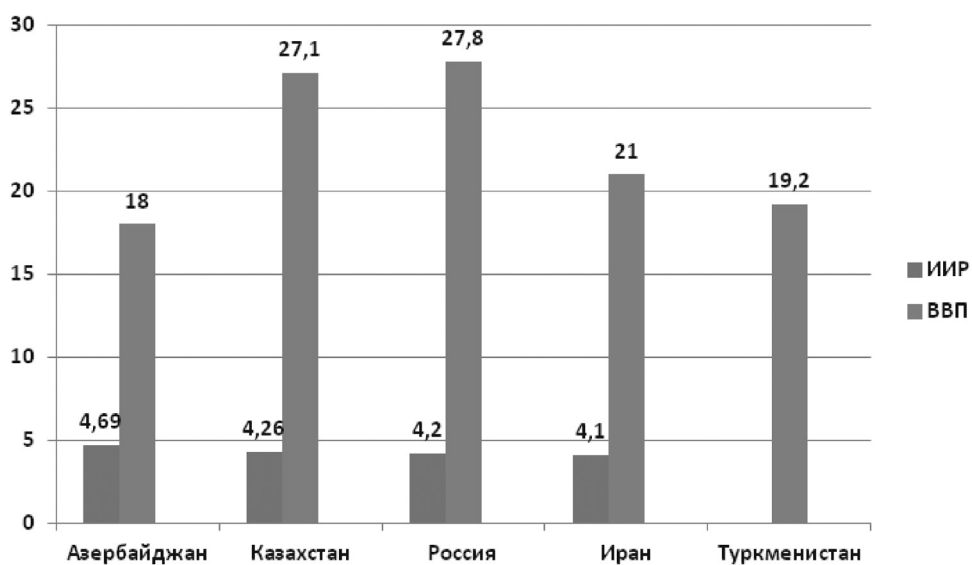

Рисунок 4. Характеристика индексов инклюзивного развития (ИИР) и объема внутреннего валового продукта (ВВП) на душу населения (1000 долларов США с учетом ППС) в странах Каспийского региона (4,11).

Известно, что показатели устойчивого инклюзивного развития являются современным статистическим показателем, характеризующим эффективность использования достижений экономики страны для решения социальных проблем, повышения благосостояния людей и обеспечения долгосрочности этого процесса (2). Высокие показатели индекса инклюзивного развития страны означают, прежде всего, наличие успешной социальной политики. Достижения стран в области формирования

инклюзивного общества одновременно свидетельствуют о высокой эффективности проводимой государством стратегии развития. Рисунок 4 характеризует состояние построения устойчивого инклюзивного развития в странах Каспийского региона и зависимость этого процесса от экономического потенциала. Как видно из указанного рисунка, обеспечение успешного решения социальных задач, необходимых для формирования общества устойчивого инклюзивного развития, не зависит от уровня экономического развития страны. Сравнительная оценка показывает, что Азербайджанская Республика имеет самые высокие показатели индекса инклюзивного развития среди сравниваемых стран Каспийского региона. Вместе с тем, среди этих сравниваемых стран, в Азербайджанской Республике относительно низкие показатели ВВП на душу населения. Индекс инклюзивного развития Азербайджанской Республики по данным Всемирного Экономического Форума в Давосе составляет 4,69 и на 10 процентов выше, чем в Республике Казахстан. Вместе с тем, ВВП на душу населения в Казахстане на 50 процентов выше, чем в Азербайджане.

Достижение более высоких результатов с использованием меньших по объему ресурсов всегда рассматривается в качестве индикатора инновативного управления. Поэтому, достижения Азербайджана в области планирования и организации устойчивым инклюзивным развитием является следствием применения в стране новых технологий в управлении экономическим и социальным развитием государства.

Высокая эффективность оптимального управления в Азербайджанской Республике ресурсами в целях достижения целей устойчивого развития подтверждается также анализом как минимум трех целей устойчивого развития: цель 7 «недорого стоящая энергия и чистая энергия», цель 12 «ответственное потребление и производство», а также цель 13 «борьба с изменениями климата». В качестве индикаторов, позволяющих осуществлять мониторинг выполнения указанных целей устойчивого развития, используются специфические статистические показатели. К ним относятся стоимостное выражение ВВП произведенного с использованием одной единицы энергии. Похожим индикатором является также такой показатель, как количество энергии, затрачиваемое на производство ВВП стоимостью 1000 долларов США. В обоих случаях в качестве стоимостного выражения ВВП используется доллар США с учетом паритета покупательной способности (ППС). В качестве эквивалента единицы энергии используется то ее количество, которое содержится в одном кг нефти. Это происходит независимо от того, какой источник служил источником энергии. Этот подход используется в силу того, что стоимость нефти в определенном временном отрезке одинакова во всем мире, что создает воз-

возможность для сравнительной оценки эффективности и инновативности экономики различных стран мира.

Объемы углекислого газа (CO_2), выбрасываемого в атмосферу, используются в качестве индикатора, характеризующего влияние на глобальные изменения климата. В этом случае также используется такой показатель, как количество углекислого газа выбрасываемого в течении года странами мира. В соответствии с данными, опубликованными Всемирным Банком в 2019-ом году, в настоящее время в мире страны мира выбрасывают в атмосферу более 53 миллионов килотонн (в одной килотонне 1000 тонн) парниковых газов. Из этого общего количества 12 процентов приходится на США и более 22 процентов на Китай. Вклад стран Каспийского региона в загрязнение атмосферного воздуха парниковыми газами не столь значителен (Рисунок 5).

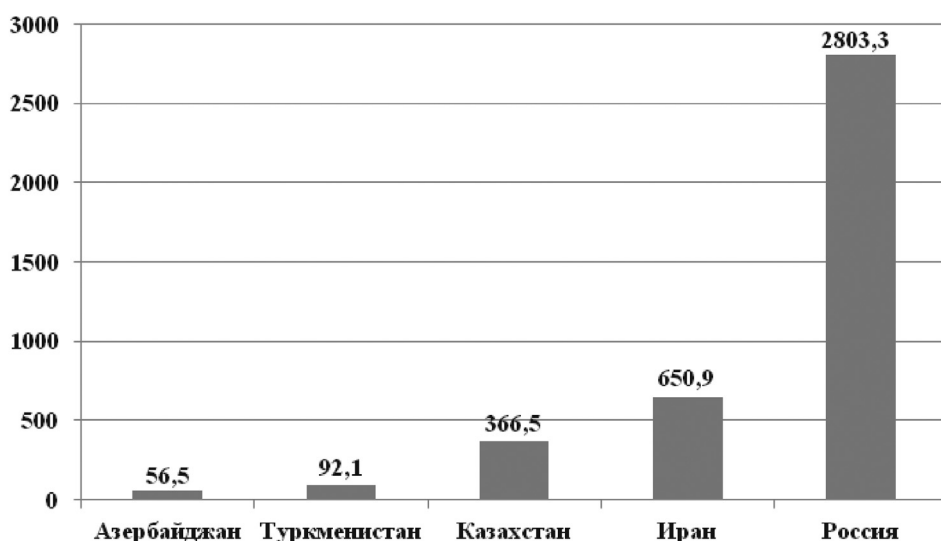

Рисунок 5. Выбросы в атмосферу CO_2 странами Каспийского региона, килотонн (15)

Данные, приведенные на Рисунке 5, основаны на официальных отчетах Всемирного Банка, опубликованных в 2019-ом году (15). Анализ этих данных позволяют заключить, что в целом среди стран, расположенных на берегах Каспийского моря, наименьший выброс парниковых газов зарегистрирован в Азербайджанской Республике. Это означает, что Азербайджанская Республика ответственно относится к своим обязательствам

по выполнению требований международных конвенций по охране окружающей среды и борьбе с глобальными изменениями климата и использует инновативные технологии в производстве и управлении.

Существуют также другие индикаторы устойчивого развития, характеризующие влияние на глобальные изменения климата. Первый из них характеризует количество в тоннах углекислого газа, выбрасываемого в стране на душу населения. Этот показатель также считается в тоннах на одного человека в год. Этот параллельный показатель важен потому, что в силу различий в числе населения, США на душу населения выбрасывают в атмосферу парниковых газов больше, чем Китай. Однако, суммарные выбросы парниковых газов производятся больше Китаем, чем США. Другой индикатор характеризует количество углекислого газа, выбрасываемого в стране в процессе производства ВВП стоимостью один доллар США (12-14). Оба эти показателя могут характеризовать степень инновативности управления ресурсами, а также состояние культуры потребления. Последнее также важно с точки зрения выполнения целей устойчивого развития, связанных с ответственным потреблением.

Следует отметить, что эти индикаторы одновременно характеризует инновативность процессов экономического и социального развития. Известно, что относительно небольшие выбросы в атмосферу могут наблюдаться в двух случаях. В одном случае относительно небольшие выбросы в атмосферу парниковых газов, в том числе углекислого газа, могут иметь место при низком уровне экономической деятельности и незначительности доли промышленности в экономике страны. В других случаях низкий уровень выбросов в атмосферу может быть следствием реализации в стране инновативных производственных и управленческих технологий. Оценка подобной вероятности и постоянный мониторинг этого процесса предполагает необходимость оценки динамики изменения экономических показателей, а также анализ структуры экономики стран. Характеристики уровня и динамики изменений экономической активности стран Каспийского региона в 2000 – 2018-ом году представлены на Рисунке 6.

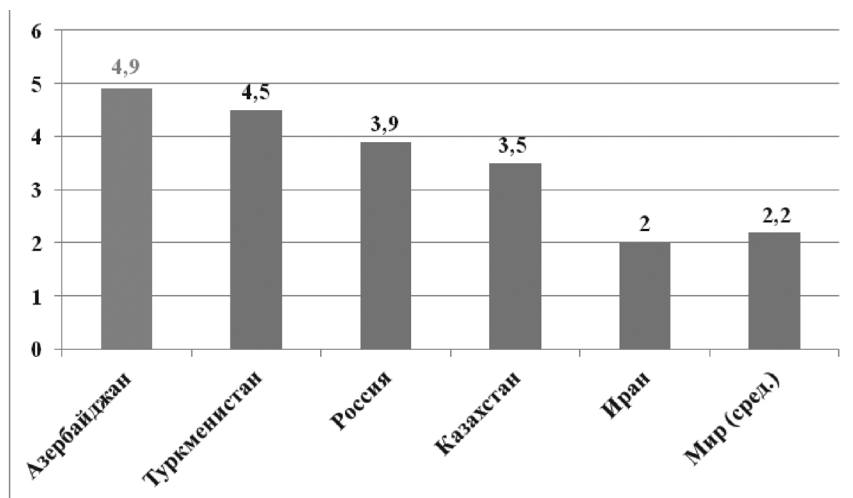

Рисунок 6. Рост ВВП на душу населения в странах Каспийского региона между 2000 и 2018 годами, раз (4).

Как видно из Рисунка 6, во всех странах Каспийского региона экономика выросла значительно. Однако, наибольший рост экономики в течение этого периода (2000–2018 годы) зарегистрирован в Азербайджанской Республике. При этом, следует отметить, что доля промышленности в экономике Азербайджана достаточно высока. Однако, даже в этих условиях выбросы в течение года на душу населения газов, влияющих на изменения климата, являются минимальными по сравнению с другими странами региона (Рисунок 7).

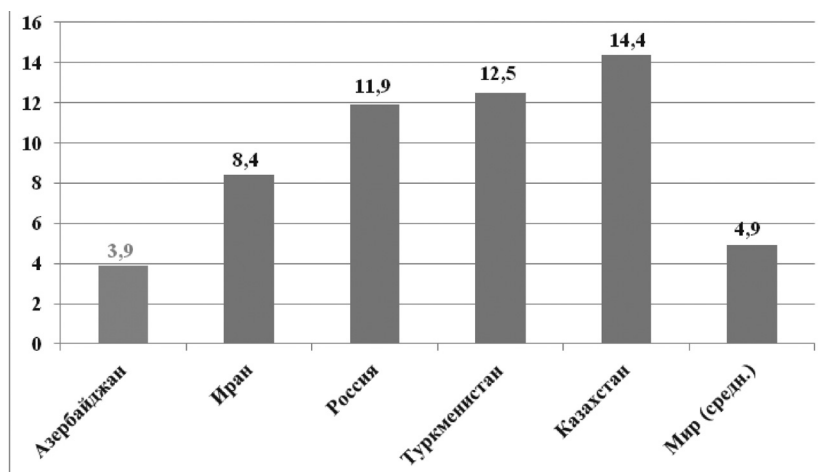

Рисунок 7. Выбросы в атмосферу CO₂ (тонн) на душу населения в год в странах Каспийского региона

Сопоставление данных, представленных на рисунках 6 и 7, показывают, что в Азербайджанской Республике наблюдается самый высокий среди сравниваемых стран темп роста экономики. Вместе с тем, в этой стране самый низкий уровень выбросы в атмосферу парниковых газов, оказывающих влияние на глобальные изменения климата. Выбросы в атмосферу парниковых газов в Азербайджане составляют 3,9 тонн на душу населения в год. Это ниже, чем среднемировые показатели. Это также меньше, чем объемы вызывающих изменения климата газов, выбрасываемых другими странами, локализованными на берегах Каспийского моря.

Относительно низкий уровень выбросов в атмосферу парниковых газов на фоне интенсивно растущей экономики означает применение в стране инновативных производственных и управленческих технологий. Об этом свидетельствует сравнительный анализ эффективности использования энергии для производства ВВП в странах Каспийского региона. На Рисунке 8 представлены данные, характеризующие монетарную стоимость продукции, произведенной с использованием одной единицы энергии. Рисунок, основанный на опубликованных в 2019-ом году данных Всемирного Банка, показывает стоимость продукции, произведенной в разных странах Каспийского региона с использованием одной единицы энергии. Как видно из рисунка, высокая эффективность использования энергии в Азербайджанской Республике, может рассматриваться как показатель инновативного развития страны.

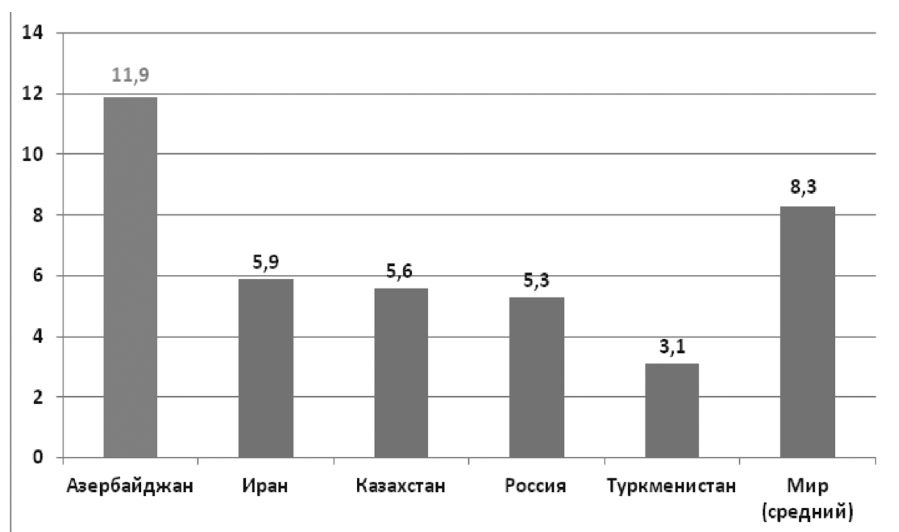

Рисунок 8. Стоимость ВВП (доллары США с учетом паритета покупательной способности), произведенной с использованием одной единицы энергии (эквивалент энергии, содержащийся в кг энергии, 12,13).

Таким образом, приведенные данные показывают, что индикаторы, характеризующие эффективность использования ресурсов и инновативные технологии управления процессами государственного развития, являются определяющим фактором успешного устойчивого развития.

Литература:

1. <https://students-library.com/library/read/71249-pervobytnoe-obsestvo-i-dogosudarstvennye-formy-socialnogo-upravlenia>, дата доступа, 1 август, 2019
2. Алакбаров У.К. Основы управления инклюзивным развитием. Баку, Техсил, 2019, с. 216.
3. Алакбаров У.К. Основы человеческого развития. Баку, Азполиграф, 2017, с. 280.
4. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>, дата доступа 27 августа 2019.
5. http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf. дата доступа 27 августа 2019.
6. <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/katowice-climate-change-conference-december-2018/katowice-climate-change-conference-december-2018>, дата доступа 27 августа 2019.
7. <https://www.google.com/search?q=brundtland+report&oq=Burtland+&aqs=chrome.1.69i57j0l5.16789j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>, дата доступа 11 августа 2019.
8. <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgsummit>, дата доступа 29 августа, 2019.
9. Alakbarov U.K., Lawrence J.E. Energy efficiency as indicator of sustainable development policy. *Journal of Sustainable Development (Canada, ISSN 1913-9071)*, 2017, v.10, № 3, p. 187-193.
10. Alakbarov U.K., Babayeva A.E. Comparative assessment of social indicators of Azerbaijan Republic as reflection of the sustainable development policy. *Journal: European Studies*, 2019, № 13, p. 39-47.
11. Schwab K. The Global Competitiveness Report. World Economic Forum, 2018, 671 p.
12. <https://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.COMM.GD.PP.KD>, дата доступа 29 августа, 2019.
13. <https://data.worldbank.org/indicator/EG.GDP.PUSE.KO.PP?view=chart>, дата доступа 29 августа, 2019.
14. <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PP.GD>, дата доступа 29 августа, 2019.
15. <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.GHGT.KT.CE>, дата доступа 01 сентября 2019.

XÜLASƏ

QLOBAL VƏ REGIONAL DAVAMLI İNKİŞAFIN MONİTORİNQİNDƏ İQTİSADI, SOSIAL VƏ TEXNOLOJİ İNDİKATORLAR

Ələkbərov U.K., Babayeva A.E.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Müasir iqtisadi, sosial və ekoloji çağırışlar davamlı inkişaf konsepsiyasının formalaşmasını şərtləndirmişdir. Məqalədə göstərilib ki, davamlı inkişafın vəziyyəti müasir statistik göstəricidir və ölkədə maddi imkanların sosial problemlərin həllinə, əhalinin rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmiş siyasətin səmərəliliyini səciyyələndirir. Xəzər regionu ölkələrinin davamlı inkişaf indikatorlarının müqayisəli təhlili göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası davamlı inkişaf naminə insan potensialından və maddi vəsaitlərdən ən səmərəli istifadə edən ölkədir. Beynəlxalq təşkilatları hesabatlarına əsasən Azərbaycan Respublikası bu sahədə qlobal və regional liderdir.

Acar sözlər: *davamlı inkişaf, davamlı inkişaf məqsədləri, enerjidən səmərəli istifadə, iqlimin qlobal dəyişməsi, insan inkişafı*

SUMMARY

ECONOMIC, SOCIAL AND TECHNOLOGICAL INDICATORS IN REGIONAL AND GLOBAL SUSTAINABLE DEVELOPMENT MONITORING

Alakbarov U.K., Babayeva A.E.

*Academy of Public Administration under the
President of the Azerbaijan Republic*

Current economic, social and environmental challenges have contributed to the formation of the concept of sustainable development. The paper shows that the state of sustainable inclusive development is a modern statistical indicator showing the effectiveness of using of the country's economic achievements to solve social problems, improve the well-being of people and ensure the long-term sustainability of this process. A comparative analysis of indicators of sustainable development in the countries of the Caspian region showed that the Republic of Azerbaijan provides the most efficient mobilization of human and financial resources to build a society of inclusive sustainable development. In accordance with the reports of international organizations, the country is a global and regional leader in this field.

Key words: *sustainable development, sustainable development goals, energy efficiency, global climate change, human development*

SUSTAINABLE MANAGEMENT AND RESILIENT DEVELOPMENT

Huseynov Y.I.

*Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan
Department of Sustainable Development
Email: huseynoff@live.com*

For sustainable progress, resilient economies and environmentally secured developments are the key and the current slogans of United Nations to its member countries. Many countries and regions put lots of investment into development of mechanism to resilience, early warning systems and disaster risk reduction strategies. Another key component is the adaptation to the climate change that is seen one of the big challenges for all the UN member countries. Therefore, wide mechanisms in disaster risk reduction strategies are necessary and development of multilateral cooperation is the key to build strong resilience. In this sense, this study will aim at reviewing the risk free sustainable development and in that framework will analyze the case study of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *Sustainable Development Goals, Resilience, Azerbaijan*

Introduction

Sustainable development is the primary goal of most nations around the globe. Without any doubts, industrial sector's development does overwhelm the environmental and ecological concerns. To balance between industrial development and environmental security, most nations bring new mechanisms to regulate sustainable development. The commitment of countries towards the sustainable development brings important environmental and climate protection responsibilities. Therefore, when implementing such policy across the world, it is important to consider the sufficient degree of integration of environmental security aspects into development (Albrito, 2018).

In recent years, many analysts started looking at the human and environmental factors to adequately measure the real development progress of the countries. It is true that still many researchers look at the GPD and by that they are trying to measure and diagnose the socio-economic changes or developments in the countries. Due to that reason, many countries try to ensure high GDP number,

high statistical indicators for sustainable development with high industrialization and production activities while paying less attention to the environmental protection. Unlike many developed countries around the globe, Azerbaijan's main sustainable development goal is to increase the quality of life of its citizens by creating sustainable society. Such society is a driving force of the social order that knows and is totally aware by what method to use natural resources in effective and efficient way. Once the natural resources are effectively used and environmental policies are implemented with climate adaptation programs, then countries like Azerbaijan will be a bit closer to reach successful implementation of disaster risk reduction strategies and sustainable development goals (Huseynov, 2019).

Resilient Development

According to UN statistics, 80% of disasters are weather or climate related and it is expected that this tendency will increase even more (UNDRR, 2015). Vulnerability, weak resilience and poor management bring more problems for many countries in order to comply with sustainable development goals. For sustainable progress, resilient economies and environmentally secured developments are the key and the current slogan of United Nations to its member countries. Last 4 years, many countries like the Republic of Azerbaijan committed to transform the country to sustainable development and align their national development strategies into the 2030 Agenda of Sustainable Development Goals, Sendai Framework and Paris Agreement under the UNFCCC (UN, 2018). Every country has built either Working Group or a Commission to report, to develop and to implement the responsibilities that come from the 2030 Agenda. Due to that reason, many countries and regions put lots of investment into development of mechanism to resilience, early warning systems and disaster risk reduction strategies. Another key component is the adaptation to the climate change that is seen one of the big challenges for all the UN member countries. Therefore, wide mechanisms in disaster risk reduction strategies are necessary and development of multilateral cooperation is the key to build strong resilience.

It is important for all the countries to review the risk free sustainable development. Resilient development is more important for developing countries, small island states and many landlocked countries. According to UN, around 94 trillion US dollars of investment will be required to build resilient development and within that frame, developing countries will consume around 60% of this total investment (NAP, 2019). From the critical infrastructure perspective, any loss and damage could cause and could be felt

many years aftermath of the disasters. Therefore, investment to the critical infrastructure and risk reduction strategies are the main key elements and approaches to successful resilient development. Also, climate change adaptation is crucial in the management of social-economic the sectors (Sardarov, 2018). Analyzing statistics based on climate changes and seasonal forecasts would further help policy builders of the countries to create strong resilient strategies.

Case of Azerbaijan

In 2019, during the High Level Political Forum (HLPF), only 7 countries prepared and presented their 2nd voluntary national review (VNRs) which is based on implementation of SDGs progress. Republic of Azerbaijan is one of few UN member states that prepared its 2nd VNR and presented its progress (Ministry of Economy, 2019a). Azerbaijan also one of the first countries that included Disaster Risk Reduction strategy assessment along other 88 targets that is included in SDGs. Nevertheless, along with peace and security, Azerbaijan paid great attention to the monitoring of its development achievements mainly to economic growth (Aliyev, 2019). On the other hand, from VNR, it is visible to understand that there are still some challenges, such as data collection and statistics, restoring ecosystems, disaster risk reduction strategy building and climate change adaptation.

National Coordination Council for Sustainable Development of the Republic of Azerbaijan is the main agency for implementing and reporting progress of the country. Commitments that are related to SDGs and to its targets are the priority for the country in order to develop national action plan by targeting innovations, multilateral capacities (Alakbarov, 2019). Despite occurring disasters and environmental risks in the Republic of Azerbaijan, economic situation, the resilience progress and main necessities for the social development is increasing rapidly. When looking at the case of Azerbaijan, disaster risk reduction and resilience building strategies are being considered and strengthened. For example, financial planning for aftermath of disaster is organized very well; this is because due to enormous industrialization of the economy of the country (Ministry of Economy, 2019). Azerbaijan has strategic energy and transportation corridor infrastructure and to maintain its development and economic growth, Azerbaijan pays great attention to the resilience of these infrastructures (Nasibov, 2018). It is believed that public diplomacy of Azerbaijan is doing its job well in order to build resilient society and communities along with resilient infrastructure. Besides that, climate change adaptation is correspondingly attracted the government of Azerbaijan for the reason that, disasters and resilience are directly linked to sustainable management of the ecology.

Conclusion

Sustainable management of the environment and resilient development of the country is the main goal of SDGs, Sendai Framework and Paris Agreement under the UNFCCC. This is because, in contemporary world, nations around the globe witness many devastating natural disasters with constant increase climate change. Therefore, many more people constantly lose their life due to disasters and states face more and more economic and social instabilities. Technological, meteorological and geological sources of disasters especially affect the social instability and have enormous cause to human communities. From the analysis of the article it was clear that many countries and regions try to construct critical mechanisms to gain strong resilience under the disaster risk reduction strategy. As it was visible in the case of Azerbaijan, 2nd VNR of the country presented clearly the importance of the consideration of risk assessments by countries no matter how much strong and developed are. Therefore, any coordination council or agency of country is vital to be responsible for collecting information, creating statistics and examining the results every year to build further resilient development.

Bibliography:

1. Alakbarov, U. (2019). «Innovative Technologies of Public Administration Driving World Leadership of the Republic of Azerbaijan in Sustainable Inclusive Development». *Dovlət İdarəciliyi: Nəzəriyyə və Təcrübə*.
2. Albrito, P. (2018). Local level implementation of the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 31, 1307-1308.
3. Aliyev Z. (2019). İqtisadi inkişaf məqsədlərindən Min il inkişaf hədəflərinə doğru: İqtisadi inkişaf və təhsilin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi. *Elm Və İnnovativ Texnologiyalar*, 8, 52-75.
4. Huseynov, Y. (2019). «A Review of the Outcome of the Global Platform for Disaster Risk Reduction in 2019: An Azerbaijani Perspective», *International Journal of Economics and Financial Issues*, *Econjournals*, vol. 9(5), pages 11-15, <https://doi.org/10.32479/ijefi.8524>
5. Ministry of Economy, (2019). State Program on the Social and Economic Development of Regions - 2019-2023. Baku. Retrieved from <https://economy.gov.az/uploads/fm/files/DP/Regionlar%C4%B1n%20iqtisadi%20ink%C5%9Faf%C4%B1.pdf>
6. Ministry of Economy, (2019a). 2nd Voluntary National Review. Report for Sustainable Development Goals.

7. NAP, (2019). Alighment of a country efforts under the 2030 Agenda, Paris Agreement and Sendai Franework. Retreieved from: https://www.transparency-partnership.net/system/files/document/3.%20Deborah_PATPA_linkages_Uganda_May2019.pdf
8. Nasibov, V. (2018). Sustainability And Efficiency of Azerbaijan Energy Performance and the Potentials of their Improvement. IFAC PapersOnLine, 51(30), 575-579.
9. Sardarov, T. (2018). Social Infrastructure Regulating in an Emerging Economy. Academy of Strategic Management Journal, 17(3), 1-12.
10. UN. Department of Economic Social Affairs. (2018). The Sustainable Development Goals report 2018. The Sustainable Development Goals Report 2018.
11. UNDRR (United Nations International Strategy for Disaster Reduction). 2015. Sendai framework for disaster risk reduction 2015–2030. Geneva

XÜLASƏ

DAVAMLI İDARƏÇİLİK VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF

Hüseynov Y.I.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Son illərdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) üzv ölkələrə davamlı inkişafın təminatı üçün məhz ətraf mühit məsələləri daxil olmaqla dayanıqlı iqtisadi fəaliyyəti təbliğ edir və artıq bir çox ölkə dayanıqlılığını, müqavimətlik mexanizmini və erkən xəbərdarlıq sistemlərini özündə əks etdirən bir fəlakət risklərinin azaldılması strategiyalarının inkişafına çoxlu sərmayələr qoymağa başlamışdır. Fəlakət risklərinin azaldılması strategiyası, əslində, davamlı inkişafın digər əsas komponenti olan və BMT-yə üzv olan bütün ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma prosesidir. Buna görə, hər bir ölkə, fəlakət risklərinin azaldılması strategiyalarında ətraf mühiti, ekologiyanı, iqlim dəyişikliyinə geniş mexanizmlər çərçivəsində nəzərə almalı və bu strategiyaları bilavasitə, dayanıqlı inkişafın davamlı təminatçısı kimi qəbul etməlidir. Bu mənada, məqalə, risklərin azaldılması strategiyası ilə davamlı inkişafı paralel nəzərdən keçirməyi hədəfləyir və bu çərçivədə, Azərbaycan Respublikasının müvəffəqiyyətlə davam edən mövcud yanaşma və fəaliyyətini təhlil edir.

Açar sözlər: *Davamlı İnkişaf Məqsədləri, Davamlılıq, Azərbaycan*

РЕЗЮМЕ

ЭФФЕКТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ

Гусейнов Ю.И.

*Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики*

В последние годы Организация Объединенных Наций (ООН) для обеспечения устойчивого развития содействует устойчивой экономической деятельности стран-членов, включая вопросы окружающей среды и уже многие страны начали вкладывать значительные средства в развитие стратегий снижения рисков бедствий, которые отражают в себе устойчивость, механизм сопротивления и системы раннего предупреждения. Стратегия снижения риска бедствий, по сути, представляет собой процесс адаптации к изменению климата, который является еще одним ключевым компонентом устойчивого развития и имеет большое значение для всех государств-членов ООН. Поэтому каждая страна в стратегиях снижения рисков бедствий в рамках широких механизмов должна учитывать окружающую среду, экологию и изменение климата, и рассматривать эту стратегию как ключ к устойчивому развитию. В этом смысле, статья нацелена на параллельное рассмотрение устойчивого развития и стратегии снижения рисков, и в этом контексте здесь анализируется успешно продвигающийся подход и деятельность Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: Цели Устойчивого Развития, стабильность, Азербайджан

LƏNKƏRAN RAYONUNUN DAVAMLI İNKİŞAFI VƏ ONUN ƏSAS MEYARLARI HAQQINDA

Cəfərzadə M.B.

*Lənkəran Şəhər Gənclər və İdman İdarəsinin rəisi,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının magistrantı*

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Lənkəran bölgəsində və Lənkəran şəhərində «Azərbaycan Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı» Dövlət Proqramı çərçivəsində həyata keçirilən müxtəlif layihələrin sosial-iqtisadi inkişafı və həyata keçirilməsinə göstərdiyi qayğıya xüsusi diqqət yetirilir. Bunun sübutu Rəhbərin bir sıra sərəncamlarının ardıcıl şəkildə yerinə yetirilməsidir.

Cənub-şərqdə yerləşən, özünəməxsus mənzərə gözəlliyinə, zəngin tarixi və mədəni irsə, ənənəvi olaraq inkişaf etdirilən əl sənətlərinə, habelə kulinariya və çayçılığın dərin ənənələrinə malik olan Lənkəran bölgəsinin dinamik inkişaf tendensiyaları izlənilmişdir.

Müəllif bölgənin kənd təsərrüfatı və turizm sahəsindəki inkişafının prioritet istiqamətlərini göstərir. Xazar Palace, İsti-Su Sağlamlaşdırıcı Mərkəzi və s. kimi böyük turizm obyektlərinin açılması xüsusilə vurğulanır.

Lənkəranda hər il keçirilən «Çay, Düyü, Sitrus» festivalının əsas məqsədi sosial-iqtisadi və mədəni irsin təbliği, eyni zamanda bölgədəki turizm potensialından istifadə imkanlarının genişləndirilməsidir.

Açar sözlər: *abadlıq, sosial-iqtisadi inkişaf, dövlət proqramları, qeyri-neft sektoru, turizm*

Ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən Ulu öndər Heydər Əliyev strategiyasının nəticəsində Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi möhkəmlənmiş, ölkədə tarazlı inkişaf təmin edilmiş və beynəlxalq aləmdə nüfuzlu söz sahibinə çevrilmişdir. Artıq dünya birliyinə yaxından inteqrasiya olunan müstəqil Azərbaycan Respublikasında bütün proseslər xalqımızın milli mentalitetinə və dövlətçilik prinsiplərinə uyğun olaraq nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəyləri nəzərə alınmaqla qloballaşma dövrünün tələbləri səviyyəsində qurulur (1,s.1). Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə reallaşan iri yerli və

regional layihələr sayəsində Azərbaycan dövləti uğurlu iqtisadi nailiyyətləri ilə aparıcı dövlətlər sırasında öz mövqeyini möhkəmlətməmişdir.

Davos Dünya İqtisadi Forumunun 2018-ci ilin yanvar ayında dünya ölkələrində inklüziv inkişafın vəziyyəti haqqında dərc edilmiş hesabatında Azərbaycan Respublikası mövcud olan iqtisadi imkanlardan daha böyük səmərə ilə istifadəsinə görə keçid iqtisadiyyata malik ölkələr arasında üçüncü yerə layiq görülmüş və Inklüziv İnkişaf İndeksi 4,69-a bərabər olmuşdur. (3, s.189).

2003-cü ildə prezident seçkiləri zamanı cənab İlham Əliyev Azərbaycanın gələcək inkişafını regionların müəyyən edəcəyini, bölgələrdə güclü insan potensialının olduğunu və iqtisadi inkişaf imkanlarını bəyan edərək, regionların inkişafının sürətləndirilməsini özünün sosial-iqtisadi platformasının başlıca hədəflərdən biri kimi müəyyənləşdirmişdi (5, s.1). Ölkə başçısı regionlarda mövcud olan insan resurslarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadəni təmin etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı və aqrar sektorda islahatları sürətləndirmək, yeni iş yerləri yaratmaq, məşğulluq səviyyəsini və insanların yaşayış şəraitini yüksəltməklə yoxsulluğu azaltmaq, infrastruktur sahələrini təkmilləşdirmək və yeniləşdirmək, əlverişli investisiya şəraiti formalaşdırmaqla ölkənin, xüsusilə regionların investisiya cəlbediciliyinə nail olmaq, mövcud potensiala və yerli şəraitə uyğun müasir müəssisələr yaratmaq və beləliklə də, tarazlı regional inkişafa nail olmaq istiqamətində sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə 2004-cü il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nı təsdiq etmişdir.

Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009–2013, 2014–2018 və 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqram»ları təsdiq edilmişdir.

«Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionların sürətli inkişafı istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, xüsusi ilə kəndlərin inkişafı ilə bağlı infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılmasından ibarət olmuşdur. Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün regionlarda infrastruktur təminatının, o cümlədən əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının daha da yaxşılaşdırılması, ixracyönümlü və rəqabətə davamlı məhsul istehsalı istiqamətində sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, əhalinin, xüsusi ilə kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində tədbirlərin

davam etdirilməsi kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (1, s.1).

İcrası uğurla başa çatdırılan müvafiq dövlət proqramlarının və həyata keçirilən digər mühüm tədbirlərin nəticəsində respublikamızda, o cümlədən Lənkəran rayonunda bütün makroiqtisadi göstəricilərin müsbət meyilliliyi təmin edilmiş, dinamik inkişaf qorunub saxlanılmışdır.

2017-ci ilin 3 sentyabr tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sədrliyi ilə Lənkəranda «Çay, çəltik və sitrus meyvələrinin istehsalının inkişafı məsələlərinə dair respublika müşavirəsi»nin keçirilməsi və «Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli Sərəncamına uyğun olaraq hazırlanan Azərbaycan Respublikasında çayçılığın, çəltikçiliyin və sitrus meyvəçiliyin inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilən Dövlət Proqramlarının qəbul edilməsi Lənkəran rayonunda nəinki adı çəkilən sahələrin, eyni zamanda kənd təsərrüfatının digər sahələrinin də inkişafına səbəb olmuşdur.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsini, əldə olunmuş uğurların davamlılığını təmin etmək məqsədilə qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014–2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın icrası istiqamətində Lənkəran rayonunda əlverişli investisiya şəraiti formalaşmış və nəticədə mövcud potensiala uyğun müəssisələr yaradılmış, irihəcmli infrastruktur layihələr həyata keçirilmiş, sənaye, kənd təsərrüfatı və turizm sahəsində mühüm addımlar atılmış, nailiyyətlər əldə olunmuşdur (6, s.111).

Aparılmış islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatının mühüm sahələri olan çəltikçiliyin, çayçılığın və sitrus meyvəçiliyin inkişafına nail olunmuşdur. Belə ki, Dövlət Proqramına uyğun olaraq rayonumuzda çəltik əkinini keçirilməsindən ötrü əkinə yararlı və suya yaxın torpaq sahələrinin müəyyən olunması və təsərrüfat subyektlərinin istifadəsinə verilməsi təmin edilmiş, 2018-ci ildə 826 hektar sahədə çəltik əkinini keçirilmişdir. Nəticədə 3386.6 ton məhsul istehsal edilmişdir. Gələcəkdə çəltik əkin sahələrinin 1000 hektara çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. «Green East» MMC, «Cənub Aqro» MMC, «Astara çay» MMC, «Muğan Duyu» MMC və digər hüquqi şəxslər tərəfindən çəltik əkinlərinin keçirilməsində xaricdən gətirilmiş müasir avadanlıqlar vasitəsi ilə mütərəqqi texnologiyalar əsasında çəltik əkinləri Asiya üsulu ilə (şitil yetişdirib sahələrə köçürməklə) həyata keçirilmişdir (5, s.2).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin çayçılığın inkişafı ilə bağlı qiymətli tövsiyələrini əldə rəhbər tutaraq Lənkəran rayonunda son illərdə yeni çay plantasiyaların salınmasına başlanılmışdır. Mövcud 628 hektar çay plantasiyasının 480 hektarı son illər yaradılmışdır. 2018-ci ildə rayonda

300 ton yaşıl çay yarpağı istehsal edilmişdir. Çay plantasiyalarının genişləndirilməsi və mövcud çay sahələri ilə müqayisədə daha çox məhsuldarlığa nail olunmasından ötrü «Beta» firmasının çay plantasiyasında Türkiyədən dəvət olunmuş mütəxəssislər tərəfindən mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi yolu ilə və «Yaşıl çay» fermer təsərrüfatında Yapon texnologiyası əsasında çay əkinlərinin keçirilməsinə başlanılmışdır. Yaxın gələcəkdə mövcud olan çay plantasiyalarının 1500-2000 hektara çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrindən biri də sitrus meyvəçiliyidir. Rayon ərazisində ayrı-ayrı fermer və sahibkarlara məxsus 1383 hektar sahədə sitrus meyvə bağları vardır ki, onun da 250 hektarı son iki il ərzində salınmışdır. Sitrus meyvəçiliyinə yararlı yeni ərazilər müəyyənləşdirilərək əkin dövriyyəsinə cəlb edilməsindən ötrü mütəmadi tədbirlər həyata keçirilir. «Gilan Orchards» MMC tərəfindən Cənubi Koreyadan gətirilmiş «Hallobonq» sortlu sitrus meyvə ağacları 100 hektar və «Fruit Garden» MMC tərəfindən Türkiyədən gətirilmiş sitrus meyvə ağacları 150 ha sahədə müasir texnologiyaya uyğun əkilmiş, damcı üsulu ilə yeni suvarma şəbəkəsi və respublikada ilk dəfə olaraq şaxtanın təsirini azaldan Donqoruyucu pərvarə quraşdırılmışdır. Hazırda dağətəyi ərazilərdə terras üsulu ilə yeni subtropik bitkilərdən ibarət plantasiyaların salınması üçün işlər davam etdirilir.

Rayonda ənənəvi əkin növləri ilə yanaşı baramaçılığın inkişafına da diqqət yetirilir. Bu sahədə işin sürətləndirilməsindən ötrü zəruri tədbirlər görülür. Barama üçün yem bazası olan tut yarpağının yetişdirilməsindən ötrü Çin Xalq Respublikasından gətirilmiş və yerli tut tinglərindən ibarət 153847 ədəd tut tingləri əkilmişdir. 2018-ci ildə ilk dəfə olaraq 3,7 ton yüksək keyfiyyətli barama istehsal edilmiş və «Şəki İpək» ASC-yə təhvil verilmişdir (7, s.2).

Əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində Lənkəran rayonunda 2017-2018-ci təsərrüfat ilində 6816.5 hektar müxtəlif növ kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkini həyata keçirilmiş və nəticədə 83852.4 ton məhsul istehsal edilmişdir.

Rayonda çay, çəltik və sitrus meyvələri istehsalçıların, o cümlədən kənd təsərrüfatının bütün sahələri ilə məşğul olan fermer və sahibkarların nailiyyətlərinin təşviqi və öz istehsal etdikləri məhsullarının nümayiş və satışının həyata keçirilməsindən ötrü hər il «Çay, Çəltik və Sitrus meyvələri» festivalının keçirilməsinə başlanılmış, məhsulların ixrac potensialının artırılmasından ötrü «Azexport.az» saytında məlumatların yerləşdirilməsi təmin edilmişdir.

Lənkəran rayonunda sənayenin inkişafı tədbirləri uğurla həyata keçirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Xalça fabrikinin tikintisi üçün ayrılmış 2 milyon manat vəsaitə uyğun olaraq «Azərxaçça» ASC-nin Lənkəran filialı üçün yeni bina tikilib istifadəyə verilmiş, 120 nəfər işlə təmin olunmuşdur. Qədim xalq tətbiqi sənətkarlığının inki-

şafi ilə əlaqədar rayonda sahibkarlarla maarifləndirici söhbətlər aparılmış, rayona turist axınını nəzərə alaraq turistlər üçün müxtəlif suvenirlərin hazırlanması onlara tövsiyə edilmişdir. «Xan Lənkəran» otel kompleksində əl sənətkarlığı mərkəzi yaradılmışdır.

Rayonda çörəyin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və çeşidinin artırılması sahəsində tədbirlər həyata keçirilir. «Həyat» firmasının gündəlik istehsal gücü 15 ton və «Rövşad» MMC-nin gündəlik istehsal gücü 10 ton olan çörək zavodlarının tikintisi davam etdirilir. İllik istehsal gücü 10 ton, 9 ton və 7.5 ton olan 3 çəltik emalı zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir. İstehsal gücü 1800 ton olan qənnadı məhsulları fabrikinin və «Lənkəran Mexanikləşdirmə» MMC-də istehsal gücü 10 min ton olan metal konstruksiya istehsal edən zavodun qurulması davam etdirilir. Müəssisədə metal konstruksiyaların, modulların, təzyiqlə altı altında olan çənlərin «Luks par» brendi adı altında boyulmuş, isti su qazanları, buxar qazanları, yağ qazanları, alternativ enerji ilə işləyən su qazanları və kombilər istehsal ediləcəkdir. Hazırda müəssisədə 100 nəfərə qədər işçi çalışır və gələcəkdə istehsalı genişləndirməklə onların sayının 300 nəfərə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. (5, s.6).

Davamlı inkişaf və sivilizasiya inkişafının ekoloji prinsiplərə əsaslanan yeni səviyyəsi müasir istehsal texnologiyalarının istifadəsini və kənd təsərrüfatı məhsullarının yeni üsullar ilə emalını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və təkrar emalı prosesi uğurla inkişaf edir. Bu sahənin innovativ idarə edilməsi ölkənin aqrar müəssisələrində istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazarda geniş şəkildə təqdim olunması və keyfiyyət göstəricilərinə görə dünya standartlarına cavab verilməsini təmin etmişdir. (4,s.151). Bu sahədə daha böyük uğurların əldə olunmasından ötrü Lənkəran rayonunun böyük inkişaf perspektivləri vardır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri» adlı sənəd çərçivəsində kənd təsərrüfatının inkişafının prioritet elan olunmasında kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına və onun rəqabətqabiliyyətli sektora çevrilməsinə nail olmağın strateji hədəf olduğu bildirilmişdir (2). Hədəfə nail olunmasından ötrü Lənkəran rayonunda görülmüş işlər sayəsində çoxsahəli kənd təsərrüfatının inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində qarşıdakı illərdə də tədbirlər davam etdiriləcək. Lənkəran rayonunda rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sektorunun inkişafı üçün geniş imkanların olması, insan və təbii resursların nisbətən yaxşı şəraitdə yerləşməsi gələcəkdə bu sahələrdə rayonumuzda böyük nəliyyətlərin qazanılmasında əminlik yaradır.

Kənd təsərrüfatı istər istehsal istərsədə əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəltmək baxımından iqtisadiyyatın mühüm sektoru kimi qalmaqdadır. Lənkəran rayonunda təbii şərait, tələb olunan əkinə yararlı torpaq sahələrinin olması imkan verir ki, kənd təsərrüfatı xammalı bazasında müxtəlif sənaye məhsulları istehsal edilsin, daxili və xarici bazara çıxarılsın. Məhsulların diversifikasiyası imkanları böyükdür. Məsələyə yaradıcılıqla yanaşı, sitrus meyvələrindən, üzümdən, pomidordan, texniki bitkilərdən, ətdən, süddən və s. kənd təsərrüfatı məhsullarından müxtəlif orijinal məhsullar hazırlayıb daxili və dünya bazarlarına çıxarmaq olar. Buna nail olunması üçün öncə məhsul istehsalında müasir texnoloji avadanlıqların tətbiqi, hazır məhsulun standartlara uyğun qablaşdırılması, məhsulun ixrac potensialının artırılmasından ötrü marketing və reklam işlərinin təşkili vacibdir. Nəticədə əhali üçün yeni iş yerləri yaradılar, dövlətin büdcəsinə isə çoxlu əlavə vəsait daxil olar. Dünyada məlum olan iqlim qurşaqlarından əkin üçün əlverişli mülayim iqlim şəraitinin, bol günəşin və məhsuldar torpaqların, o cümlədən rayonumuzun Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi kənd təsərrüfatının sənayenin xammal bazasının genişləndirilməsi üçün yaxşı şərait yaradır.

Lənkəran rayonunda torpaq-iqlim şəraitinə uyğun olaraq, çəltiyin səpmə üsulu ilə deyil, Asiya üsulu ilə əkilməsi, Koreya Respublikasından çəltik əkən və biçin kombayn, traktor və digər avadanlıqlar gətirilməsi ekoloji cəhətdən keyfiyyətli və daha çox məhsul istehsalına gətirib çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Regionda çəltikçiliyin inkişafının sürətləndirilməsi, əkin sahələrinin genişləndirilməsi və emal müəssisələrinin istehsal gücünün artırılması, eyni zamanda, çəltikçiliyin inkişaf modelinin hazırlanması üçün müasir standartlara cavab verən toxumçuluq təsərrüfatının və toxumun keyfiyyət göstəricilərini təyin etmək üçün laboratoriyanın yaradılmasına ehtiyac vardır. Çəltikçiliyin inkişafı ərazidə kənd təsərrüfatının digər sahələrinin də inkişafına müsbət təsir göstərməkdədir. Belə ki, biçilmiş çəltik zəmiləri, eyni zamanda, heyvandarlıq, quşçuluq, balıqçılıq və digər sahələr üçün həm də yem bazasıdır. Bu da Lənkəran kimi aztorpaqlı rayonda ərzaq istehsalı prosesində mühüm əhəmiyyətli məsələdir. Qarşımızda duran başlıca hədəf istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması, rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, məhsuldarlığın artırılması və daxili bazarı təmin etməklə yanaşı, ixracın genişləndirilməsinə nail olmaqdan ibarət olmalıdır.

Eyni zamanda rayonda kənd təsərrüfatı sahəsində böyük nailiyyətlərin əldə olunmasından ötrü aşağıdakı istiqamətlər üzrə diqqət artırılmalıdır.

- Kənd təsərrüfatı bitkilərinin yeni növlərinin işlənib hazırlanması (bitkilərin aqrotexniki qaydada düzgün becərilməsi metodikası yüksək məhsuldarlığı yaxşılaşdırılmış bitki sortlarının becərilməsinə gətirib çıxara bilər).

- kooperasiyalaşma səviyyəsinin maksimum mümkün olan həddə qədər yüksəltmək.
- ərazidə yaşayan əhəlinin faydalı işlə təmin etmək və elmi-texniki tərəqqi və onun nailiyyətlərinin istehsala gecikmədən tətbiq etmək yolu ilə yüksək əmək məhsuldarlığına nail olmaq.
- rayonun aztorpaqlı rayon olduğunu nəzərə alaraq növbəli əkin sisteminin tətbiqi.
- Respublikamızda, o cümlədən Lənkəran rayonunda əmək resursları artdığı səbəbindən sənayenin əmək tutumlu sahələrinin üstün inkişafının təmin edilməsi.
- İstehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılmasına diqqətin artırılması.
- məhsulların qablaşdırılmasından ötrü müasir standartlara uyğun tara müəssisəsinin yaradılmasının dəstəklənməsi.
- Lənkəran rayonu aztorpaqlı rayon olduğundan heyvandarlığın ekstensiv metodla deyil, intensiv metodla inkişaf etdirilməsi məqsədə uyğundur.

Lənkəran rayonunda heyvandarlığın inkişafı sahəsində bir sıra işlər görülmüşdür. Xatırlatmaq istərdim ki, «Damazlıq heyvandarlıq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu hazırlandıqdan və qüvvəyə mindikdən sonra, heyvandarlıqda damazlıq-seleksiya işləri xeyli yaxşılaşmışdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərə uyğun olaraq Lənkəran rayonunda mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər uğurla davam etdirilir. Son illərə qədər heyvandarlıq ekstensiv yolla, yəni mal-qaranın baş sayının artırılması hesabına inkişaf edirdi. Hazırda heyvandarlığın intensiv inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər görülür. Ət istehsalının artırılması məqsədi ilə, ilk növbədə iri heyvandarlıq komplekslərinin yaradılması bu sahənin inkişafına müsbət təsirini göstərəcəkdir.

«Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» çərçivəsində Lənkəran rayonunun təbii resurslarından və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə, yeni iş yerlərinin açılması, sosial problemlərin həlli, sahibkarlığın inkişafı, mövcud infrastrukturun yenidən qurulması, enerji, su və qaz təminatı kimi problemlərin həlli yerlərdə istehsal potensialını gücləndirməklə yanaşı, rayon sakinlərinin Bakı şəhərinə, həmçinin digər regional mərkəzlərə doğru axınını da səngitmişdir. Bu nailiyyətlərin qazanılması eyni zamanda rayonda Dövlət Proqramının digər sahələrinin uğurla icra edilməsindən irəli gəlir (5, s.4).

Dövlət başçısının ekoloji mühitin sağlamlaşdırılması, regionlarda parkların, xiyabanların salınması, yaşıllaşdırılması və mövcud yaşıllıqların genişləndirilməsi ilə bağlı irəli sürdüyü təşəbbüsünü Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyəti

yəti özünün ən mühüm vəzifələrindən hesab etmiş və bu sahədə geniş tədbirlər planının həyata keçirilməsinə, konkret layihələrin işlənilib hazırlanmasına, icrasına və reallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Tikinti-abadlıq, quruculuq və sosial-məişət sahələrində uğurlar qazanılmış, Dövlət Proqramına uyğun olaraq magistral yol boyu və şəhərdaxili küçələrdə 89354 metr kvadrat hasar və bordür təmir edilərək rənglənmiş, park və bağlarda 68 min ədəd dekorativ ağac və gül kolları əkilmiş və yeni müasir küçə işıqlandırıcıları quraşdırılmışdır. Liman şəhərində istirahət parkında təmir işləri aparılaraq park yenidən qurulmuşdur. 100-dən artıq çoxmənzilli yaşayış binalarının dam örtüyü təmir edilmiş və fasadı rənglənmiş, əlavə olaraq şəhər ərazisində 13 çoxmənzilli yaşayış binalarında əsaslı təmir və bərpa işləri aparılmışdır (5, s.5).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, biomüxtəlifliyin qorunub saxlanılması, təbii resurslardan səmərəli istifadə və ekoturizmin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə «Kiçik Qızılağac Yasaqlığı»nın və «Kiçik Qızılağac Dövlət Təbiət Qoruğu»nun əraziləri genişləndirilərək «Qızılağac Milli Parkı Yaradılmış» və yaxın zamanda açılışı nəzərdə tutulmuşdur.

Lənkəran rayonunda müasir yol-nəqliyyat sisteminin qurulması, nəqliyyat sektorunun səmərəli idarə olunması istiqamətində ardıcıl tədbirlər davam etdirilir. Dövlət Proqramına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları ilə ayrılmış vəsait hesabına Liman-Nərimanabad-Balıqçılar, Aşağı Nüvədi-Kənarməşə-Şürük, Hirkan-Daştatük-Biləsər avtomobil yolları və Ələt-Astara avtomobil yolunun Lənkəran ərazisindən keçən hissəsində yol əsaslı təmir edilmişdir. Lənkəran-Lerik avtomobil yolunda təmir işləri davam etdirilir. Kənd investisiya layihəsi çərçivəsində rayonun 90 km qədər kənd ara yolu təmir edilmişdir. 20 km-dən çox şəhər daxili yola asfalt örtüyü döşənmiş, 8 ədəd yeni avtomobil körpüsü tikilmiş və 2 ədəd körpü əsaslı təmir edilmişdir.

Rayonumuzda əhalinin fasiləsiz elektrik enerjisi və təbii qazla təchiz olunması, içməli su və kanalizasiya sisteminin yenidən qurulması, rabitə xidmətinin yaxşılaşdırılması və digər kommunal xidmətlərin həcminin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində tədbirlər davamlı səciyyə daşıyır. Rayonun enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində Dövlət Proqramı çərçivəsində 2x20 MVA gücündə 110/35/10 kv-luq Lənkəran-2 yarımstansiyası quraşdırılıb istifadəyə verilmişdir. Rayon ərazisində 40331 metr uzunluğunda SİP kabel xətti çəkilmiş, 21397 ədəd SMART kart tipli, 3607 ədəd elektron tipli saygac, 91 ədəd yeni güc transformatoru quraşdırılmışdır (5, s.6). Dövlət Proqramı çərçivəsində Haftoni qəsəbəsi, Xanlıqlı, Şovu, Mollakənd, Əşlə və Təngivan kəndləri təbii qazla təmin edilmiş, şəhərdə 150 p/m yeni qaz xətti çəkilmişdir. Qaz təchizatının yaxşılaşdırılması məqsədilə ümumilikdə 398111 p/m yeni qaz xətti çəkilmişdir. Şəhərdə Qarabağ əlləri və şəhid ailələri üçün tikilmiş 30

mənzilli yaşayış binası qazlaşdırılmışdır. Hazırda rayonda əhalinin təbii qazla təmin edilən abonentlərin sayı 95 faizini təşkil edir. Alternativ enerji mənbələrinin potensialının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində elmi-tədqiqat və layihə-axtarış işləri davam etdirilmişdir. Əhalinin içməli su təchizatının və kanalizasiya xidmətlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində Lənkəran şəhərinə içməli su xəttinin çəkilməsi təmin edilmiş, rayonun Sütəmurdov, Digah və Şiləvar kəndlərində içməli su xətlərinin çəkilməsi işləri davam etdirilir. 15 yaşayış məntəqəsinə yeni bulaq tipli içməli su xətləri çəkilib istifadəyə verilmişdir. Ötən müddət ərzində 1 ədəd su təmizləyici qurğusu və 1 ədəd 10 min kub metr tutumlu su anbarı tikilmiş, 21 km müxtəlif diametrlı kanalizasiya xətti çəkilmişdir (5, s.6).

Aparılmış məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində geniş zolaqlı internet abunəçilərinin sayı 17400-ə çatdırılmışdır. Lənkəran radio teleyayım stansiyasında DVB-T2 tipli rəqəmli kommersiya kanalları quraşdırılmışdır ki, bu da 80 TV proqramının baxılmasına şərait yaratmışdır.

Lənkəran rayonunda ötən dövr ərzində hər bir nəfərə düşən aylıq gəlirləri ehtiyac meyarından aşağı olan ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımı ödənilmişdir. Ötən dövr ərzində tənha, ahıl və sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə evlərində sosial-məişət xidmətləri göstərilmiş, Lənkəran şəhər Əlillərin Bərpa və Günərzi Qayğı Mərkəzlərində müalicələri təşkil edilmiş, ehtiyacı olanlara protez-ortopedik xidməti göstərilərək texniki reabilitasiya vasitələri ilə təmin olunmuşdur. Əhaliyə göstərilən səhiyyə xidmətlərinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində Lənkəran Rayonlararası Psixiatriya Xəstəxanası üçün yeni bina tikilib istifadəyə verilmişdir.

Dövlət Proqramı çərçivəsində Lənkəran şəhər Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi (Xan evi), Q.Vəliyev adına şəhər Mədəniyyət Mərkəzi əsaslı təmir edilərək istifadəyə verilmiş və Lənkəran şəhər Mərkəzi Kitabxana binasının fasad hissəsi yenidən qurulmuşdur. Lənkəran Olimpiya İdman Kompleksi, Separadi kəndində ümumi sahəsi 1800 kv m olan idman zalı və Kərgəlan kəndində yeni futbol meydançası tikilib istifadəyə verilmişdir.

Rayonumuzun təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazası durmadan möhkəmləndirilir. Lənkəran Dövlət Universitetində 35 nəfərlik turizm-təcrübə bazası istifadəyə verilib, yaxın vaxtlarda 2-ci tədris korpusunun yataqxana və yeməxana binalarının tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Siyavar və Təngivan kəndlərində yeni modul tipli məktəb quraşdırılıb istifadəyə verilmişdir. Gəgiran kənd 260 yerlik və Şıxakəran kənd 432 şagird yerlik orta məktəb binalarının tikintisi və Köhnə Gəgir, Jidi, Alazəpin və Türkəncil kəndlərində yeni modul tipli məktəb binalarının quraşdırılması işləri davam etdirilir. «İkinci Azərbaycan Kənd İnvestisiya Layihəsi»nin maliyyə dəstəyi ilə Səpnəkəran 36 yerlik modul tipli və Moloja kənd tam orta məktəbi üçün 100 yerlik korpus tikilib

istifadəyə verilmiş və Viravul kənd 1 nömrəli tam orta məktəbi isə təmir edilmişdir (5, s.7).

Cənab Prezidentin davamlı diqqəti sayəsində görülmüş bu işlər rayonun strateji əhəmiyyətini daha da artırmış, onun turizmin inkişafı baxımından da perspektivli məkan kimi tanıtılmışdır. Lənkərana ötən il 20 min nəfərdən artıq turistin gəlməsi və onların 15 %-ni xarici vətəndaşlar təşkil etməsi rayonda turizm sahəsinin kompleks şəkildə inkişafı sahəsində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsindən xəbər verir. Belə ki, son illər ərzində «Xəzər Palace», «Lüks Lənkəran», «Şah Saray» otel kompleksləri, «4 fəsil», «Rahat Məkan», «Panbahi» istirahət mərkəzləri, «Mandarin» uşaq əyləncə mərkəzi və digər göz oxşayan turizm obyektləri fəaliyyətə başlamış, «Lənkəran İstisu-sağlamlıq mərkəzi»nin tikinti işləri başa çatmaq üzrədir. Tələbatı daha dolğun ödəmək məqsədi ilə Sütəmurdov kəndində, Xəzər dənizinə yaxın ərazidə yeni turizm istirahət kompleksinin tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. Cənab Prezidentin tapşırığı ilə dəniz kənarında dəmiryol xəttinin köçürülməsinin layihələndirilməsi işləri davam etdirilir. Bu da rayonumuzda dəniz turizminin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradacaqdır (6, s.115).

Tikinti-abadlıq, quruculuq və sosial-məişət sahələrindəki bütün bu uğurlarla yanaşı, son illərdə Lənkəran rayonunun beynəlxalq əlaqələri də kifayət qədər genişlənmişdir. ABŞ-ın Kaliforniya ştatının Lənkəranla qardaşlaşmış Monterey şəhərində «Monterey-Lənkəran Dostluq Assosiasiyası» fəaliyyət göstərir. Hazırda Lənkəran Hava Limanından Rusiyanın Moskova şəhərinə təyyarə reysləri işləyir. Xarici ölkələrin səfirləri şəhərimizə böyük maraq göstərərək, tez-tez buraya tanışlıq səfərləri edirlər.

2017-ci ildə ilk dəfə olaraq paytaxtdan kənarında, Lənkəran şəhərində Avropa İttifaqının Bakı nümayəndəliyi və Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə «Avropa günü» keçirilmişdir. Avropa İttifaqı üzrə olan 15-dən artıq ölkənin səfir və nümayəndələri rayonumuzla yaxından tanış olmuşlar.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən ölkəmizdə akkreditə olunmuş səfirlik və beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərinin 2018-ci il noyabr ayında Lənkəran şəhərinə səfəri təşkil edilmiş, qonaqlar rayonumuzun inkişafı ilə yaxından tanış olmuş və bölgəmizdə həyata keçirilən sosial, iqtisadi layihələr, habelə turizmin inkişafı ilə yerində məlumatlandırılmışlar. Səfərdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən diplomatik korpusun 70-dək nümayəndəsi iştirak edib.

2019-cu il 29 yanvar tarixində «Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə III-cü Dövlət Proqramının yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə cənab Prezident qeyd etmişdir ki, 2004-cü ildən həyata keçirilməyə başlanılan «Azərbaycan regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə indiyədək qəbul edilən

və həyata keçirilmiş Dövlət proqramları mühim əhəmiyyətə malik olmuş və ilk növbədə regionların elektrik enerjisi, qaz, su təminatı, avtomobil yollarının salınması və s. ötən müddət ərzində yüksək səviyyədə yerinə yetirilmişdir. Yeni qəbul edilmiş 4-cü proqramda əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın regionlarında infrastruktur yaradıldığı üçün ora investisiya yatırılınsın, sənaye müəssisələri, kənd təsərrüfatının və digər sahələrin inkişafı üçün daha çox canlanma olsun. Yəni ixrac yönümlü məhsulların istehsalına şərait yaradılsın.

Dövlət Proqramının icrası üzrə həyata keçirilən tədbirlərin ümumiləşdirilmiş təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin diqqət və qayğısı, həmçinin yerli idarəetmə orqanları tərəfindən konstruktiv islahatların aparılması nəticəsində rayonumuzda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, sosial sahənin inkişafı üzrə mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. O cümlədən əhəlinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi və yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması qarşıdakı illərdə də uğurla davam etdiriləcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin giriş və yekun nitqləri / www.president.az
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin giriş və yekun nitqləri / www.president.az
3. Ələkbərov U. İnküziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2018, 216s.
4. Ələkbərov U. Davamlı İnkişaf və Ekoloji Sivilizasiyanın İdarə edilməsinin Əsasları. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2017, 176 s.
5. Lənkəran Şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı Taleh Qaraşovun Lənkəran rayonunun 2018-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə nitqi. Lənkəran 2019, lenkeran-ih.gov.az. s.10.
6. Qaraşov T. «Lənkəran dinamik inkişaf edir» // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə jurnalı, №3(59), Bakı 2017, s.111-118.
7. Lənkəran Şəhər Statistika idarəsinin 2018-ci ilin illik hesabatı. Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az s.3.

SUMMARY

THE MAIN TRENDS IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF LANKARAN

Jafarzadeh M.B.

*Head of Youth and Sports Department of Lankaran city,
The Academy of Public Administration under the President of the
Azerbaijan Republic, master student*

This article focuses on the policy of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev on the socio-economic development and implementation of various projects within the framework of the State Program «Social and Economic Development of the Regions of Azerbaijan» in Lankaran region.

The consequence of this is the consistent execution of a number of directions of the head of State. The Lankaran region is located in the south of Azerbaijan and is known with its unique landscape. Located in the southeast, having a unique landscape beauty, rich historical and cultural heritage, traditionally developed handicraft, as well as deep traditions in culinary and tea growing. The dynamic development in Lankaran District is progressing fast.

The author shows the priority directions of development of the region in the field of agriculture and tourism. The opening of large touristic places sites in Lankaran, such as Khazar Palace, Health Center Isti-Su, etc., is particularly emphasized.

The main goal of the annual traditional festival «Tea, rice, citrus» held in Lankaran is to promote the socio-economic and cultural heritage, as well as to expand the possibilities of using the tourist potential in the region.

Keywords: *rebuilding, social and economic development, state program, thenon-oilsector, tourism*

РЕЗЮМЕ

ОБ ОСНОВНЫХ ТЕНДЕНЦИЯХ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЛЕНКОРАНСКОГО РАЙОНА

Джафарзаде М.Б.

*Начальник Управления Молодежи и Спорта города Ленкорань,
Академия Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики, магистрант*

В представленной статье особое внимание уделено заботе Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева о социально-экономическом развитии и реализации различных проектов, претворяемых в рамках Государственной Программы «Социально-Экономического развития регионов Азербайджана» в Ленкоранском районе и в городе Ленкорань. Доказательством тому служат последовательное исполнение ряда распоряжений Главы Государства.

Расположенный на юго-востоке, имеющий уникальную ландшафтную красоту, богатое историко-культурное наследие, традиционно развитое ремесленничество, а также глубокие традиции в кулинарии и развитии чаеводства, за последние годы прослеживаются тенденции динамичного развития Ленкоранского района.

Автор показывает приоритетные направления развития региона в области сельского хозяйства и туризма. Особо подчеркивается открытие в Ленкорани крупных туристических объектов, таких как «Хазар Паласе», Оздоровительный центр «Исти-Су» и т.д.

Основной целью проводимого в Ленкорани ежегодного традиционного фестиваля «Чай, рис, цитрус» является пропаганда социально-экономического и культурного наследия, а также расширение возможностей использования туристического потенциала в регионе.

Ключевые слова: *благоустройство, социально-экономическое развитие, государственные программы, нефтегазовый сектор, туризм*

İQLİM DƏYİŞMƏLƏRİNƏ TƏSİRLƏRİN AZALMASI DAVAMLI İNKİŞAFIN AMİLİ KİMİ

Şıxəliyeva S.İ., Ələkbərov U.K.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: diaadmin@dia.org.az*

Müasir dövrdə ekoloji problemlər, o cümlədən qlobal iqlim dəyişmələri və bu prosesin iqtisadi, sosial və humanitar fəsadları dünyanın ən aktual problemlərindəndir. Məqalədə dünyada əhalinin sayının sürətlə artmasının və qlobal miqyasda adambaşı istehlakın yüksəlməsinin iqlim dəyişmələrinə təsiri təhlil edilir. İstehlakda kəskin qeyri-bərabərliyin, müxtəlif ölkələrdə gəlirlərin əhali arasında paylanması xarakterinin ətraf mühitin istixana qazları ilə çirklənməsi və iqlim dəyişmələrinə təsirləri qiymətləndirilmişdir. Müqayisəli təhlillər göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikası atmosferdə istixana qazlarının azaldılması sahəsində regional liderdir.

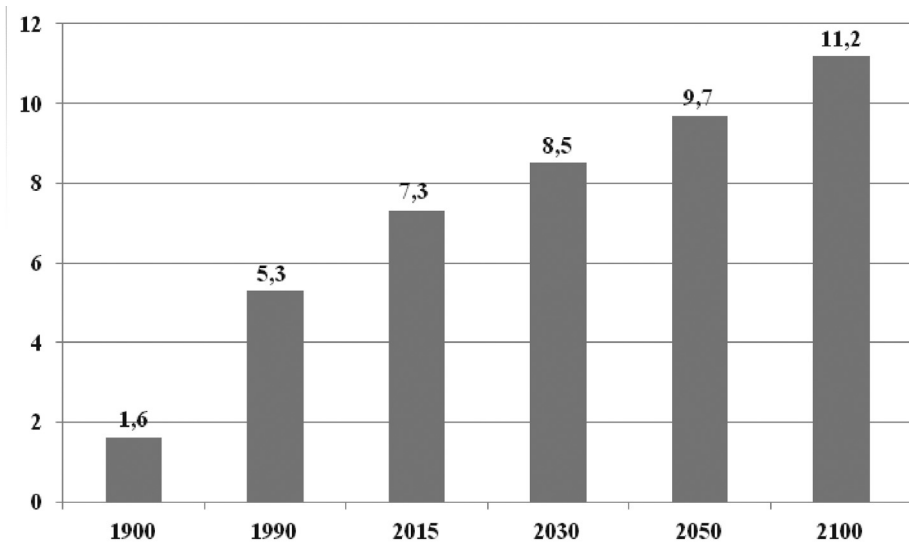
Açar sözlər: *iqlim dəyişmələri, demoqrafiya, istehlakda qeyri-bərabərlik, Kvintil nisbəti, Xəzəryanı ölkələr*

Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi insan cəmiyyəti üçün hər zaman aktual olmuşdur. Lakin, XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrdə ətraf təbii mühitlə əlaqədar problemlər xüsusi ilə kəskinləşmişdir. Qlobal ekoloji problemlər arasında iqlim dəyişmələri və bu prosesin iqtisadi, sosial və humanitar fəsadlarına diqqət xüsusi ilə artmışdır. Bu problemə həsr olunmuş və hər il keçirilən sammit və digər yüksək səviyyəli forumlar bunu sübut edir (1).

İqlim dəyişmələrinin baş verməsi bir sıra amillər, o cümlədən insanın fəaliyyəti və həyat tərzilə əlaqələndirilir. Bu amillər arasında demoqrafik vəziyyət xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İlk növbədə qeyd edilir ki, son əsrdə dünyada əhalinin sayının artımı xüsusi sürətlə getmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondunun məlumatlarına görə XX əsrin əvvəllərində dünya əhalisinin sayı 1,6 milyard olduğu halda, hazırda bu rəqəm 7,7 milyarda qalxmışdır (2). BMT-nin proqnozlarına görə 2050-ci ildə isə dünya əhalisinin sayı 9,5, 2100-ci ildə isə 11 milyard təşkil edəcək (3). Təhlillərə əsasən ətraf mühitin çirklənməsi səbəbindən baş verən iqlim dəyişmələri, ilk növbədə, Yer Kürəsində əhalinin sayının artımının sürətlənməsinin nəticəsidir. Qeyd edildiyi kimi, BMT-nin Əhali Fondunun 2019-cu ildə dərc etdiyi məlumatlara görə 2100-cü il üçün dünya əhalisinin sayı 11 milyarddan çox olacaq (Şəkil 1). Şəkil

1-də təqdim olunmuş məlumatlar həm real vəziyyəti, həm də BMT-nin Əhali Fondunun proqnozları əsasında tərtib edilmişdir.

Şəkil 1-də təqdim olunmuş məlumatlardan aydın olur ki, Yer Kürəsində 1900-cü il ilə müqayisədə hazırda əhalin sayı 4,8 dəfə artmışdır. Proqnozlara görə 2100-cü il üçün dünya əhalisinin sayı 7 dəfədən çox artmış olacaq və 11,2 milyard təşkil edəcək. Əhalinin sayının artmasının üç səbəbi məlumdur: (1) dünyanın bir sıra bölgələrində doğulan uşaqların sayının artması, (2) XX əsrin əvvəli ilə müqayisədə orta ömür müddətinin artması (3) və miqrasiya prosesi. Sonuncu dünya əhalisinin ümumi sayına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi də, müxtəlif ərazilərdə əhalinin sıxlığının dəyişməsinə və bununla əlaqədar olan ekoloji problemlərin kəskinləşməsinə müəyyən edir (4).

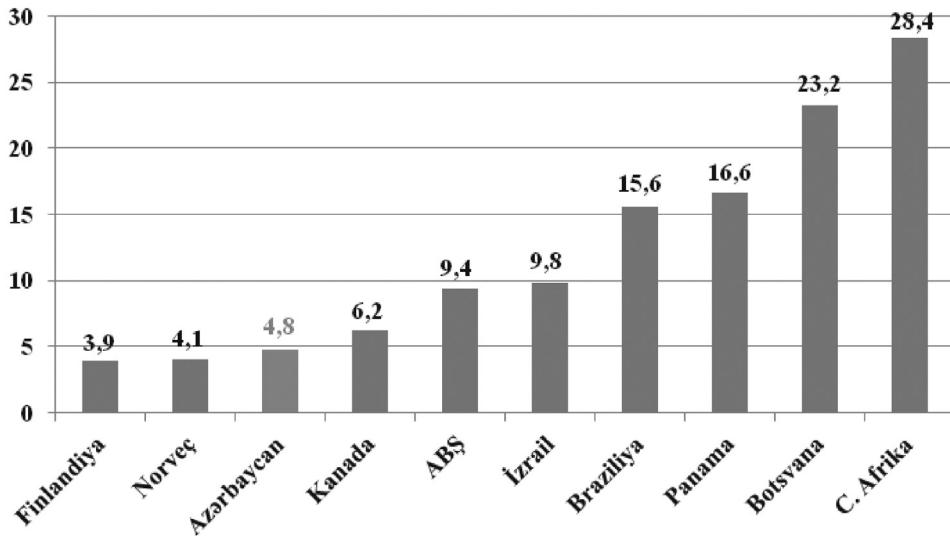

Şəkil 1. Dünya əhalisinin sayı: real vəziyyət və proqnozlar (2-4)

Bəllidir ki, əhalinin sayının artması eyni zamanda ümumi istehlakın artmasını şərtləndirən amildir. O da qeyd edilməlidir ki, iqtisadi və sosial tərəqqi, həyat tərzinin dəyişməsi nəticəsində son əsrdə dünyada adambaşı istehlak da kəskin sürətdə artmışdır. BMT-nin məlumatlarına görə 20-ci əsrin əvvəli ilə müqayisədə hazırda adambaşı istehlak dünyada orta hesabla on dəfələrlə artmışdır (4).

Lakin, dünyada istehlakın artımı bütün ölkələri əhatə etməyib. Bir sıra ölkələrdə vətəndaşların adambaşına düşən istehlak səviyyəsi digər ölkələrdə müşahidə edilən istehlakdan dəfələrlə, bəzi hallarda hətta yüz dəfə çoxdur. Belə kəskin fərqlər, Avropa, Asiya, Cənubi Amerika və Afrikada yerləşən ölkələr arasında müşahidə edilir (6). Təsədüfi deyil ki, 2015-ci ildə Nyu-Yorkda keçirilmiş BMT-nin 70-ci Sessiyasında XXI əsr üçün əsas prioritet kimi müəy-

yən edilmiş davamlı inkişaf sahəsində 17 qlobal məqsədlər arasında dünya ölkələri arasında müşahidə edilən kəskin qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur (7).

Şəkil 2. Müxtəlif ölkələrdə gəlirlərin əhali arasında bölünməsi: Kvintil nisbəti (5)

BMT və Dünya Sammiti tərəfindən 2015-2030-cu illər üçün nəzərdə tutulmuş davamlı inkişaf məqsədləri arasında gender qeyri-bərabərliyinin aradan qaldırılması da nəzərdə tutulmuşdur (7). Qeyri-bərabərliyin bütün təzahürləri qlobal ekoloji çağırışların, o cümlədən iqlim dəyişmələrinə öz təsirini göstərir.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, istehlakda fərqlər yalnız ölkələr arasında müşahidə olunmur. Hətta iqtisadi inkişafda çox yüksək nəticələr əldə etmiş və adambaşı gəlirləri orta hesabla kifayət dərəcədə yüksək səviyyədə olan ölkələrdə qeyri-bərabərlik müşahidə edilməkdədir. Bu halda qeyri-bərabərlik ölkə daxilində vətəndaşlara aid edilir. BMT, Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından aydın olur ki, bu sosial çağırış kifayət dərəcədə geniş yayılmış bir hadisədir (8).

Kəskin qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması, bu istiqamətdə fəaliyyətin optimal təşkili göstərilən sahədə müxtəlif ölkələrdə yaranmış vəziyyətin dəyərləndirilməsini tələb edir. Beynəlxalq standartlara görə qeyribərabərliyi ölkə və bölgələrdə dəyərləndirmək üçün bir neçə üsuldən istifadə edilir. Bu üsulların istifadəsi zamanı qeyri-bərabərlik sahəsində vəziyyət Gini indeksi, Kvintil nisbəti və Palma üsulu ilə müəyyənləşdirilir (5).

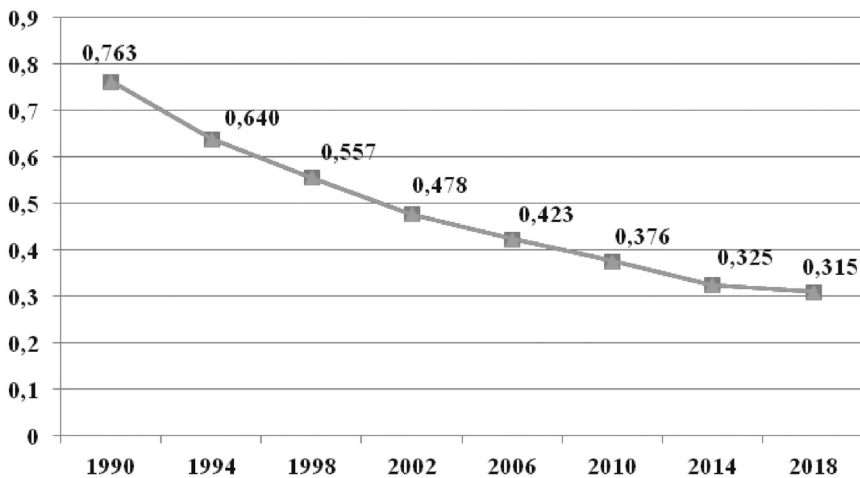
Təhlillər göstərir ki, iqtisadi imkanlarından asılı olmayaraq, dünya ölkələri fərqli sosial siyasət həyata keçirirlər. Şəkil 2-də dünyanın fərqli ölkələrində Kvintil nisbətinin dəyərləri təqdim edilmişdir. Kvintil nisbəti beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən sosial siyasətin monitorinqində geniş istifadə edilən statistik göstəricidir. Bu, ölkədə 20 zəngin əhalinin orta gəlirlərinin 20 faiz yoxsul əhalinin orta gəlirindən necə dəfə üstələdiyini nəzərə alaraq müəyyən edilir. Bu fərq və müvafiq olaraq, rəqəm nə qədər az olsa sosial siyasət bir o qədər uğurlu hesab edilir (5).

Bir sıra dünya ölkələrində Kvintil nisbətinin göstəriciləri Şəkil 2-də təqdim olunmuşdur. Şəkildən görüldüyü kimi, bəzi ölkələr, o cümlədən Şimali Avropa dövlətləri nisbətən daha uğurlu sosial siyasət həyata keçirirlər və onlarda Kvintil nisbətinin dəyəri aşağıdır. Eyni zamanda dünyada gəlirlərin sosial baxımdan ədalətli paylanması sahəsində elə ölkələr mövcuddur ki, onların Kvintil nisbəti çox yüksəkdir. Bunlara əsasən, Cənubi Amerika, Asiya və Afrika qitələrində yerləşən ölkələr arasında daha çox rast gəlinir (5). Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında Kvintil nisbətinin aşağı olması ölkədə sosial siyasətin yüksək səviyyədə olmasından xəbər verir. Kvintil nisbəti yüksək olan ölkələrdə isə bir qayda olaraq yoxsulluq və digər məhrumiyyətlər mövcuddur ki, bu səbəbdən onların ətraf mühitin mühafizəsi, o cümlədən iqlim dəyişmələrinə təsirlərin azalması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün imkanları məhduddur (9).

Dünyada əhalinin sayının sürətlə artması və eyni zamanda adambaşı istehlakın yüksəlməsi ətraf təbii mühitə təzyiqlərin artmasını şərtləndirən amillərdəndir. Əhalinin sayının artması və istehlakın artması istehsalat proseslərin və onların ətraf mühiti, o cümlədən iqlim dəyişmələrini şərtləndirən amillərdəndir. Bu enerjiden istifadə edilməsi və atmosfera istixana qazlarının atılmasını şərtləndirən amillərdir.

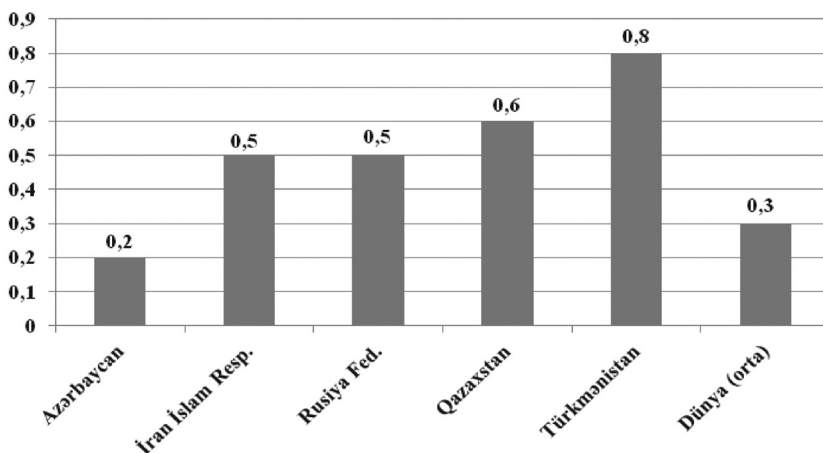
Müxtəlif ölkələrin iqlim dəyişmələrinə təsirlərin dərəcəsi bir neçə üsul ilə dəyərləndirilir. Bu üsullardan biri ölkədə istehsal olunan və bir ABŞ dollar dəyəri olan ümumdaxili məhsulun (ÜDM) istehsalı zamanı atmosfərə atılan karbon qazının (CO₂) miqdarıdır. Bu indikator eyni zamanda ölkədə iqtisadiyyatın innovativ olmasından xəbər verir (10). İstixana qazlarının atmosferdə azalması öz növbəsində eyni iqtisadi səmərə üçün daha az enerjiden istifadəsinin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Beynəlxalq təşkilatların araşdırmaları göstərmişdir ki, enerjiden səmərəli istifadə sahəsində Azərbaycan Respublikası dünya liderləri sırasındadır (11, 12).

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada baş verən elmi-texniki tərəqqinin təzahürü kimi, enerjiden istifadənin səmərəliliyi dünyada artmaqdadır (Şəkil 3).

Şəkil 3. *Dünyada bir ABŞ dolları dəyərində ÜDM-nin istehsalı prosesində atmosfərə atılan istixana qazının (CO₂) miqdarı, qr (10).*

Şəkil 3-dən görüldüyü kimi, dünyada hər bir ÜDM vahidi üçün dünyada sərf edilən enerjinin miqdarı azalmaqdadır və ən son məlumatlara görə dünyada bir ABŞ dolları dəyərində məhsul istehsal və ya xidmətin təqdim olunması prosesində atmosfərə orta hesabla 315 qr istixana qazı atılır. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında bu göstərici daha təkmildir və ölkədə bir ABŞ dolları dəyərində ÜDM-nin istehsalı zamanı atmosfərə yalnız 200 qr istixana qazı atılır (10). Bu göstərici ilə Azərbaycan Respublikası Xəzər dənizinin sahilində yerləşən ölkələr arasında liderdir (Şəkil 4).

Şəkil 4. *Xəzər ölkələrində 1 ABŞ dolları dəyəri olan ÜDM-nin istehsalı zamanı atmosfərə atılan CO₂ (10).*

Şəkil 4-dən aydın olur ki, eyni iqtisadi nəticə alınması prosesində Azərbaycan Respublikası digər Xəzərin sahilində yerləşən ölkələr ilə müqayisədə atmosferə 2,5 – 4 dəfə az istixana qazlarını atırlar və müvafiq olaraq, iqlim dəyişmələrinə daha az təsir edirlər. Təqdim olunmuş məlumatlar və onların təhlili göstərir ki, optimal dövlət idarəçiliyi iqlim dəyişmələrinə təsirlərin azaldılmasının real yoludur.

Ədəbiyyat:

1. United Nations Climate Change Summit. (Climate Action Summit 2019). <https://www.un.org/en/climatechange/reports.shtml>, 22.09. 2019.
2. <https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/population/index.html>, 20.09.2019.
3. World population trends. <https://www.unfpa.org/world-population-trends>, 20.09.2019.
4. World population prospects. https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Highlights.pdf 20.09.2019.f,
5. http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf, 22.09.2019.
6. Алакбаров У.К. Основы управления инклюзивным развитием. Баку, Техсил, 2019, с. 216.
7. <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgsummit>, 21.09.2019.
8. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>, 18.09.2019.
9. Alakbarov U.K. Innovative technologies of public administration driving world leadership of the Republic of Azerbaijan in sustainable inclusive development. J. Public Administration (ISSN 2309-1347), 2019, № 1, p. 99-108.
10. <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PP.GD>, 20.09.2019.
11. Alakbarov U.K., Lawrence J.E. Energy efficiency as indicator of sustainable development policy. Journal of Sustainable Development (Canada, ISSN 1913-9071), 2017, v.10, № 3, p. 187-193.
12. Alakbarov U.K., Babayeva A.E. Comparative assessment of social indicators of Azerbaijan Republic as reflection of the sustainable development policy. Journal: European Studies, 2019, № 13, p. 39-47.

SUMMARY

DECREASING OF THE IMPACTS ON GLOBAL CLIMATE CHANGE AS SUSTAINABLE DEVELOPMENT FACTOR

Shikhaliyeva S.I., Alakbarov U.K.

*The Academy of Public Administration under
The President of the Azerbaijan Republic*

Environmental issues, including global climate changes, economic, social and humanitarian consequences of these processes are the most pressing challenges. The paper analyzes the impact of population growth on the planet and a sharp increase in per capita consumption on environment climate change processes. The impact of sharp inequality in consumption and the character of income distribution among the population of different countries on greenhouse gas emissions and the impact on global climate change are assessed. Comparative estimates showed that the Republic of Azerbaijan is a regional leader in reducing greenhouse gas emissions.

Keywords: *climate change, demography, inequality in consumption, Quintile ratio, countries of the Caspian region*

РЕЗЮМЕ

СНИЖЕНИЕ ВОЗДЕЙСТВИЙ НА ГЛОБАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Шыхалиева С.И., Алакбаров У.К.

*Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики*

В настоящее время экологические проблемы, в том числе глобальные изменения климата, экономические, социальные и гуманитарные последствия этих процессов являются наиболее фактуальными проблемами современности. В статье анализируется влияние роста численности населения на планете и резкого увеличения душевого потребления на процессы изменения климата. Проведена оценка влияния резкого неравенства в потреблении и характере распределения доходов среди населения различных стран на выбросы в атмосферу парниковых газов и влияние на глобальные изменения климата. Сравнительные оценки показали, что Азербайджанская Республика является региональным лидером в области снижения выбросов в атмосферу парниковых газов.

Ключевые слова: *изменения климата, демография, неравенство в потреблении, Квинтильное отношение, страны Каспийского региона*

REGIONAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AT THE PERIOD OF 2004-2018 YEARS

Suleymanova G.M.

*Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan,
Associate Professor, PhD in Economy
e-mail: gulyara_s@yahoo.com*

The article gives an overview of the analytical information of about socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan and describes facilities of regions during three State Programs. Three state programs had great results in increasing macroeconomic indicators, the real value of Gross Domestic Product (GDP). The special focus is ade on construction new plants, factories, infrastructure objects, farms in cities and rural areas of regions in Republic of Azerbaijan, on creating thousands of new jobs and new enterprises as a result of implemented works during three State Programs.

The author researchs the political, economic and social reforms carried out in Azerbaijan during last fifteen years, the strengthening of economic power in the country, which has enable to protect ourselves from the risky processes an folding around the world.

Key words: *Republic of Azerbaijan, regional development, State Programs, socio-economic development, ecological situation, economic and social reforms*

As a result of effective implementation of «State Program on socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan» (2004-2008), a great increase was gained in macroeconomic indicators in the country, the real value of Gross Domestic Product (GDP) increased by 2,6 times and was up to 38 billion AZN during five years, the nominal value of GDP per capita increased by 5 times and comprised 4440 AZN. Non-oil sector increased by 1,8 times, as of end of 2008, the share of private sector comprised 84,5 percent in GDP, 2,5 times increase in the industry of the country and 25,5 percent in the agriculture was observed.

In comparison with the 2003, the incomes of the population increased by

4 times and poverty level decreased to 13,2 percent. During this period the average monthly salary of workers increased by 3,5 times, exceeded the inflation rate by 1,7 percent and was 268 AZN.

The value of investment directed to the main capital from all financial sources for the development of industry of the country comprised 33,5 billion AZN within five years, 53,2 percent of this was internal while 46,8 percent was foreign investments. Total sum of state investments directed to the regions was approximately 6.8 billion AZN during this period. The value of investments directed to the non-oil sector increased by 6,2 times within five years and its special weight in the structure of general investments increased from 26,8 percent as of 2003 to 69 percent in 2008. Increase of the value of public investments during 2004-2008 years had a positive influence on the increasing of construction of infrastructural, communal objects, social service in the regions and on the increasing of quality in service sector.

9 Power Electric stations - power electric stations of module type in Astara, Shaki, Khachmaz districts, 3 electric stations in Autonomous Republic of Nakchivan, heat electric stations in Sumgait city and 2 power electric stations in Baku were constructed within five years. The provision of natural gas to Autonomous Republic of Nakchivan was realized after 13 years of interruption and Lerik, Yardimli districts and Horadiz city of Fuzuli district as well as Agjabadi, Beylagan districts, Guzanli settlement of Agdam district and other districts were provided with natural gas for the first time. The operations were started on the reconstruction of Oguz-Gabala-Baku water pipeline and also water supply and sewerage systems of Ganja, Shaki, Agdash, Goychay cities as well as of other towns in the country. More than 1000 km main roads was constructed or capitally repaired, 3300 km of roads were reconstructed, 69 new bridge were constructed and 34 bridges were repaired in the regions within five years. New airports meeting the international standards were built in Nakchivan city, Ganja, Lankaran and Zaqatala within five years.

The new metro station «Nasimi» was built in Baku; «Icharishahar» (Old Town) and «28 May» metro stations were reconstructed.

Within State Program 33 houses for disabled persons and families having martyr and 7 rehabilitation centers for disable persons were built in the regions, new diagnostics centers started to operate in Lankaran, Gazakh, Zagatala, Barda, Gabala, Ganja, Nakchivan and Shirvan. 636 new schools were built, 192 schools were repaired and 243 new classrooms were built in the regions within five years. During the past period within the «New school for renewed Azerbaijan» program of Haydar Aliyev Foundation, 238 schools were built. 18 modern Olympic Sport Centers were constructed in the regions of the country.

More than 88 percent of the created enterprises were private and with the purpose to support entrepreneurship activity. The National Fond for

Entrepreneurship Development of the Republic of Azerbaijan allocated 323,4 million AZN credit with low interest rate to 6991 entrepreneurs and as a result more than 68,2 thousand new jobs were created during last five years.

In general, more than 766 thousand new jobs (547,5 thousand permanent jobs) and more than 27,5 thousand new enterprises were created at the result of implemented works during 2004-2008.

Next step in economical development of the regions of the Republic of Azerbaijan was the adoption of second program.

In order to accelerate the development of the non-oil sector in the country, to achieve diversification of the economy, balanced regional and sustainable socio-economic development as well as improvement of living standard of the population the «State Program on socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan (2009-2013)» was approved on the 14th of April 2009 by the Decree No. 80 of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev. The document which has been prepared as logical continuation of the «State Program on Socio-economic development of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2004-2008)» considers strengthening the achievements made in regional development field and continuation of the started development measures in 2009-2013. In compare with the previous State Programme the new State Program also covers the measures directed to the socio-economic development of Baku city districts and its suburbs as an important priority.

Mr. Ilham Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan said, that at the result of implementation of this State Program the whole infrastructure of the country will meet an international standards. In this regard, the State Program sets forth as a priority task to tackle all unsolved problems over all fields of the economy and regions of the country as well as concrete problems of each village in all the regions and problems that worry the people.

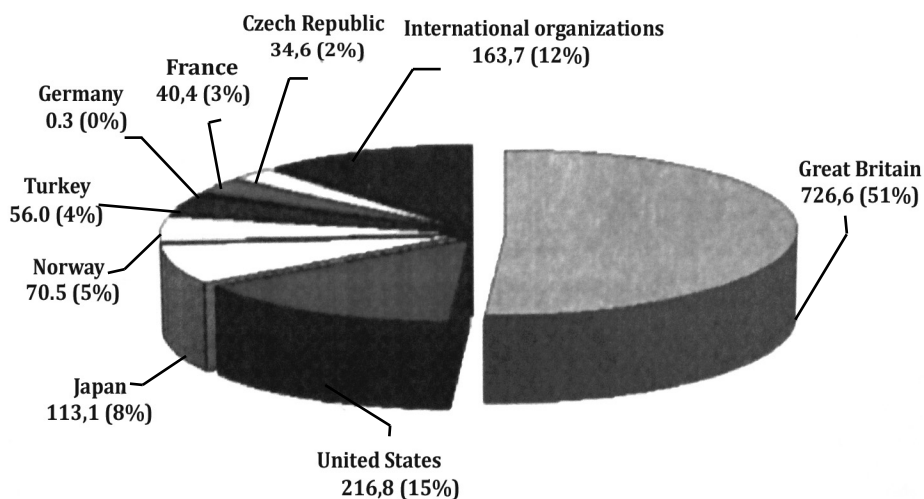
The State Program considers complex measures covering development of non-oil sector, creation of public utilities and other infrastructure objects, new production and processing enterprises, strengthening of production activity in the existing enterprises, acceleration of the application of communication and information technologies, improvement of social infrastructure as well as building and reconstruction of educational, scientific, medical, cultural and sport centers meeting international standards and construction of residential buildings for the invalids and martyrs families by using the existing potential in all the regions and capital of the country more efficiently in accordance with the purposeful policy of the state in the field of increasing of the peoples living standard with the dynamic development of the economy in Republic of Azerbaijan.

In general, the measures to be implemented within the framework of the Action Plan of the State Program are defined in 3 levels:

- Measures of country importance;
- Measures over the districts and suburbs of Baku city;
- Measures to be Implemented at the level of economic regions of the country;

The Action Plan of the State Program considers 1066 measures over the country as well as 58 measures of country importance, 40 measures over Baku city and 968 measures over the economic regions:

Foreign investments directed to fixed capital on foreign countries and international organizations in 2009 (min. AZN)

Action plan of the State Program consists of the following sectors:

1. Tax and monetary-credit policy
2. Measures on expansion of industrial and agricultural production
3. Measures on environment and use of natural resources
4. Measures on road infrastructure and transport
5. Power, heating and gas supply
6. Measures on improvement of communication services
7. Measures on upgrading water supply and sanitation services
8. Measures on amelioration and irrigation
9. Measures on safety of population
10. Measures on housing and social protection
11. Construction and reconstruction of health care, cultural, sport and education facilities

Results of the «State Program on socio-economic development of the regions of Republic of Azerbaijan (2009-2013)» are following:

– implementation of the State Program in 2009 played an important role in macroeconomic stability, extending entrepreneurship activity, creating new enterprises and jobs, improving the level of infrastructure and public services, reducing the level of poverty and improving the well-being of population in the country;

– Gross Domestic Product (GDP) in the amount of 34,6 billion AZN was produced in 2009 and increased by 9,3 percent in comparison with the same period of the previous year as the result of continuation of expedient measures fulfilled in the country. The value of GDP per capita was 3917,3 manat (4874,1 US dollar) and increased by 7,9 percent comparatively to the same period of the previous year. The production sector shares 64,1 percent, while the service sector shares 28,3 percent in GDP;

– Production of GDP increased by 3,2 percent in non-oil sector during the reporting period. Value of general product of agriculture with constant prices increased by 3,5 percent, plant-growing by 4,0 percent, animal-products by 2,8 percent. Having the productivity of average 26,6 quintal of each hectare 2968,3 thousand tons of grain was produced in 2009 at the result of government support to the grain production;

– Incomes of the population per capita was 2537,7 AZN by increasing 6,7 percent in comparison with previous year, level of inflation was 1,5 percent and level of poverty reduced up to 11 percent in 2009. Average monthly salary was 298,0 AZN in 2009 and increased by 8,6 percent comparatively to applicable period of the previous year. In order to development economic and social fields in the regions of the country 2,9 billion AZN investment out of 7,4 billion AZN was directed to the regions in 2009.

During 2009 the following new enterprises were created in the regions of the country:

Gadabay gold-copper conversion plant, Sumgayit techno park (first stage), Electronic counting machines and radioconstruction factory in Baku, «Gemiqaya Mineral Water» factory in Nakhchivan, Flour confectionery production workshop, asphalt-concrete factory in Sharur district, «Azerelectronics» factory in Shamakhi district, «Gilan» piano factory in Gabala.

In order to improve and extend the access of the entrepreneurs to the financial resources of the Entrepreneurship Support Fund of the Republic of Azerbaijan, the rules for access to the financial resources was simplified, maximum interest rate of credits was cut to 6 percent, credit getting period was reduced to 25 days, credits maximum amount increased up to 5 million AZN. In total about 130 million AZN credit was allocated to 2101 entrepreneurs by

the Entrepreneurship Support Fund of the Republic of Azerbaijan. The regions of the country share 99.2 percent of financed investment projects, 88.5 percent of credit amount and 94.7 percent of the new jobs will be created in the regions. In general 17 entrepreneurs received 31.9 million AZN from the Fund in order to build refrigerator-storehouse complexes with the capacity of 48 thousand ton meeting international standards for the purpose of keeping fruits and vegetables in Aran, Guba- Khachmaz, Ganja-Gazakh and Lankaran economic regions of the country.

In addition, investment projects of 15 entrepreneurs in the amount of 15.9 million AZN from Aran, Daghlig Shirvan, Ganja-Gazakh, Lankaran, Shaki-Zagatala and Absheron economic regions in order to build the refrigerator- storehouse complexes with the capacity of 199 thousand ton was funded by the Fund.

In order to increase the production level and crop sorts implementation of the following projects was already started by Azerbaijan Investment Company: new Hovsan dairy plant, reconstruction of Goychay milk plant of «Milk-Pro» LLC, construction of Masazir Salt plant, construction of «Davachi Broyler» JSC.

Implementation of the following projects within the State Programme already started by construction and restoration of new infrastructure objects, enhancement of public utilities, improvement of the electric energy, gas and water supply systems, construction of medical, educational, cultural and sport institutions. During the reporting period, implementation of the new projects like road junction complexes in Baku, new bridges and 16-134 km part of the main Baku-Guba-Russian road, Nakhchivan-Sadarak, Ujar-Yevlakh and Baku-Shamakhi main roads, circle roads of Bilasuvar city, first suspension road bridge in the country in Zagatala district was finalized. In order to improve the level of the services in passengers transportation sector such projects like new Baku International Bus Station Complex, Barda and Gabala bus station buildings, «Azadlig Prospekti» new metro station and second exit of «28 May» metro station was successfully finalized. In order to improve the electricity supply system in the country the power electric station with the capacity of 525MVt in Sumgayit, Shahdagh power electric station constructed in Guba and Aghdash regional electric substation, Goychay Water electric station is going on.

In order to improve water supply system the new water pipeline was constructed in Aghdash city, and construction of the new Shamkirchay water storehouse with the capacity of 160 million cube meter started.

In order to improve ecological situation in the country several measures were held with the purpose of restoration of ecological balance, environmental sustainability. The year of 2010 was announced as Ecological year. Previous

year Hovsan aeration station was reconstructed and water cleaning systems of module type which provides 224 thousand persons with pure water was installed in 122 villages of 12 districts of the country. Construction of the Waste Treatment Plant in Baku already started. This plant is being constructed in Balakhani area which is going to reduce the pollution of the atmosphere with greenhouse gas.

Another important project is being implemented in «Garadagh sement» (Garadagh cement) OSC. The new dry land production technology is going to be applied which is prevailed in Europe.

With the initiative of the President of the Republic of Azerbaijan wide scale campaign of planting 3 million trees, creation of the forest lands along the roads, creation of the parks in the capital and other regions of the country already started. For this purpose, the Sadarak and Bina trade Centres in Baku were moved in order to improve the environment condition of Baku International Airport named after National Lider Heydar Aliyev, creation of natural landscape, and planting of greenery in the area. In order to improve the living conditions of Garabagh war invalids and martyr families the building of 16 apartments in Ujar, Sabirabad, Tovuz, Dashkesan, Agstafa, Gakh, Bilasuvar, Saatli, Shirvan and Surakhani, the building of 81 apartments in Khirdalan city were constructed. In 2009 63 health centers, 87 education centers and 7 Olympic Sport Centers were constructed and repaired. 6 new school buildings for 1600 pupils was constructed by financial support of Heydar Aliyev Foundation.

At the result of implemented works 74 thousand new jobs and 5314 new enterprises were created in 2009.

The regions of the country share 70 % of the created new jobs.

The third step of socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan was the adaption of the next state programm (2014-2018).

Over the last 15 years Azerbaijan has passed a great and honourable way. The country has achieved great success in all the fields of economical and social life. The political and economic reforms carried out in the country are highly valued by international community. Azerbaijan is in the forefront of all international rating agencies. Over the past 15 years 2 million new jobs have been created. The population has increased by 1,6 million people. The bigger of population, the more rapidly the country will develop. Agriculture has increased 1,7 times. By this period wages have been increased 7 times and pensions 9 times. More than 3200 schools have been overhauled or rebuilt, 640 medical institutions have been built and reconstructed, and 44 Olympic centers have been established in the regions.

The social, economic and political reforms carried out in Azerbaijan, the strengthening of country have enabled republic to protect ourselves from the risky processes unfolding around the world.

For the past 15 years the people of Azerbaijan have lived in peace and tranquility, live and create in the conditions of peace.

As for innovation, there is a brand called «ASAN xidmət», which is known as a product of Azerbaijan. Today those services operate in several countries, and now 15 «ASAN xidmət» centers have been established in the country. These centers have processed over 26 million applications and provide more than 200 services in a completely transparent manner and without any violations.

Over the past 15 years 31 new electricity stations have been built, and a new capacity of 2500 megawatts have been created. 15 years ago the supply of natural gas was at about 50 percent; today this figure is at 95 percent. The drinking water was at 26 percent, today is 70 percent. In 15 years, 15.000 kilometers of roads have been built.

The regional development of Republic of Azerbaijan is an important component of sustainable socio-economic development carried out successful living standards in the country.

References:

1. The Constitution of Azerbaijan Republic. Baku, 2009.
2. State Program on socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan (2004-2008 years). Baku, 2004.
3. State Program on socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan (2009-2013 years). Baku, 2009.
4. State Program on socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan (2014-2018 years). Baku, 2014.
5. «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3043 nömrəli Sərəncamı. Bakı, 15 sentyabr 2008-ci il.
6. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər). Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1068 nömrəli Sərəncamı. Bakı, 26 oktyabr 2005-ci il.
7. «Azərbaycan Respublikası üzrə Minilliyin İnkişaf məqsədlərinin göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi.

XÜLASƏ

2004-2018-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA REGIONAL İNKİŞAF

Süleymanova G.M.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
«Dövlət idarəetməsi və menecment» kafedrasının dosenti,
iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru*

Təqdim edilən məqalədə Azərbaycan Respublikasının regionların sosial-iqtisadi inkişafı təhlil olunur və regionlarda üç Dövlət proqramların fəaliyyəti və nəticələri açıqlanır. Hər bir Dövlət Proqramın nəticələri geniş şəkildə əhatə olunur və makroiqtisadi göstəricilərin, Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) real yüksəldilməsi göstərilir. Məqalədə əsas yer Azərbaycan Respublikasının şəhərlər və kənd yerlərində yeni sənaye müəssisələrin, infrastruktur obyektlərin, fermer təsərrüfatların tikilməsi, minlərlə yeni iş yerlərin açılması və yeni sahibkar fəaliyyətlərin təşkili üç proqramda nəticə kimi verilir.

Son 15 ilin ərzində müəllif Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən siyasi, iqtisadi və sosial islahatları təhlil edir, ölkədə iqtisadi proseslərin gücləndirilməsini göstərir və iqtisadi risklərə qarşı tədbirləri təbiiq edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, regional inkişaf, Dövlət Proqramları, sosial-iqtisadi inkişaf, ekoloji vəziyyət, iqtisadi və sosial islahatlar*

РЕЗЮМЕ

РЕГИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ЗА ПЕРИОД 2004-2018 ГОДЫ

Сулейманова Г.М.

*Доцент кафедры «Государственное управление и менеджмент»
Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по экономике*

Статья дает представление и аналитическую информацию в области социально-экономического развития регионов в Азербайджанской Республике и раскрывает экономическую деятельность в ее регионах в рамках трех Государственных Программ по социально-экономическому развитию регионов республики. Каждая из изучаемых Программ имеет значительные результаты по повышению макроэкономических показателей, Объема Валового Внутреннего Продукта (ВВП) и другие. Особое внимание в статье было сконцентрировано на строительстве новых предприятий, производственных и инфраструктурных объектов, фермерских хозяйств в городах и сельских поселениях регионов Азербайджанской Республики, а также на создании тысяч новых рабочих мест и организации предпринимательской деятельности – как результат выполненных работ в рамках трех Государственных Программ.

Автором были показаны политические, экономические и социальные реформы, осуществленные в Азербайджане в течении последних пятнадцати лет, меры по укреплению экономической мощи государства, а также по предотвращению экономических рисков в стране.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, региональное развитие, Государственные Программы, социально-экономическое развитие, экологическая ситуация, экономические и социальные реформы*

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО МЕХАНИЗМА УСТОЙЧИВОГО УПРАВЛЕНИЯ ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ахмадов Э.Н.

*Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики.
e-mail: elshen80@gmail.com*

В Азербайджанской Республике были утверждены Государственные программы социально-экономического развития регионов в разные этапы. Развитие регионов Азербайджанской Республики является важной составной частью успешно осуществляемой в стране стратегии устойчивого социально-экономического развития. В 2003 году Правительством Азербайджанской Республики была принята Национальная Программа устойчивого социально-экономического развития страны в экологическом контексте. Она охватывает периоды 2003-2010 гг. 2015-2025 гг. Один из разделов Программы полностью посвящен вопросам водной политики. На современном этапе, для устойчивого развития Азербайджана, необходимо обеспечение водной безопасности страны путем повышения эффективности управления водными ресурсами. Усовершенствование институционального механизма является залогом гарантированного обеспечения населения, окружающей среды и отраслей экономики водными ресурсами путем осуществления мер по водосбережению и увеличению объемов располагаемых водных ресурсов.

Ключевые слова: *Азербайджан, управление водными ресурсами, институциональный механизм, устойчивое развитие, устойчивое управление*

Введение

Утверждение новой государственной программы управления водными ресурсами на 2018- 2025 гг. ускорит процесс усовершенствование институционального механизма. Новая государственная программа даст возможность рассматривать вопросы водообеспечения комплексно с учетом целей и задач устойчивого развития и перехода страны к стратегиям устойчивой управлению. Вопросы водообеспечения окружающей среды наряду с водообеспечением населения и отраслей экономики создаст

координацию в механизме институционального управления и в определении основных угроз в обеспечении водной безопасности страны. Главными факторами остаются стимулирование рационального использования водных ресурсов; привлечение общественных организаций и отдельных заинтересованных лиц в решающие советы; вододеления трансграничных рек, обеспечение безопасности питьевых и экономических вод, тарифная политика, регулирования и тд. Устойчивое развитие экономики в основном определяется наличием высокого человеческого потенциала, энергоэффективности, кокурентного подхода к ресурсному управлению, отношению к окружающей среде и состоянием водных ресурсов. В моем исследовании основным объектом выступает последний фактор, то есть водные ресурсы, институциональный механизм и их устойчивое управление.

Институты как фактор совершенства устойчивого управления

Оценка условий развития производства в том или ином районе начинается, прежде всего, с оценки водных ресурсов, которые по своему значению приближаются к топливно-энергетическим, составляющим, как известно, основу базовых отраслей экономики. Существующая водообеспеченность является сдерживающим фактором освоения богатых минерально-сырьевых, топливно-энергетических и земельных ресурсов. Эффективное использование располагаемых водных ресурсов возможно только с усовершенствованием институционального механизма устойчивого управления водными ресурсами. Основные институты и государственные организации по управлению водными ресурсами Азербайджана следующие. Министерство экологии и природных ресурсов; министерство по чрезвычайным ситуациям; ОАО «Мелиорации и водного хозяйства»; ОАО «Азерсу»; министерство здравоохранения. Смотрите Рис. 1. [3].

Государственное регулирование в области водных отношений по своей значимости относится к основным функциям государства. Оно направлено на достижение должной упорядоченности водных отношений, хозяйственно целесообразного и безущербного использования водных ресурсов, в целях обеспечения устойчивости и динамичности социально-эколого-экономического развития страны. В условиях рыночной экономики проблема хозяйственного управления в системе водопользования и других природных ресурсов из экономической превращается в социально-экономическую, учитывающую новые явления взаимодействия человека и природы. Поэтому государственное управление в данной области призвано обеспечивать проведение в жизнь системы закрепленных в законодательстве интересов, приоритетов и принципов, а также эколого-экономический подход к организации водопользования. [8, 2]

Рис. 1. Управление Водного Хозяйства Государственными Организациями
 Источник: Государственный Комитет по статистике
 Азербайджанской Республики

В Азербайджанской Республике существует множество законов, кодексов, указы и распоряжения об охране окружающей среды. После приобретения независимости в 1991 году, Азербайджаном сделаны серьезные шаги в оздоровлении окружающей среды с привлечением общественности. При этом руководящими документами являются принятые законы и присоединенные страной международные конвенции. Конституция Азербайджанской Республики (АР) 1995 года, Закон АР «Об Охране Окружающей Среды» 1999 года и ряд других законов в области окружающей среды предусматривают эффективного участия общественности в принятии решений в области охраны окружающей среды. Водная политика в стране осуществляется в первую очередь через водное законодательство, в частности Водного Кодекса страны, также Национальными планами, государственными Программами и Планами действий. В 2003 году (18 февраля) Правительством Азербайджанской Республики была принята Национальная Программа устойчивого социально-экономического развития страны в экологическом контексте. Один раздел Программы полностью посвящен вопросам водной политики. Согласно Национальной Программе до 2010 года каждый житель страны должен иметь доступ к чистой и качественной воде. Согласно Программе намечается создание специальной программы по рациональному использованию водных ресурсов, поощряется стимулирование рационального использования водных запасов, улучшение качества питьевой воды согласно соответ-

ствующим стандартам, усовершенствование законов, регулирующих действие экосистем, охрана трансграничных рек от загрязнения и привлечение к рациональному использованию вод, находящихся в их бассейнах государств и пр. С этой целью проводятся активные диалоги на региональном и международном уровнях. К сожалению, многие из перечисленных мероприятий в данное время невозможно проводить из-за финансовых затруднений страны, находящейся в переходном периоде. Именно из-за этого необходима помощь стран-доноров и международных финансовых институтов. В январе 2004 года Президентом страны принята программа по развитию гидрометеорологии в Азербайджанской Республике (2004-2010 гг.). В программе предусмотрено выполнение ряда задач, направленные на улучшение качества гидрометеорологической службы страны, выполнение обязательств, вытекающих из международных конвенций в области гидрометеорологии и водного сектора, оптимальное управление водными ресурсами и их точная оценка, гидрометеорологическое обеспечение проектов по эффективному использованию водных ресурсов страны, улучшение гидрометеорологического обеспечения населения, расширение гидрометеорологической информационной среды и т.д. Некоторые из них являются основными регулирующими документами по сей день. На таблице 1 выделены некоторые регулирующие законы в области водного управления.

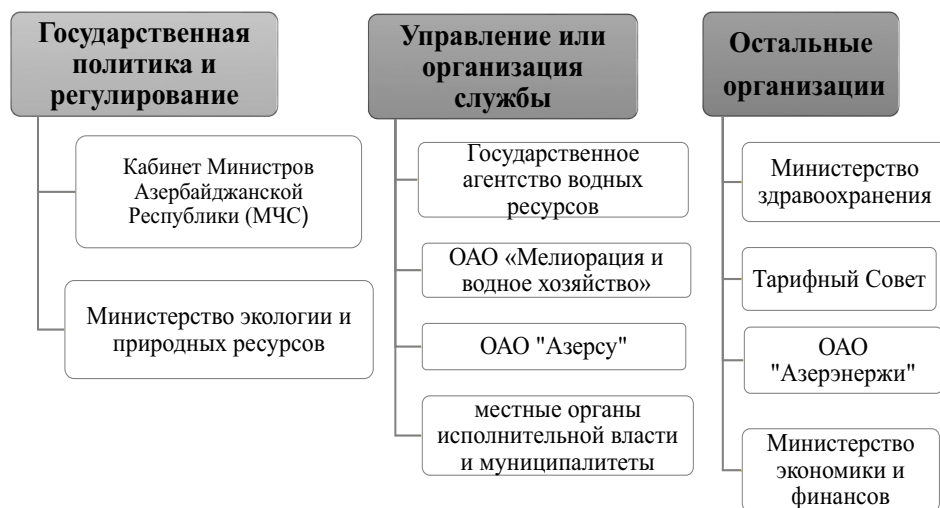
Таблица 1. *Законы в области водного управления.*

Год	Закон
1997	Об утверждении правил выдачи специального разрешения (лицензии) на промышленное разведание и лов водных животных и рыб
1998	Водный Кодекс Азербайджанской Республики
1998	Правовые аспекты управления и охраны водных ресурсов
1998	Закон Азербайджанской Республики о рыболовстве
1999	Закон Азербайджанской Республики об экологической безопасности
1999	Закон Азербайджанской Республики об охране окружающей среды
1999	Закон Азербайджанской Республики о водоснабжении и сточных водах
2008	Распоряжение Президента Азербайджанской Республики о дополнительных мерах по улучшению обеспечения населения экологически чистой водой

Источник: По данным [7]

Государственное регулирование в области водоснабжения и канализации охватывает проектирование и строительство систем водоснабжения и отвода сточных вод, обеспечение населения, предприятий, учреждений и организаций водой в бытовых (хозяйственных), промышленно-технологических и других целях, а также питьевой водой, отвод, транспортировка, очистка сточных вод, процессы обезвреживания и выброса отходов, размещение и развитие хозяйств по водоснабжению и канализации осуществляются в соответствии с республиканскими и региональными схемами. Республиканские схемы готовятся и утверждаются для всей территории Азербайджанской Республики в порядке, установленном соответствующим органом исполнительной власти. Региональные схемы Нахчыванской Автономной Республики готовятся и утверждаются соответствующими органами исполнительной власти Нахчыванской Автономной Республики. Региональные схемы городов и районов готовятся и утверждаются соответствующими органами исполнительной власти с участием муниципалитетов в порядке, установленном соответствующими нормативно-правовыми актами. Отношения, возникающие при обеспечении экологической, санитарно-эпидемиологической безопасности водных объектов и предотвращении вредного воздействия хозяйственной и иной деятельности на естественные водные экологические системы, регулируются Водным кодексом Азербайджанской Республики.

Рис. 2. Участники институциональной структуры водного сектора в Азербайджанской Республике

Источник: По данным [7]

По утверждению Л.И. Дембо, водное законодательство регулирует всю совокупность отношений, связанных с использованием водных ресурсов, вопросы водопользования, охраны вод, водного режима, обслуживания водных источников, строительства и эксплуатации водных систем. Однако, Л.И. Дембо предупреждал, что водное хозяйство в широком понимании нельзя смешивать с соответствующей отраслью народного хозяйства, в которой используются водные ресурсы, т. е. сельскохозяйственное водопользование надо отличать от сельского хозяйства, использование водной энергии для гидроэнергетики – от гидроэнергетического хозяйства в целом, регулирование управления водоемами для целей рыбного хозяйства – от регулирования самого рыбного хозяйства, регулирование водного режима судоходных рек от регулирования водного транспорта и т.д. «нужно отличать водное законодательство от законодательства, регулирующего отдельные отрасли хозяйства, связанные с водным хозяйством» [5, 454]. Кроме того, для успешной реализации поставленных задач требуется проведение значительной работы по рационализации использования вод, осуществления долговременных программ по их экономии, освоения водосберегающих технологий, всемерное сокращение затрат воды на единицу продукции, внедрение прогрессивных норм расходования воды.

Основные принципы управления водными ресурсами

По мере развития и изменения сущности водных отношений меняются содержание, способы и средства государственного регулирования водных отношений. [8] Преобразование водных отношений в соответствии с закономерностями рыночной экономики обусловили необходимость дальнейшего усиления государственного регулирования в этой сфере. В условиях становления рыночных экономических отношений в правовых нормах, составляющих юридическую основу государственного управления водами, обозначился отход от административно-командного управления к принципиально иным методам регулирования водных отношений. Устойчивое управление водными ресурсами основывается на ряде ключевых принципов, которые и определяют его практическую сущность. Таблица 2.

Принцип общественного участия. Те лица (стороны), которые заинтересованы в решениях, или повергнутся воздействиям решений, принимаемых в отношении водных ресурсов, должны участвовать в руководстве водой. Хотя политическое лидерство имеет большое значение, интегрированный подход не будет работать, если управление водными ресур-

сами будет построено полностью согласно принципу «сверху вниз» и не обеспечит участие в процессе управления пользователей. «Общественность» следит за тем, чтобы поставщики воды не совершали противозаконных или безответственных действий. Они могут, как контролировать действия или политику лиц, принимающих решения, так и оказывать им поддержку или помогать регулированию договоренностей между государственным и частным секторами, направленных на преодоление некоторых слабых мест в институциональной сфере. [6].

Таблица 2. *Ключевые принципы устойчивого управления водными ресурсами*

1.	Принцип общественного участия
2.	Гидрографический принцип
3.	Учет всех видов водных ресурсов (поверхностных, подземных и возвратных вод)
4.	Учет всех видов водопользователей
5.	Учет экологических требований
6.	От управления ресурсом (предложением) к управлению спросом на воду

Источник: Составлен автором.

Гидрографический принцип: управление водными ресурсами осуществляется в пределах гидрографических границ, в соответствии с морфологией конкретного речного бассейна. Наглядным примером, что такое гидрографический принцип при организации руководства водой, может служить живой лист, на котором видны очертания артерий. [6].

Учет всех видов водных ресурсов (поверхностных, подземных и возвратных вод).

Учет всех видов водопользователей. Законом «О воде и водопользовании» Коммунально-питьевое.

- ✓ Энергетика
- ✓ Промышленность
- ✓ Рыбное хозяйство
- ✓ Сельское хозяйство

Традиционно основной объем водопотребления приходится на сельское хозяйство, а приоритет при водodelении отдается таким отраслям

как коммунально-питьевое водоснабжение и промышленность и т.д., за исключением экологии. На экологию вода выделяется на практике по остаточному принципу (поддержание и восстановление экосистем, санитарные попуски), что наносит ущерб природе (трагедия Аральского моря). Всем известны последствия такого подхода.

Учет экологических требований. Одной из проблем управления водными ресурсами является переход от управления водой для удовлетворения одного требования – для городов или для сельского хозяйства – к интегрированному управлению водными ресурсами – управлению водными ресурсами для удовлетворения различных требований. Водохозяйственные специалисты овладели искусством управления водой для гидроэнергетики, коммунального водоснабжения, контроля паводков и ирригации. Мы также должны научиться совместно управлять водой для природы. Однако это потребует некоторых знаний и опыта, которые сейчас не распространены широко. Первым шагом станет выявление экологических требований (таблица 3).

Таблица 3. Экологические требования

1.	Уровень загрязнения экономически используемой территории и находящихся под ее влиянием экосистем не должен превышать допустимых пределов, а динамика накопления токсичных загрязнителей должна быть «отрицательной», т.е. необходимо обеспечить постепенное снижение уровня загрязнения указанной территории.
2.	Содержание загрязнителей в источнике воды во всех зонах речного бассейна от истоков до устья не должно превышать предельно допустимых концентраций для всех водопользователей, использующих воду этого источника.
3.	Антропогенная нагрузка на экосистемы водосбора должна быть такой интенсивности, которая не нарушает оптимальные условия для поддержания биоразнообразия и биопродуктивности, др.

Источник: составлен автором по данным [6], [7].

От управления ресурсом (предложением) к управлению спросом на воду.

Известно, что в зависимости от стадии и масштабов развития ирригации в стране и, главное, в зависимости от типа социально-экономической системы страны акцент при управлении водой делается или на управление водными ресурсами, или на управление спросом на воду.

Управлению водными ресурсами более характерен структурный (технический) подход, при котором упор делается на создание водохозяйственной инфраструктуры: плотин, водохранилищ, каналов и т.д. Управлению спросом (требованием) на воду более характерны неструктурные средства достижения целей, ориентированные не на технические объекты, а на человеческий компонент. Человеческий компонент систем водоснабжения представлен как индивидуальными водопользователями, так и лицами, работающими в организациях, обеспечивающих такое снабжение [6].

Заключение

Все большее правовое оформление и практическое применение получают экономические рычаги стимулирования упорядоченности и эффективности водных отношений. Изложенная тенденция дала основание говорить о необходимости перехода от государственного управления, как явления присущего тоталитарному государству, к государственному регулированию водных отношений. [8]. Как нам представляется, по многим параметрам и признакам понятия государственное «управление» и «регулирование» взаимосвязаны, взаимопроникают. [4,2]. Если государственное управление выражает организационную деятельность, то государственное регулирование водных отношений составляет содержание подобной деятельности, а упорядоченность водных отношений представляет собой желаемый результат государственного регулирования. Поэтому нет оснований противопоставлять эти два понятия. В литературе они не всегда разграничиваются и употребляются в качестве идентичных понятий. Государственное управление можно представить и по иному: как метод публичного воздействия на водные отношения, поскольку посредством него реализуются императивные средства и способы водно-правового регулирования. В целом понятие и сущность государственного управления, его соотношение с государственным регулированием -достаточно спорные и сложные вопросы теории государственного управления. По своей сути они составляют предмет самостоятельного исследования, хотя и имеют отношение к водной сфере, так как затрагивают организационно-институциональный аспект регулирования земельных отношений. [8,3] Само понятие государственного управления применяется в широком и узком смыслах. В широком смысле: властное воздействие государства на общественную систему, организующая деятельность, организаторская исполнительно - распорядительная деятельность государственных органов. В узком смысле под государственным управлением подразумевается «подзаконная, юридически властная деятельность исполнительно-распорядительных органов государства». [4,4]

То есть, одним термином обозначены различные по объему, и лишь частично совпадающие по содержанию понятия. Это свидетельствует о недостаточной разработанности понятийного аппарата теории государственного управления. Тем не менее, в зависимости от целей и задач исследования возможно, а во многих случаях и необходимо применение термина «государственное управление» в широком и узком смыслах, каждый раз оговорив, в каком значении он применяется. В водном законодательстве просматривается в целом узкая трактовка государственного управления. Ибо законодатель, говоря о компетенции государственных органов в области водных отношений, упоминает и определяет полномочия всей вертикали исполнительно-распорядительных органов. От Правительства до акима аула (аульных, сельских округов). В отличие от этого, определена компетенция лишь отдельных уровней системы представительных органов. [8] Представляется, что в исследованиях, при прочих равных условиях, более предпочтителен широкий подход к пониманию государственного управления. Содержание государственного регулирования водных отношений составляет:

- ✓ создание и обеспечение организационных, экономических, правовых условий для эффективного использования и охраны вод;
- ✓ проведение государственного контроля за использованием и охраной водных ресурсов; обеспечение согласованности интересов государства, юридических лиц и граждан в сфере водных отношений;
- ✓ гарантирование и защита прав и интересов субъектов водных правоотношений;
- ✓ привлечение виновных в совершении водных правонарушений к юридической ответственности.

Правовая основа государственного регулирования в области использования и охраны вод является одним из важнейших институтов водного права. Нормами водного права определены содержание, функции, формы и методы регулирования водных отношений. Государственное регулирование включает в себе все основные способы и формы реализации водно-правовых требований и предписаний. Правоотношения, возникающие в процессе осуществления государственного регулирования водной сферы, входят в единую систему водных правоотношений.

Литература:

1. Ахмадов Эльшан. Оценка экологического статуса водных ресурсов. Баку, Асполиграф, 2019, с-99-109. АГУПАР.
2. Внутренние Воды Азербайджана. Портал создан фондом Гейдара Алиева.
http://www.azerbaijan.az/_Geography/_WaterBasin/_waterBasin_r.html

3. Государственный Комитет по статистике Азербайджанской Республики <https://www.stat.gov.az/>
4. Геокчайлы Ш.Ю., Исмаилов Т.А. и др., - Комплексная программа охрана природы и рациональное использование природных ресурсов Азербайджана на период до 2000года, Изд. Аз1 III.
5. Дембо Л.И. Вопрос о понятии природных объектов и их отличии от неприродных (товарных) объектов подробно освещен в книгах: «Правовые вопросы охраны природы в СССР». – М.: Госюриздат, 1963.
6. Мирзаев Н.Н. Методика сравнительной оценки качества управления оросительной водой. В сб. «Экологическая устойчивость и передовые подходы к управлению водными ресурсами в бассейне Аральского моря». Материалы центрально-азиатской научно-практической конференции. Алматы/Ташкент, 2003.
7. Законы, кодексы, указы, распоряжения об охране окружающей среды / Президентская библиотека, управления делами Президента Азербайджанской Республики
8. Сулейменова С.Ж., (2015) Аскарлова А.О. Основные принципы управления водными ресурсами. <https://articlekz.com/article/14873>

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANDA SU RESURLARININ DAVAMLI İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İNSTİTUSİONAL MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Əhmədov E.N.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası*

Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafının müxtəlif mərhələlərində dövlət proqramları təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı davamlı sosial-iqtisadi inkişaf üçün ölkənin uğurlu strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. 2003-cü ildə Azərbaycan Hökuməti ekoloji baxımdan ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı üçün Milli Proqram qəbul etdi. Həmin proqram 2003-2023-cü illəri əhatə edir. 2015–2025 Milli Proqramın bölmələrindən biri tamamilə su siyasəti məsələlərinə həsr edilmişdir. Hazırkı mərhələdə, Azərbaycanın davamlı inkişafı üçün su ehtiyat-

larının idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaqla ölkənin su təhlükəsizliyini təmin etmək vacibdir. İnstitusional mexanizmin təkmilləşdirilməsi, suyun innovativ yollarla qənaət edilməsi və mövcud su ehtiyatlarının həcminin artırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi əhalinin, ətraf mühitin və iqtisadi sektorların su resursları ilə zəmanətli təmin edilməsinin açarıdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, su resurslarının idarə edilməsi, institusional mexanizm, davamlı inkişaf, davamlı idarəetmə*

SUMMARY

IMPROVEMENT OF THE INSTITUTIONAL MECHANISM OF SUSTAINABLE WATER RESOURCES MANAGEMENT IN AZERBAIJAN

Ahmadov E.N.

*The Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan*

In the Republic of Azerbaijan, the State programs on the socio-economic development of the regions were approved at different stages. The development of the regions of the Republic of Azerbaijan is an important part of the country's strategy for sustainable socio-economic development. In 2003, the Government of the Republic of Azerbaijan adopted the National Program for Sustainable Socio-Economic Development of the Country in an Ecological Context. It covers the periods of 2003-2010, 2015-present. One of the sections of the Program is fully devoted to water policy issues. At the present stage, for the sustainable development of Azerbaijan, it is necessary to ensure the country's water safety by improving the efficiency of water management. Improving the institutional mechanism is the key to ensuring the provision of the population, the environment and economic sectors with water resources through the implementation of water conservation measures and an increase in the volume of available water resources.

Keywords: *Azerbaijan, water resources management, institutional mechanism, sustainable development, sustainable management*

**KƏND TƏSƏRRÜFATI SİYASƏTİNİN ÖLKƏNİN
DAVAMLI İNKİŞAFINDA ROLU
(AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TİMSALINDA,
2003-2018 İLLƏRİN TƏHLİLİ)**

Nuriyev R.R.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: nuriyevruslan@gmail.com*

Azərbaycan Respublikası sürətlə inkişaf edir və bu prosesin davamlı olması və inklüziv xarakter daşması əsas hədəfdir. Məqalədə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafında kənd təsərrüfatının rolu dəyərləndirilir.

Aqrar sahənin artan əhəmiyyəti və ölkə iqtisadiyyatında rolu, bu sahədə insan potensialının inkişafı məqalədə müzakirə edilir. Göstərilmişdir ki, həyata keçirilən siyasət sahənin sürətlə inkişafını təmin etmişdir.

Açar sözlər: *davamlı inkişaf, qeyri-neft sektoru, kənd təsərrüfatı, insan inkişafı, enerji səmərəliliyi*

Azərbaycan Respublikası sürətlə inkişaf etməkdədir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2019-cu ilin birinci rübünün nəticələrinə həsr olunmuş Nazirlər Kabinetinin iclasındakı çıxışlarında qeyd etdiyi kimi, ölkənin iqtisadi inkişafı əsasən istehsal və xidmətlərin diversifikasiyasına və qeyri-neft sektorunun yüksək sürətlə inkişafına yönəldilmişdir. Bu inkişafın, biliklərə, innovativ idarəetmə və istehsal texnologiyalarına əsaslanması və sosial yönümlü olması başlıca məqsəd kimi müəyyən etməkdədir. Ölkədə uğurlu və hərtərəfli inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsi üçün zəngin iqtisadi bazanın yaradılması vacib şərtidir. Göstərilən istiqamətdə praktiki fəaliyyətin həyata keçirilməsi, bu proseslərin innovativ xarakter daşması üçün sənaye və aqrar parkların, məhəllələrin yaradılması, onların optimal fəaliyyəti vacib şərtidir. Bu yanaşma eyni zamanda təbii ehtiyatların, su və enerjinin səmərəli istifadəsini təmin edir (1).

Ölkədə aparılmış məqsədyönlü iqtisadi siyasət və islahatlar nəticəsində ciddi nailiyyətlər əldə olunmuşdur. 2003-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə ümumi daxili məhsul (ÜDM) real ifadədə 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM-i 2,8 dəfə, əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 2,7 dəfə, sənaye məhsulu 2,6 dəfə, əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər 3 dəfə, kənd təsərrüfatı istehsalı isə 1,7 dəfə artmışdır.

Qlobal miqyasda müşahidə edilən qeyri stabillik şəraitində ölkənin uğurlu inkişafı dövlət idarəçiliyində yüksək nəticələrin əldə edilməsindən, bu sahədə ardıcıl siyasətin həyata keçirilməsindən xəbər verir (2). İnsan cəmiyyətinin inkişafının hazırkı mərhələsində dünya ölkələri və beynəlxalq təşkilatlar arasında elə bir konsensusa nail olunub ki, bəşəriyyətin XXI əsrdə üzləşdiyi çağırışlara davamlı inkişaf və inklüziv cəmiyyətin formalaşması əsasında ən optimal cavablar verilə bilər. Inklüziv inkişaf və bu prosesin davamlılığının təmin edilməsi dövlət idarəçiliyinin elə üsuludur ki, bu zaman ölkə balanslı inkişaf edir və bu prosesin müsbət nəticələrini bütün vətəndaşlar hiss edir (3).

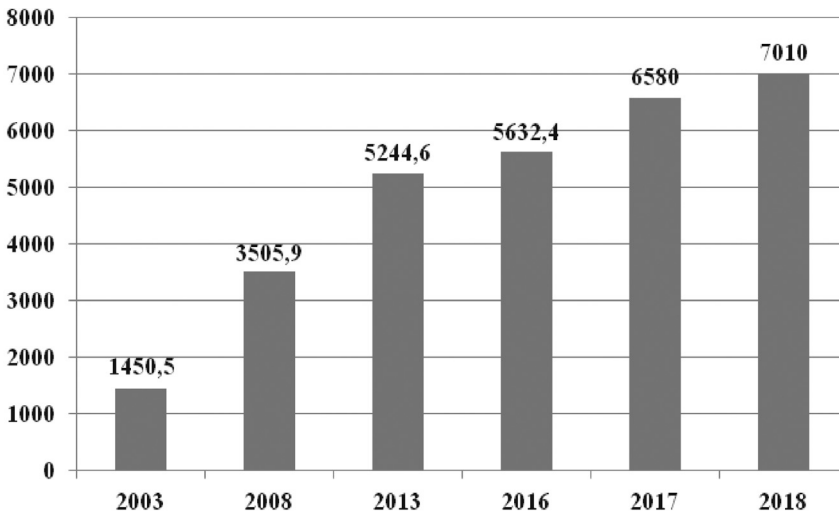
Azərbaycan Respublikası inklüziv inkişaf sahəsində yüksək nəticələr əldə etmişdir. Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən aparılan təhlillər göstərmişdir ki, 2018-ci ildə inklüziv inkişaf indeksi 4,69 olmuşdur ki, bu göstərici ilə Azərbaycan Avropa İttifaqı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının üzvü və eyni zamanda G-7 qrupuna daxil olan bir sıra ölkələri qadaqlayaraq keçid mərhələsində olan ölkələr sırasında üçüncü yerdə qərarlaşmışdır. Azərbaycanın inklüziv inkişaf indeksi iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ABŞ, Yaponiya, İsrail, İtaliya, İspaniya, Portuqaliya, həmçinin Türkiyə, Rusiya və bir sıra başqa ölkələrdən daha yüksəkdir (4).

Davos Dünya Forumunun təsisçisi və dəyişməz sədri olan professor K.Şvabın davamlı inklüziv inkişaf sahəsində yaranmış vəziyyət haqqında dünyanın 140 ölkəsini əhatə edən və qlobal hesabatı dərc edilmişdir. Hesabatda Azərbaycan Respublikasının bu sahədə nailiyyətləri 7 seçilmiş ölkələr sırasında xüsusi təhlil edilmiş, ölkəmizin qazandığı nailiyyətlər 6 digər ölkələr ilə: ABŞ, Almaniya, Danimarka, Braziliya, Cənubi Afrika və Vyetnam ilə müqayisəli şəkildə təqdim olunmuşdur. Təhlillərdən görünür ki, dünya ölkələri arasında iqtisadi imkanlardan sosial problemlərin həlli üçün, inklüziv inkişaf naminə ən səmərəli istifadə Azərbaycan Respublikasıdır (5). Azərbaycan Respublikasının sosial inkişaf sahəsində yüksək nəticələrin əldə edilməsində ölkənin Birinci Vitse-Prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti M.Əliyevanın fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətlidir (6).

Qeyd edilməlidir ki, ölkədə iqtisadi və sosial inkişafın belə uğurlu olması Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən böyük inamla proqnozlaşdırılmışdı. O, 2001-ci il, 21-ci əsr və yeni minillik ərəfəsində çıxış edərkən, qeyd etmişdir ki, «Azərbaycan Respublikası XXI əsrdə həyatın bütün sahələrində geniş inkişaf edən, çiçəklənən bir ölkə kimi böyük uğurlar qazanacaqdır» (7). BMT, Dünya Bankı, digər beynəlxalq təşkilatların hesabatları, eyni zamanda Davos Forumu üçün 2018-ci ildə hazırlanmış dünya ölkələrində inklüziv inkişafın vəziyyətinə dair analitik tədqiqat bunu sübut edir (5). Davamlı inkişaf və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına dair biliklərin ali məktəblərin proqramlarına daxil edilməsi bu istiqamətlərin ölkə üçün prioritet olmasından xəbər verir (3,4).

İnklüziv cəmiyyətin qurulması iqtisadiyyatın diversifikasiyasını, istehsal və xidmətin bütün sahələrinin inkişafını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında mədən sənayesinin əhəmiyyəti yüksək olsa da, bu sahə yalnız iqtisadiyyatın digər istiqamətlərinin inkişafı üçün lokomotiv rolu oynamışdır. Azərbaycanın neft və qaz istehsalının, emalının və nəqlinin genişlənməsi eyni zamanda digər istehsalat və xidmət sahələrində də beynəlxalq iqtisadi, sosial və ekoloji standartların tətbiqinə yol açmışdır və bu sahədə insan potensialının formalaşması üçün şərait yaratmışdır.

Ölkənin inkişaf strategiyasına uyğun olaraq, istehsalat və xidmətin digər sahələrində fəaliyyətlər daimi genişlənməkdədir. Son illərdə iqtisadiyyatın diversifikasiya prosesində aqrar sahəyə xüsusi diqqət yetirilir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 2015-ci ilin kənd təsərrüfatı ili elan etməsi bunun bir göstəricisidir (8). Eyni zamanda kənd təsərrüfat istehsalının modernləşməsi və optimallaşdırılması məqsədi ilə bu sahədə elmi-tədqiqat işlərin intensivləşməsi sahəsində tədbirlər də həyata keçirilməkdədir (9). Dərc olunmuş rəsmi hesabatlar və vətəndaş cəmiyyətin dəyərləndirmələri göstərir ki, kənd təsərrüfat məhsullarının istehsalı və çeşidlərin genişlənməsi son illər sürətlə artmaqdadır (10).

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, mln manat (10).

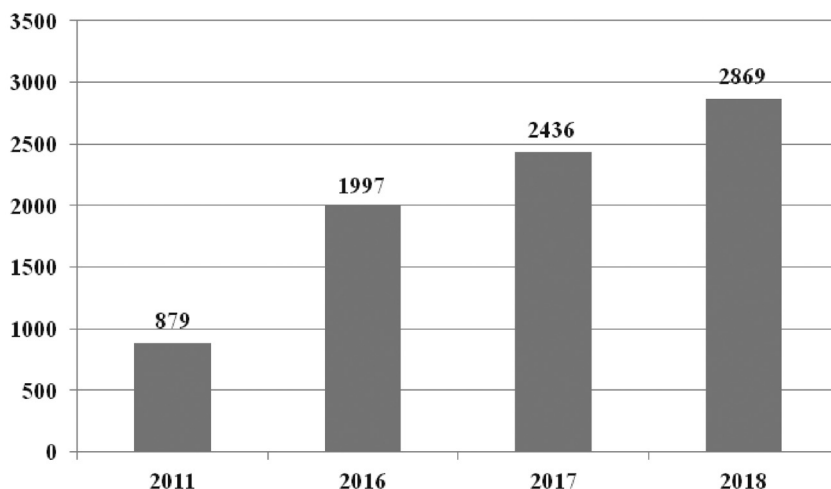
Şəkil 1-dən göründüyü kimi, 2018-ci ildə aqrar sahədə istehsal olunmuş məhsulun dəyəri 7,0 milyard manat təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, 2003-cü il ilə müqayisədə aqrar sahədə istehsal olunmuş məhsulun ümumi dəyəri nominal ifadədə 4,8 dəfə (real ifadədə 1,7 dəfə); o cümlədən bitkiçilikdə 3,9 dəfə

(1,7 dəfə), heyvandarlıqda 5,9 dəfə (1,8 dəfə) artmışdır. Qısa müddətdə belə sürətli artım yalnız sahənin idarəçiliyində müasir yanaşmaların və istehsalatda mütərəqqi texnologiyaların istifadəsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

Qeyd edildiyi kimi, kənd təsərrüfatında artım əsas etibarla istehsalın intensivləşməsi hesabına təmin olunmuşdur. Belə ki, son 15 ildə ölkədə becərilən əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin istehsalında ciddi irəliləyiş əldə edilmişdir. Bu müddətdə taxıl istehsalı 60,8 faiz, o cümlədən buğda 32,1 faiz, arpa 2,8 dəfə, dənlik qarğıdalı 1,7 dəfə, paxlalılar 2,8 dəfə artmışdır. Bundan başqa, pambıq istehsalı 2,3 dəfə, tütün 34,4 faiz, dən üçün günəbaxan 28,9 faiz, şəkər çuğundurdu 2,2 dəfə, kartof 16,9 faiz, tərəvəz 45,5 faiz, bostan məhsulları 12,7 faiz, yem bitkiləri 1,8 dəfə, meyvə 1,8 dəfə, üzüm 2,6 dəfə artmışdır. Eyni zamanda heyvandarlıq məhsullarının istehsalında da yüksək nəticələr əldə edilmişdir. Bu prosesdə kənd təsərrüfatında heyvandarlığın cins tərkibinin yaxşılaşdırılması və zootexniki xidmətlərin müasirləşdirilməsi böyük rol oynamış və bu sahədə qazanılmış nailiyyətlərdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən aqrar siyasət olduqca əhəmiyyətli olmuşdur (12). 2003-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə ət istehsalı 1,8 dəfə, süd 1,8 dəfə, yumurta 2,5 dəfə, yun tədarüku 31 faiz artmışdır.

Azərbaycan Respublikasında son dövrdə bütün sahələrdə qazanılan nailiyyətlərin əsasında innovativ texnologiyaların tətbiqi və insan potensialının formalaşması durur. Bu yanaşma ümumiyyətlə inkişafın ideoloji əsası kimi qəbul edilir (12). Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin «qara qızılı insan qızılına» transformasiya strategiyasına uyğun olaraq, ölkədə insan potensialının inkişafına yönəldilmiş ardıcıl fəaliyyət gerçəkləşdirilir ki, bu da iqtisadiyyatın aqrar sahəsində də öz müsbət təsirini göstərməkdədir.

Aqrar sahədə səmərəliliyin sürətlə artması bu sahənin daimi diqqətdə saxlanılması və tələb olan vəsaitin yönəldilməsi şəraitində mümkündür. Lakin, planlaşdırılan hədəflərə nail olmaq yalnız yüksək səviyyəli insan potensialının mövcudluğu, bunun üçün davamlı kadr siyasətinin həyata keçirilməsi şəraitində mümkündür. Bu xüsusi ilə kənd təsərrüfatı sahəsində ixtisaslı mütəxəssislər hazırlayan təşkilatlarda olan vəziyyət və bu sahədə fəaliyyət göstərən ali məktəblərə aiddir. Göstərilən istiqamətdə vəziyyətin qiymətləndirilməsində kənd təsərrüfatı sahəsində təhsil alan tələbələrin sayının dəyişmə dinamikası çox əhəmiyyətlidir (Şəkil 2).

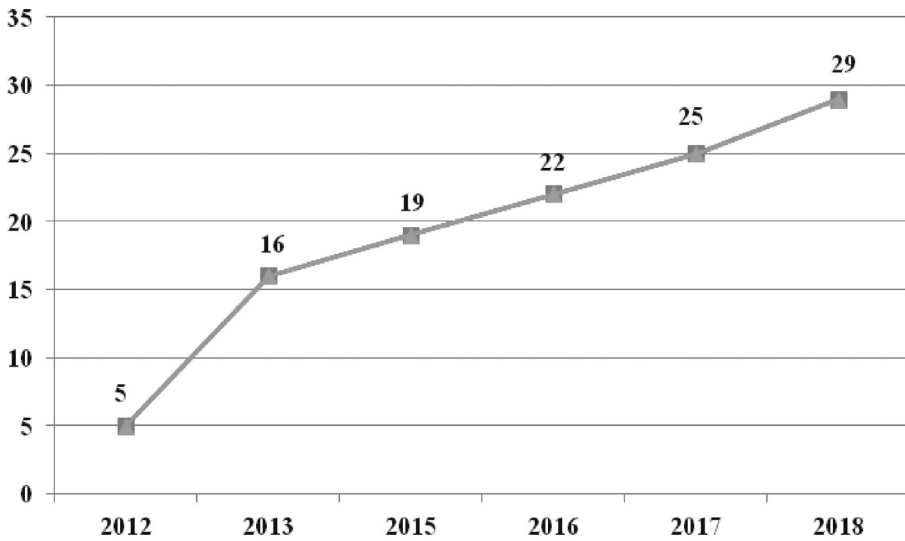
Şəkil 2. *Ali məktəblərdə kənd təsərrüfatı ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrin sayı (12)*

2011-ci ildə aqrar sahə üzrə təhsil alan tələbələrin sayı az idi və sahənin tələblərinə cavab vermirdi. 2-ci şəkildən görüldüyü kimi 2016-cı ildən başlayaraq kənd təsərrüfatının inkişafını təmin etmək üçün bu ali təhsilli kadr potensialının formalaşmasına xüsusi diqqət ayrılmışdır. Müqayisələr göstərir ki, artıq 2016-cı ildə ölkədə kənd təsərrüfatı üzrə ali məktəblərə daxil olanların sayı 2011-ci il ilə müqayisədə 2,3 dəfə artmışdır. 2018-ci ildə isə kənd təsərrüfatı ixtisasları üzrə ölkədə ali məktəblərə qəbul 2011-ci illə müqayisədə 3,2 dəfə artmışdır (12). Qeyd edilməlidir ki, bu müddətdə ölkədə bütün ixtisaslar üzrə ali məktəblə qəbul cəmi 1,2 dəfə artmışdır (12). Bu rəqəmlər kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatının prioritet istiqamətinə çevrilməsindən xəbər verir.

Qeyd edilməlidir ki, kənd təsərrüfatı sahəsində yüksək səviyyəli ixtisaslı kadrların hazırlanmasının Azərbaycan Respublikası üçün prioritet olması həyata keçirilən kompleks tədbirlərdən də aydın olur. İlk növbədə onu göstərmək olar ki, bu proqramlar çərçivəsində aqrar sahə üçün kadr hazırlayan ali məktəblərin maddi bazası tam yeniləşmişdir. Müasir tədris komplekslərinin və təcrübə bazalarının yaradılması və onların effektiv aqrar texnologiyaların tədrisini təmin edən ən müasir avadanlıqla təchiz edilməsi sahənin inkişafını şərtləndirir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının optimal və itkisiz emalı da aqrar sahədə tədrisin vacib istiqamətidir. Hazırda bu sahədə tədqiqat və təhsil müvafiq ali məktəblərdə həyata keçirilir. Bu ali məktəblərdə eyni zamanda kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan mütəxəssislərin yenidən hazırlanması həyata keçirilir. Beynəlxalq elmi mərkəzlərlə əməkdaşlığın genişlənməsi də aqrar sahənin innovativ inkişafına xidmət edir.

Qeyd edildiyi kimi, aqrar sahəni ölkə iqtisadiyyatının vacib bir istiqaməti və prioriteti kimi qəbul edilməsi bu sahənin hərtərəfli inkişafını təmin etmişdir. Kənd təsərrüfatında çalışanların təminatı və təchizatı, məhsulun tədarükü proseslərində dövlət tərəfindən təqdim edilən müxtəlif imtiyazlar bu sahəyə ayrılan diqqətin bir təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Bu eyni zamanda aqrar sahədə məşğul olan tələbə və professor-müəllim kollektivlərin sosial problemlərin həllinə də aid edilə bilər. Əmək haqları və təqaüdlərin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, müasir yaşayış komplekslərin, yataqxanaların yaradılması da bu sahəyə olan diqqətdən və dövlət qayğısından xəbər verir.

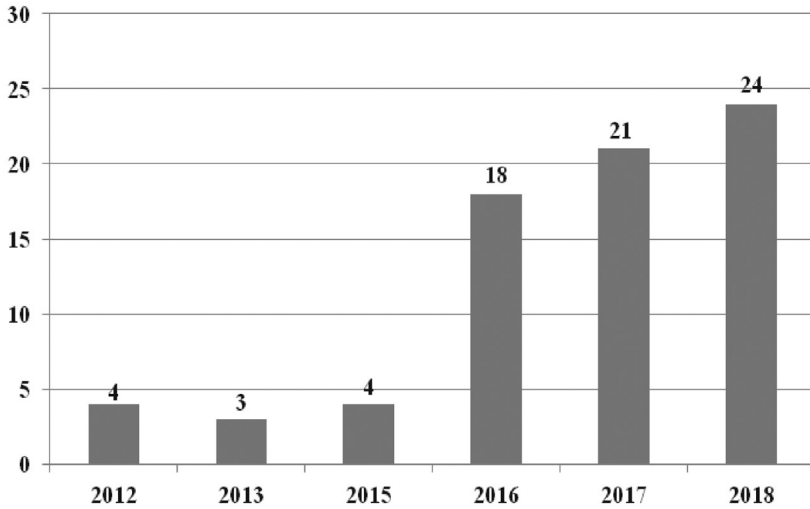
Aqrar sahənin sürətli və innovativ inkişafı elm və texnologiyaların müasir səviyyədə inkişafına əsaslanıla bilər.

Şəkil 3. *Aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə buraxılış (12)*

Aqrar elmə artan marağı bu sahədə elmi işlərlə məşğul olan alimlərin sayının artması da nümayiş etdirir. Şəkil 3-dən görüldüyü kimi, aqrar elm sahəsində fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almaq üçün çalışanların sayı artmaqdadır. Hazırda, aqrar elmlər üzrə dissertantların buraxılışı 2012-ci illə müqayisədə təxminən 6 dəfə artmışdır (Şəkil 3). Aqrar sahə ilə məşğul olan alimlərin sayının belə yüksək sürətlə artması eyni zamanda gənc mütəxəssislərin kənd təsərrüfatı elminə artan maraqlarından xəbər verir.

Hər hansı bir elm sahəsində nailiyyətlərin əldə edilməsi həmin sahə üçün elmlər doktorlarının hazırlanmasından da asılıdır. Qeyd edilməlidir ki, aqrar sahənin inkişafına yönəldilmiş dövlət siyasəti kənd təsərrüfatı sahəsində elmlər doktorlarının hazırlanmasına da müsbət təsir göstərmişdir (Şəkil 4).

Şəkil 4. *Aqrar sahə üzrə hazırlanan elmlər doktorantların sayı (12)*

Göründüyü kimi, 2018-ci ildə kənd təsərrüfatı sahəsində hazırlanan elmlər doktorlarının sayı 24-ə çatmışdır. 2013-ci illə müqayisədə hazırlanan doktorların sayı 8 dəfə, 2015-ci illə müqayisədə 6 dəfə artmışdır. Bu rəqəmlərdə Azərbaycan Respublikasının alimləri arasında kənd təsərrüfatına maraqların artmasından xəbər verir. Bu isə, öz növbəsində, sahəyə dövlət tərəfindən diqqətin daha da güclənməsinin nəticəsidir.

Müstəqilliyin bərpasından qısa zaman keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası iqtisadi, sosial və humanitar sahələrdə yüksək nəticələr əldə etmişdir. Ölkənin inkişafının hazırkı mərhələsində aqrar sahəyə diqqətin ayrılması iqtisadiyyatın bu istiqamətinin daha da canlanmasına və davamlı inkişafa xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev İ. H. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2019-cu ilin birinci rübünün nəticələrinə həsr olunmuş iclasında yekun nitq. <https://president.az/articles/32912>, 30 aprel 2019.
2. Мехтиев Р.Э. Постбиполярный мир в условиях неустойчивых глобальных процессов. Бакинский Рабочий (газета), 1 февраля 2019, № 21 (28444), с. 2-6.
3. Ələkbərov U.K. İnküziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları. Bakı: «Təhsil», 2018, 216 s.

4. Alakbarov U.K. Innovative technologies of public administration driving world leadership of Azerbaijan in sustainable inclusive development. J. Public Administration: Theory and Practice (ISSN 2309-1347), 2019, № 1, p. 99 – 108.
5. Klaus Sh. The Global Competitiveness Report. World Economic Forum, Davos, 2018. 655 p.
6. Aliyeva M.A. Speech at the UN Public Service Forum, Baku, June 24, 2019. <https://en.azvision.az/news/107612/-first-vp-mehriban-aliyeva-attends-opening-of-un-public-service-forum-.html>
7. https://azertag.az/xeber/azarbaycan_respublikasinin_prezidenti_heydar_aliyevin_azarbaycan_xalqina_yeni_iltabrizi-840196
8. <https://president.az/articles/14015>
9. Azərbaycan rəqəmlərdə, Bakı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2018.
10. Qurtuluşdan tərəqqiyə. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2018, s. 305.
11. Габимова З.З. Человеческий потенциал как основа идеологии развития. Баку, «Azpoliqraf», 2014, 184 с.
12. Azərbaycanca təhsil, elm və mədəniyyət. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2018

SUMMARY

THE ROLE OF AGRICULTURAL POLICY IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY (IN THE CASE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, ANALYSIS OF 2003-2018)

Nuriyev R.R.

*Academy of Public Administration
under the President of the Azerbaijan Republic*

The Azerbaijan Republic is developing rapidly. Ensuring the sustainability and inclusiveness of this process in the long term prospects is a primary concern. The article assesses the role of agriculture in diversifying the country's economy and developing the non-oil sector. It is shown that the state policy pursued in the country ensures the accelerated development of the industry. The article discusses the growing role of the agricultural sector in the economic development of the country, the importance of human development for his process. It is shown that the development of agricultural parks contributes to the increase of the efficiency through the rational use of natural resources, water and energy.

Key words: *sustainable development, non-oil sector, agriculture, human development, energy efficiency*

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ СТРАНЫ (НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, АНАЛИЗ 2003-2018 ГОДОВ)

Нуриев Р.Р.

*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики*

Азербайджанская Республика ускоренно развивается. Обеспечение устойчивости и инклюзивности этого процесса является основной задачей. В статье оценивается роль сельского хозяйства в диверсификации экономики страны и развитии не нефтяного сектора. Показано, что проводимая в стране государственная политика обеспечивает ускоренное развитие отрасли. В статье обсуждаются возрастающая роль аграрного сектора в экономическом развитии страны, значение развития человеческого потенциала в этой отрасли. Показано, что развитие аграрных парков и кварталов способствует повышению эффективности производства за счет рационального использования природных ресурсов, воды и энергии.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, не нефтяной сектор, сельское хозяйство, развитие человека, эффективность использования энергии*

EKO-PARKLAR VƏ EKOLOJİ İNKİŞAFIN ƏHƏMİYYƏTİ

Mirzəyev R.Z.

Lənkəran Dövlət Universiteti
e-mail: ruslan.mirzəyev01@mail.ru

UOT 63; 504.062

Müasir dövrdə davamlı inkişafa nail olmaq, ekoloji və təhlükəsiz sağlam mühitdə yaşamaq ən qabaqcıl vəzifələrdəndir. Aqrar sektor və sənayedə qida və digər istehlak məhsullarının təhlükəsizliyi üçün ekoloji norma və standartlara riayət edilməlidir. Bu baxımdan mövcud aqropark, texnopark və sənaye parklarının Eko-park konsepsiyası çərçivəsində yaradılması və inkişaf etdirilməsi tədqiqat mövzusunun əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: *Aqropark, eko-park, ekoloji simbioz, ekoloji fayda, ekoloji standart, enerji istehlakı, sənaye ekologiyası, sosial fayda, rəqabət qabiliyyəti, texnopark*

Ekoloji sənaye parkları və ya eko-parklar konsepsiyasını sənaye ekologiyası sahəsinin nailiyyəti hesab etmək olar. Bu cür korporativ yaşama park zonasında daha effektiv, xüsusən də daha davamlı istehsal sisteminin yaranmasına gətirib çıxarır. Eko-sənaye parkları adətən mövcud sənaye sahələrinin bazasında yaradılır. Mövcud texniki və metodoloji alətlər bu cür inkişafı dar çərçivədə dəstəkləyə bilər. Lakin bu iş sənaye ekosisteminin planlaşdırılması və həyata keçirilməsinə yeni obyektivdən baxılmanı nəzərdə tutur. Parkların həyat dövrünün tədqiqi planlaşdırmanın və kommersiyalaşdırmanın əhəmiyyətini vurğulayır. Bu sinerji (qarşılıqlı əlaqə) üçün daha yaxşı texniki və iqtisadi kompromisin seçilməsinə, eləcə də gələcək informasiya mübadiləsi, əməkdaşlıq konteksti və etibarını formalaşdırmağa şərait yaradacaqdır [2].

Ekoloji parklar – müəssisələri bir-biri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq edən sənaye parklarıdır. Burada əməkdaşlıqdan əlavə, tullantıların və çirkənlərin azaldılması (informasiya, material, su, infrastruktur və təbii resurslar) ilə davamlı inkişafa çatmaq, iqtisadi mənfəət əldə etmək və ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına xidmət etmək əsas məqsəd sayılır.

Ekoloji parklar bir çox növdə ola bilər. Şirkətlərin birgə əməkdaşlıq asılılıqları onların qarşılıqlı əlaqəli ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə yaranır. Məsələn, avadanlıq, infrastruktur, xidmət, enerji axını, işçilərin texniki bacarığı, konkret sahə tullantılarının yığılımı və emalı və s. ümumi tələbatlara bu cür

kollektiv yanaşma iqtisadi və ekoloji xərcləri azaltmağa səbəb ola bilər. Nəticədə, sinergetik səmərə əldə edilməsi üçün şərait yaranır.

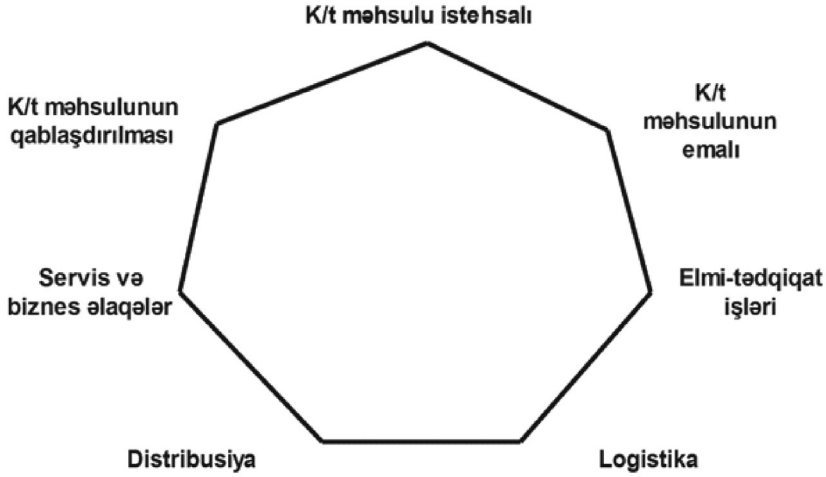
Potensial sinergizmə çatmaq bir sıra kriteriyalardan asılıdır:

1. Ümumi kommunal axına malik olan fabriklər arasındakı məsafələrdə bir çox qadağalar ola bilər. Məsələn, buxar, sıxılmış hava istehsalı üçün şəbəkə və ya onların istehsalının yaxın yerləşdirilməsi texniki, iqtisadi və ekoloji məqsədlərə xidmət edir.

2. Şirkətlər ümumi axına sahib olduqları halda və ya axınlardan qarşılıqlı istifadə zamanı keyfiyyət bircinsli olmalıdır.

3. Axınların miqdarı uyğunlaşdırılmalı, başqa sözlə, qarşılıqlı əlaqəli şirkətlər arasında qısa və uzunmüddətli iqtisadi marağ yaratmalıdır [1].

Dünya təcrübəsində Eko-parkların (Eko-aqroparklar) əsasən inkişafda olan ölkələrdə yaradılmasına üstünlük verilir. Aqroparkların təşkilinin mükəmməl sxemi – aqrosənaye klasterinin bütün əlaqələrinin məhdud ərazidə yığılıdır. İdeal sxem olaraq aşağıdakını göstərmək olar:

Sxem 1. *Parkların təşkilinin mükəmməl sxemi*

Mükəmməl sxem üzrə parkların təşkilinə bütün ölkələrdə nail olmaq çox vaxt mümkün olmur. Buna görə də ənənəvi yanaşmalar istifadə olunur. Ekoloji aqroparkların yaradılmasında aşağıdakı ənənələri vardır:

- Yerli satış bazarı;
- Ekoloji təmiz məhsul istehsalı;

- Aqroturizmin inkişafı;
- Əlverişli təbii iqlim şəraiti, zəngin landşaft və ya memarlıq mühiti;
- Dayanıqlı davamlı inkişaf.

Parkların yaradılmasında sinergizmə nail olmaq, onların tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilmiş məhsul və informasiya mübadiləsindən asılıdır. Bir çox şirkətlər bu məlumatları strateji hesab edirlər. Çünki, bu onların məhsuldarlığı ilə sıx əlaqədardır. Ekoloji sənaye parklarının uğurlu inkişafı iki əsas konseptual faktordan asılıdır: sənaye müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan nailiyyətlər və onlar arasında yaranan qarşılıqlı inamın formalaşması. Bu iki faktorun reallaşmasından sonra isə potensial sinerjilər haqqında danışıla bilər [3].

Bütün dünya üzrə eko-park yanaşmaları müxtəlif təriflər, təsnifatlar və kontekstlər üzrə xarakterizə olunur. UNİDO-nun Eko-sənaye parkı təcrübəsinin nəzərdən keçirilməsinə dair son tədqiqat icmalı aşağıdakılarla yekunlaşmışdı:

- Eko-sənaye parkları müxtəlif tərəflər üçün müxtəlif məzmunu bildirir.
- Təcrübələr hələ ambisiyalara uyğun deyil.
- Təkmilləşdirmək üçün texnologiyaya fasiləsiz yanaşma çox faydalıdır.
- Təcrübənin yoxluğu, məlumatsızlıq, qaydaların və onların riayət etmə, inkişaf və eko-parklarının tətbiqini yavaşdır.
- Yaxşı təcrübə çoxlu sayda elementdən ibarətdir. Amma onları birləşdirmək və planlaşdırmaq, hazırlamaq və sənaye parklarını idarə etmə vaxtını daim tətbiq etmək lazımdır [6].

Eko-parkların təşkilinə dair müxtəlif təlimatlar vardır. Bu təlimat, davamlı inkişafın üç əsas əhəmiyyətini və Eko-parkların inkişafı və istismarının bütün mərhələlərinə daxil edən UNIDO-da yayılmış şəkildə istifadə olunan aşağıdakı təsvirə istinad edir:

Eko-sənaye parkı «ümumi mülkiyyətdə yerləşən istehsal və xidmət müəssisələrinin cəmi» kimi müəyyən edilə bilər. Müəssisə sahibləri ətraf mühit və resurs məsələlərini idarə etmək sahəsində birgə əməkdaşlıq vasitəsilə ekoloji, iqtisadi və sosial inkişafın gücləndirilməsini istəyirlər" [4].

Bu baxımdan, milli və yerli tənzimləmələrə riayət etmək, parkın coğrafi mövqeyi və xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, bütün sənaye parkları (Aqropark, Texnopark, Ekopark) üçün baza rolunu oynayır. Buna görə də Eko-sənaye parkları ekoloji və sosial tələblərə dair yerli və milli tənzimləmə çərçivəsindən kənara çıxmalıdır.

UNIDO-nun mövcud əməkdaşlığı çərçivəsində Dünya Bankı Qrupu və GIZ (Beynəlxalq əməkdaşlıq təşkilatı) bu cür minimum tələbləri eko-sənaye parkları üçün rəşional beynəlxalq bir çərçivə yaratmaq məqsədi ilə inkişaf etdirir. Müxtəlif terminlər müxtəlif ölkələrdə (məsələn, davamlı sənaye parkları, aşağı karbon zonaları, yaşıl sənaye sahələri) fərqli təşkilatlar tərəfindən

fərqli istifadə olunur. Hər bir mövzu, parkın səviyyəsi, infrastrukturuları və kommunal xidmətlərlə dəstəklənən sənaye inkişafı üçün xüsusi bir sahəyə, eyni zamanda, sahənin daha sürətlə inkişaf etdirilməsi üçün texniki, infrastruktur, idarəetmə, ekoloji, sosial, iqtisadi və monitoring aspektlərinə toxunaraq, biznes fəaliyyətlərini artırır.

Sənayenin rəqabət qabiliyyətliliyi baxımından, eko-parklar üçün əsas hərəkətvericilər aşağıdakılardır:

- Əməliyyat xərclərinin azaldılması və məhsuldarlığın artırılması;
- Təchizat və dəyər zəncirlərinin yaşıllaşdırılması;
- İqlim dəyişməsinin azaldılması;
- Resurs təchizatı, təhlükəsizliyinin, idarəetmənin və səmərəliliyinin artırılması (məsələn, materiallar, su, enerji);
- Ətraf mühit və sosial risklərin iqtisadi risklər olduğunu qəbul edərək, biznes risklərinin azaldılması;
- Sənaye parklarını idarə etmək üçün uzunmüddətli lisenziyanı təmin etməkdən ötrü yerli icma və hökumətlə əlaqəli ekoloji və sosial mövzulara müraciət.

Ekoloji inkişafın əhəmiyyəti

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, eko-sənaye parklarından iqtisadi, ekoloji və sosial faydalar çox fərqlənir və ənənəvi biznes fəaliyyətinin üstünlüklərindən kənara çıxır [6], [8].

Faydalar yalnız kommersiya deyil, eyni zamanda stratejidir; rəqabət qabiliyyətinin artması, biznesin inkişafı, istehsalın davamlılığı və əsas maraqlı tərəflərlə daha yaxşı bir ünsiyyətdir. Eko-sənaye parkları, şirkətlər, hökumət və xidmət təminatçıları arasında (idarəetmə, texniki və ekoloji heyət, maliyyə və s. arasında) daha çox əməkdaşlıq və mübadilələrdən istifadə etməyə imkan verir. Şirkətlər ətraf mühitin problemlərini səmərəli istifadə edərək, birgə infrastruktur vasitəsilə əməkdaşlıq edir və ətraf mühit problemlərini biznes qərarlarına çevirməyə imkan verirlər [7].

Əsas iqtisadi səmərə birbaşa və dolaylı məşğulluq yaratmaqdır. Tullantıların xaric edilməsi, resurs və enerji istehlakının azalması ilə əlaqədar xərclərin qənaət edilməsi rəqabət qabiliyyətini artırır. Bəzi ekoloji parklar özlərinə daha yüksək xarici sərmayələr cəlb edirlər. Dolayısız fayda nisbətən daha çətin, lakin parkın və şirkətlərin uzunmüddətli iqtisadi davamlılığı üçün vacibdir. Bunlar bacarıqların yüksəldilməsi və təhsilin texnologiyaya köçürməsi, müsbət imic, ən yaxşı təcrübələrin tətbiqindən irəli gələn nümayiş effekti və regional inkişaf yolu ilə dolaylı məşğulluq yaradır.

Ekoloji faydalar:

Eko - parkların ekoloji faydaları çox müxtəlifdir və çirklənmə səviyyəsinin azaldılması, resursların daha səmərəli istifadəsi (məsələn, xammal, su, enerji),

biomüxtəlifliyin və təbiətin qorunması və mühafizəsi, tullantıların azaldılması, təkrar istifadəsi və təkrar emalı daxildir. Bundan əlavə, bir ekoloji parkın kimyəvi və təhlükəli maddələrinin idarəedilməsi əhəmiyyətli ekoloji fayda gətirə bilər.

Ətraf mühit aşağıda sadalanan ekoloji üstünlüklərin əsas növləri ilə Ekoloji parkların yaradılmasından qazana bilər. Onlar atmosfərə atılan tullantıların, enerji və su məsrəfinin və çirəkab sularının axıdılmasının azaldılmasına və ixtisarına gətirib çıxarır. Ekoloji xeyirin tipi və önəmli əhəmiyyəti ekoloji parklar arasında və onların sənaye strukturundakı fərqlərdə - sektorlararası icarədarların tərkibi, texnologiya səviyyəsi və ölçüsü, həmçinin idarəetmədə özünü əks etdirir. Ətraf mühitə təsirin azaldılması üçün əhəmiyyətli olan uyğun göstəricilərin hazırlanması, onların monitorinqi və ekoloji siyasət və standartlara riayət etmənin təminatıdır [8].

Ətraf mühitə olan faydalar və üstünlüklər aşağıdakılardır:

- Havanın çirklənməsinin azaldılması;
- Torpaqların çirklənməsinin azaldılması;
- Tullantı sularının axıdılması həcmində və yükünün və torpaq və yerüstü sularının çirklənməsinin azaldılması;
- CO₂ emissiyasının azaldılması;
- Su istehlakının azaldılması;
- Enerji səmərəliliyi, enerji bərpası və bərpa olunan enerjinin istifadəsi vasitəsilə enerji istifadəsinin azaldılması;
- Bioloji müxtəlifliyin və təbiətin qorunması;
- Bərk və təhlükəli tullantıların azaldılması;
- Məhsulların itkilərinin azaldılması;
- Sənaye parkının ətrafında yaşıl sahənin yaradılması;
- Tullantıların yenidən istifadə edilməsi, geri qaytarılması və bərpası;
- Quraqlığa davamlı bitkilərin əkilməsi ilə suyun qorunması;
- Tullantıların saxlanması üçün lazım olan yerlərin azaldılması;
- Fəlakət riskinin azaldılması.

Ətraf mühitin idarə olunması sahəsində ən çox qeyd olunan nailiyyət çirəkab suların təmizlənməsi, tullantıların və qoxuların azaldılması, bərk və təhlükəli tullantıların emalı və ağac və bitkilərin əkilməsi ilə yaşıl ərazilərin idarə edilməsidir. Ekoloji parklar əsasən, ekoloji həssas ərazilərdə salınırlar. Bu parkların idarəetməsi çox ciddi ekoloji standartlar tələb edir. Bu parklar həmçinin, biomüxtəlifliyin saxlanması üçün prioritetli hesab edilir, məsələn, Peruda EcoPYMES и Pucallapa parkları.

Bu qiymətləndirməyə daxil edilmiş bir neçə sənaye parkı keçmişdə çox ciddi çirkləndirməyə səbəb olurdu və yaxşılaşdırma tədbirlərinə baxmayaraq əhəmiyyətli çirkləndirici olaraq qalırlar. Nəticədə bəzi parklar çirkləndirici şir-

kətləri bağlamağa qərar verdi. Çində DDA-da demək olar ki, 100 sənaye müəssisəsi çirkləndirməyə səmərəsizliyinə və yüksək yüklənməyə görə bağlanmışdır. Həmçinin «Xalqın sənaye sənayesi»ndə bir neçə şirkəti 1990-cı illərdə yaxındakı kəndlərdə çirkləndirməyə görə bağlamalı idilər.

Cədvəl 1. *Tədqiqatlarda sənaye simbozlarının nəzərdən keçirilməsi*

SCIP	Müxtəlif neft-kimya yan məhsulları emalını müxtəlif xidmət şirkətləri və ya eyni şirkətlər qrupları təşkil edir.
ZNEIP	Silisiyum-oksit tullantılarının bərpası.
DDA	2009-cu ildə yaradılan və Sənaye Simbiozu tərəfindən idarə edilən dairəvi iqtisadiyyat təşviqi mərkəzi.
SDA	Şinlər, qurğuşun turşuları və üzvi tullantılar da daxil olmaqla sənaye tullantılarının bərpası.
Industrial Park «EcoPYMES Pantanos de Villa»	Sənaye Simbiozu imkanları müəyyənləşdirilməyib.
Industrial Park «EcoPark Pucallapa»	Ağac tullantılarının idarə olunması.
Western Cape Industrial Symbiosis Programme (WISP)	İT böyük ölçüdə istifadə edilməmişdir və daha çox işgüzar iştirak və investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə həyata keçirilə bilər.
Capricorn Park	Ətraf mühitin İdarəetmə Sistemində (EMS) təsvir edilmiş olmasına baxmayaraq, xidmətlərin, kommunal və yan məhsulların bölüşdürülməməsi aydındır.
TLIP	Sənaye simbiozu variantları (ehtiyatların bölüşdürülməsi, xammal mübadiləsi)

Sənaye simbiozu konsepsiyası alternativ mənbə kimi şirkətlərin biri digərinin tullantılarından geniş miqyaslı ekoloji xeyirin qazanılması üçün böyük maraq göstərirlər. Belə simbiozun faydalı çox əhəmiyyətli ola bilər. Sənaye simbiozu bir çox sənaye müəssisələri üçün yeni olsa da, bu ekoloji sənaye parklarının bir komponentidir.

Əsas iqtisadi faydanı tullantıların azalması, resurs və enerji istehlakı və rəqabət qabiliyyətinin artması ilə əlaqədar qənaəti təmin edir, birbaşa və dolaylı

məşğulluq yaradır. Bəzi sənaye simbiozları öz parklarında daha yüksək xarici sərmayə qoyuluşlarını bildirirlər. Mütləq baxımdan iqtisadi üstünlüklərin miqyası böyük ölçüdə parkın ölçüsündən asılı olaraq böyük EP-nin faydaları ilə fərqlənir.

Dolayı faydalar müəyyənləşdirmək daha çətindir, lakin uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün çox vacibdir və aşağıdakıları əhatə edir:

- bacarıqların təkmilləşdirilməsi və təlim keçməsi yolu ilə bilavasitə məşğulluq yaradılması;
- texnologiya transferi;
- müsbət görünüş;
- ən yaxşı təcrübələrin tətbiqindən irəli gələn nümayiş təsiri;
- regional inkişaf;
- bir çox simbiozlar üçün vacib olan enerji (enerji, yanacaq, istilik) və digər kommunal xərcləri (su, tullantı suları, tullantıların idarə edilməsi və s.).

TEDA (Tianjin iqtisadi inkişaf sahəsi, Çin) və SDA (Şenyang inkişaf sahəsi, Çin) göstərir ki, infrastrukturadakı səmərəli investisiya Sənaye simbiozu şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırır və xalis resurs xərclərini azaldır. Bundan əlavə, bəzi hallarda simbiozların iqtisadi faydaları qeyd olunur. 2012-ci ildə TEDA-da 248 iştirakçı şirkət arasında 42 yan məhsulları birjasının dəyəri 2012-ci ildə 3,36 milyon dollara çatmışdır. SDA-nın yan məhsulları mübadiləsi 1,6 milyon dollara çatmışdır [5].

Cədvəl 2. *Birbaşa iqtisadi səmərənin növləri*

Birbaşa məşğulluğun yaradılması və gəlir	Birbaşa xarici investisiya	Resurs xərcləri azaldılır	Tullantılara görə cərimələrin qarşısının alınması
İxracın artımı və diversifikasiyası	Hökumət gəlirləri	Daha məhsuldar istifadə	Adam başına düşən gəlirlərin artması
Xarici valyutada mənfəət	Şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması	Yaşıl marketing və imic vasitəsilə satışların artması	Müştərilərin tələblərini qarşılamaq
Sənaye və yaşayış infrastrukturunun üstünlükləri	Regional, milli və beynəlxalq bazarlarla inteqrasiya	Qarışıq torpaqdan istifadə planlaması	Biznes / investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması
İnvestisiya kapitalına giriş	Ekoloji kredit xətlərinə giriş	Ətraf mühitin sertifikatlaşdırılmasına giriş	

Sosial faydalar

Ekoloji parkların yaradılması həmişə planlaşdırılmış olmasa da, ekoloji simbiozların yaradılması sosial infrastrukturun yaradılması ilə bağlıdır. Ölkə və region nə qədər kasıbdırsa, sosial infrastruktur o qədər əhəmiyyətlidir. Sosial infrastruktur sahəsində fəaliyyət obyektlərdən və xidmətlərdən ibarətdir. Elə müəssisələrə nümunə kimi, məktəblər, klinikalar, apteklər və maliyyə, həmçinin, xidmətlər haqqında məlumatlılığın artımı üçün qadınların və gənclərin təlimi və daha geniş ictimai xidmətlər daxildir. Bəzi şirkətlər korporativ sosial məsuliyyətin strategiyası çərçivəsində sosial güzəştlərə malikdir.

Ekoloji parkların inkişafından sosial faydalar yerli iş yerlərinin yaradılması, daha yaxşı iş və əmək şəraiti, yerli ictimai rifah və ictimaiyyətin məlumatlandırılması, gender bərabərliyinin yaxşılaşdırılması, cinayətlərin qarşısının alınması və daha yaxşı təhlükəsizliyin təmin edilməsindən ibarətdir. Eko-sənaye parkları çox vaxt inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün vacib olan sosial infrastrukturun yaradılmasını nəzərdə tutur. Nümunə olaraq peşə təlim mərkəzləri, bacarıqların inkişafı təlimləri, eləcə də geniş icma xidmətləri bura daxildir.

Ədəbiyyat:

1. Adoue C., 2010, Implementing Industrial Ecology: Methodological Tools and Reflections for Constructing a Sustainable Development, CRC PRESS, 166p.
2. Cote, R.P., Cohen-Rosenthal E., 1998, Designing eco-industrial parks: a synthesis of some experiences. Journal of Cleaner Production, vol. 6, 181–188.
3. Grant G.B., Seager T.P., Massard G., Nies L., 2010, Information and Communication Technology for Industrial Symbiosis. Journal of Industrial Ecology, vol. 14, Issue 5, Special Issue: SI, 740.
4. Lowe, E.A., 2001. Eco-industrial parks: A handbook. Asian Development Bank, Manila, Philippines.
5. UNIDO, Eco-Industrial Parks In Developing And Emerging Countries, Page 16-18.
6. UNIDO, 2016a. Global assessment of eco-industrial parks in developing and emerging countries: Achievements, good practices and lessons learned from thirty-three industrial parks in twelve selected emerging and developing countries. United Nations Industrial Development Organization, Vienna, Austria.

7. Van Berkel, R., 2006. Regional resource synergies for sustainable development in heavy industrial areas: An overview of opportunities and experiences. Curtin University of Technology, Perth, Australia.
8. WBG, 2016. Mainstreaming eco-industrial parks. World Bank Group, Washington, USA.

SUMMARY

ECOLOGICAL PARKS AND THE IMPORTANCE OF ECOLOGICAL DEVELOPMENT

Mirzayev R.Z.

Lankaran State University

In the modern era, achieving sustainable development and living in an ecologically safety and healthy environment are one of the most leading tasks. In the agricultural sector and industry must comply with ecological norm and standards for the safety of food and other consumer goods. From this point of view, the creation and development of existing agro parks, technology parks and industrial parks within the framework of the Eco-Park conception, underlines the importance of research work.

Keywords: *Ecopark, Ecological Symbiosis, Ecological Attachment, Ecological Standard, Energy Consumption, Industrial Ecology, Social Lights*

РЕЗЮМЕ

ЭКОПАРКИ И ЗНАЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Мирзаев Р.З.

Ленкоранский государственный университет

В современной эпохе достижение устойчивого развития, жизнь в экологически безопасной и здоровой окружающей среде являются одними из самых ведущих задач. В аграрном секторе и промышленности должны соблюдаться экологические нормы и стандарты для безопасности пищевых продуктов и других потребительских товаров. С этой точки зрения создание и развитие существующих агропарков, технопарков и промышленных парков в рамках концепции Эко-парка подчеркивает важность исследовательской работы.

Ключевые слова: *экопарк, экологический симбиоз, экологические преимущества, экологический стандарт, энергопотребление, промышленная экология, социальные льготы*

**AĞ NAFTALAN YAĞININ EMBRİOGENEZİN
RÜŞEYM MƏRHƏLƏSİNDƏ HİPOKSIYA EDİLMİŞ
HEYVANLARDAN ALINMIŞ BALALARDA HEMOQQRAMMAYA
BƏRPAEDİCİ TƏSİRİ**

Cəfərova G.Q.

*AMEA-nın akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu
e-mail: gulya25mustafayeva@rambler.ru*

Tədqiqatlarımızda əsas məqsəd embrional inkişafın ən kritik dövrünə təsadüf edən hipoksiya amilinin gələcək nəslin hemoqrammasında yaratdığı dəyişkənliklərə postnatal ontogenezdə tətbiq olunan ağ naftalan neftinin təsir xüsusiyyətlərinin araşdırılması olmuşdur. Təcrübə üçün «Şinşilla» cinsinə məxsus dovşanlardan istifadə olunmuş və embrional inkişafın rüşeym dövründə hipoksiyaya məruz qalmış balalarda və eyni zamanda ağ naftalan nefti tətbiq olunmuş balalarda hemoqlobinin, eritrosit və leykositlərin dəyişmə dinamikası izlənmişdir. Alınmış nəticələrin müqayisəli analizi embrional dövrə təsadüf edən hipoksiya şəraitində qanın kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərində əhəmiyyətli dəyişkənliklərin olduğunu, hemoqlobinin səviyyəsinin və eritrositlərin miqdarının aşağı düşməsinə, leykositlərin miqdarının nisbətən yüksəlməsini göstərmiş və bu fonda tətbiq olunan ağ naftalan neftinin bərpaedici mexanizmi müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: *hipoksiya, ağ naftalan yağı, ontogenez, hemoqramma*

Giriş

İnsan yaşadığı müddət ərzində bir sıra ekstremal faktorların təsirinə məruz qalır. Bu təbii stress faktorlar içərisində orqanizmə kompleks şəkildə təsir edib universal patoloji proseslərə səbəb olan hipoksiya amili özünəməxsus yer tutur. Xüsusilə antenatal dövrdə bu amillərin təsirinə məruz qalmış uşaqlarda müşahidə olunan patoloji halların araşdırılması böyük maraq doğurur (5). Bu onunla əlaqədardır ki, antenatal hipoksiyanın neqativ nəticələri postnatal ontogenezin erkən dövrlərində olduğu kimi sonrakı dövrlərində də özünü göstərə bilər. Digər tərəfdən meydana çıxan perinatal patologiyalar əksər vaxt antenatal dövrdə baş verir. Bunun əsas səbəbi isə ana-plasenta-döl sistemindəki struktur-funksional dəyişkənliklərlə bağlıdır (1, 3, 6). Bu baxımdan müxtəlif stress faktorların təsiri şəraitində orqanizmdə müşahidə olunan dəyişkənliklərin

müəyyən olunması və onların aradan qaldırılma yollarının araşdırılması aktual xarakter daşıyır.

Azərbaycanda təbii müalicə vasitələri sırasında naftalan nefti bioloji təsir özəlliklərinə görə seçilir. Bu müalicə vasitəsi hələ çox qədim zamanlardan elmə məlumdur. Müəyyən edilmişdir ki, naftalan nefti orqanizmə yaxşı təsir göstərərək onun ümumi reaktivliyini artırır. Neftdən istifadə etməklə müalicəvi proseduraların aparılması insan orqanizminə ağrıkəsici, əks-iltihab və desensibilizasiya təsiri göstərir, orqanizmdə trofika və maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır, sinir liflərinin keçiriciliyini bərpa edir, hərəkət pozğunluqlarını azaldır, ağrı hissiyyatı sərhədini artırır və s. Bütövlükdə ağ naftalan neftinin təsir spektri olduqca genişdir (4). Bununla belə bu möcüzəvi təbii müalicə vasitəsinin elmə məlum olmayan aspektlərinin araşdırılması böyük maraq doğurur.

Material və metodlar

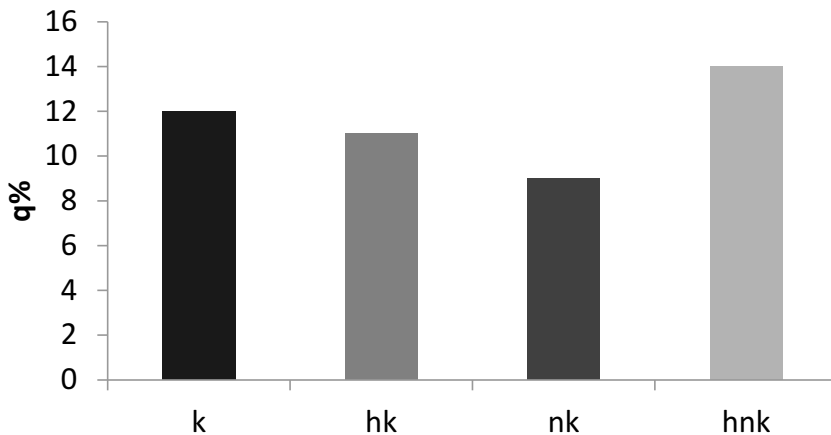
Tədqiqatlar boğazlığın rüşeym mərhələsində (embrional inkişafın 1-7 günləri) hipoksik hipoksiyaya məruz edilmiş «Şinşilla» cinsinə məxsus ana dovşanlardan alınmış və postnatal inkişafın 25-30-cu günlərində ağ naftalan neftinin təsirinə məruz qalmış 30 günlük balalar üzərində aparılmışdır. Bu məqsədlə hipoksiya şəraiti ümumi sahəsi 0,12m² olan xüsusi barokamerada yaradılmış və təcrübə qrupundan olan heyvanlar boğazlığın 1-7-ci günləri 20 dəq. müddətində tərkibi 95% N₂ və 5% O₂ olan qazlar qarışığı ilə tənəffüs etdirilmişlər.

Boğazlığın sonrakı mərhələlərində boğaz dovşanlar normal vivarium şəraitində saxlanılmışlar. Daha sonra bu heyvanlardan alınmış balalara 25–30-cu günlərində ağ naftalan nefti tətbiq olunmuşdur. 30 günlük heyvanların qulaq venasından müvafiq qan nümunələri götürülərək analizlər aparılmışdır. Hemoglobin qatılığı «065»markalı eritrometr cihazı ilə və QS-3 hemometri ilə, eritrositlərin və leykositlərin sayı Qaryayev kamerasında, eritrositlərin çökmə sürəti isə Pançenkov cihazı vasitəsilə tədqiq olunmuşdur (7). Alınmış nəticələrin statistik analizi aparılmışdır.

Alınmış nəticələr və müzakirəsi

Müvafiq tədqiqat işi 3 istiqamətli həyata keçirilmişdir: I antenatal inkişafın rüşeym dövründə hipoksik hipoksiyanın təsirinə məruz qalmış 30 günlük dovşanlar; II embrional inkişafını normal keçirmiş postnatal ontogenezin 25-28 günlərində ağ naftalan məhlulu tətbiq olunmuş 30 günlük balalar; III embrional inkişafın rüşeym dövründə hipoksiyanın təsirinə məruz qalmış və postnatal ontogenezin 25-28 günlərində ağ naftalan məhlulu tətbiq olunmuş 30 günlük balalar. Alınmış nəticələrin müqayisəli analizi hər üç qrup üzrə heyvanların

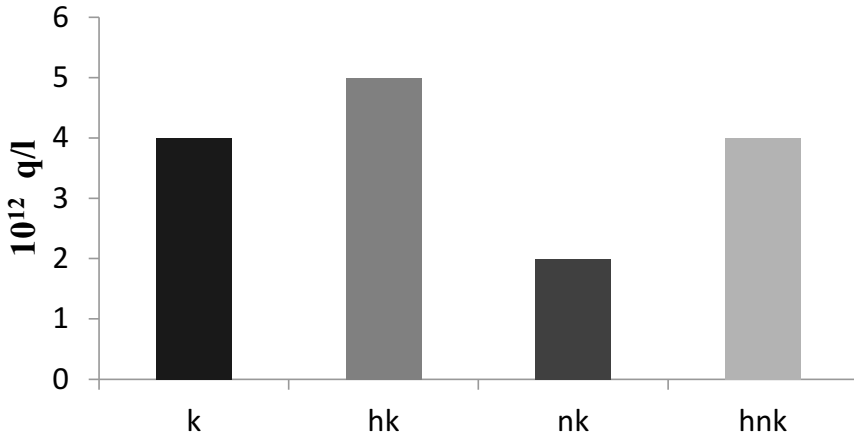
qanında əhəmiyyətli dəyişkənliklərin olduğunu göstərmişdir. Embrional inkişafını normal şəraitdə keçirmiş kontrol heyvanlarda hemoqlobinin miqdarı $11,7 \pm 1,0$ q% təyin olunmuşdur. Hipoksiyanın təsirinə məruz qalmış heyvanlarda hemoqlobinin səviyyəsi $10,5 \pm 1,2$ q%-ə düşmüşdür. Kontrol qrupla müqayisədə postnatal inkişafın 25-28-ci günlərində naftalan tətbiq olunmuş 30 günlük balalarda bu göstərici $12,1 \pm 1,0$ q%-ə yüksəlmiş, embrional inkişafın rüşeym mərhələsində hipoksiyaya məruz qalmış postanatal inkişafın 25-28-ci günlərində ağ naftalan nefti tətbiq olunmuş balalarda hemoqlobinin miqdarı $13,2 \pm 1,2$ q% təşkil etmişdir.

Şəkil 1. Embriogenezin rüşeym mərhələsində hipoksiya edilmiş heyvanlardan alınmış balalarda hemoqlobinin qatılığına ağ naftalan yağının bərpaeedici təsiri.

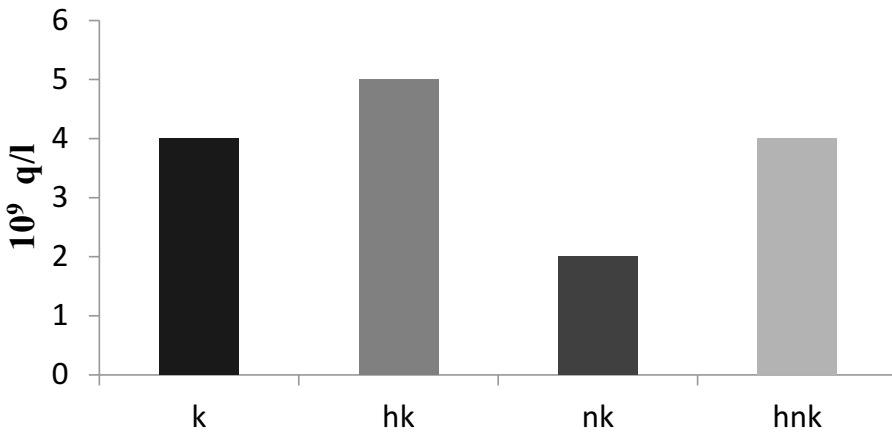
Qeyd: k-kontrol; hk-embriional inkişafın rüşeym mərhələsində hipoksiyaya məruz qalmış; nk- postnatal ontogenezin 25-30-cu günlərində ağ naftalan nefti tətbiq olunmuş; hnk- embrional inkişafın rüşeym dövründə hipoksiya olunmuş və postnatal ontogenezin 25-30-cu günlərində ağ naftalan nefti tətbiq olunmuş balalar

Tədqiqatların sonrakı gedişində hər üç qrup üzrə eritrositlərin dəyişmə dinamikası müəyyən olunmuşdur. Embrional inkişafını normal keçirmiş kontrol qrupdan olan heyvanlarda eritrositlərin miqdarı $4,9 \pm 0,9$ q/l müəyyən edilmişdir. Hipoksiyaya məruz qalmış heyvanlarda eritrositlərin miqdarı 35% azalaraq $3,2 \pm 0,5$ q/l təşkil etmişdir. Embrional inkişafını normal keçirmiş və postnatal inkişafın 25-28 günlərində ağ naftalan neftinin təsirinə məruz qalmış heyvanlarda bu göstərici $3,4 \pm 0,6$ q/l, embrional inkişafın rüşeym mərhələsində hipoksiyaya məruz qalmış postanatal inkişafın 25-28-ci günlərində ağ naftalan nefti tətbiq olunmuş, 30 günlük balalarda isə eritrositlərin miqdarı $3,9 \pm 0,8$ q/l təşkil etmişdir. Beləliklə, ağ naftalan neftinin bərpaeedici təsir effekti özünü eritrositlərin dəyişmə dinamikasında tapmışdır.

Şəkil 2. *Embriogenezin rüşeym mərhələsində hipoksiya edilmiş heyvanlardan alınmış balalarda eritrositlərin dinamikasına ağ naftalan yağının bərpəedici təsiri.*

Leykositlərin dinamikasında da fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərmişdir. Belə ki, kontrol qrupdan olan heyvanlarda leykositlərin miqdarı $4,3 \pm 0,8$ q/l, hipoksiyaya məruz qalmış heyvanlarda $5,2 \pm 1,1$ q/l, embrional inkişafını normal keçirmiş və postnatal inkişafın 25-28-ci günlərində ağ naftalan neftinin təsirinə məruz qalmış heyvanlarda bu göstərici $2,1 \pm 0,6$ q/l, embrional inkişafın rüşeym mərhələsində hipoksiyaya məruz qalmış postnatal inkişafın 25-28-ci günlərində ağ naftalan nefti tətbiq olunmuş, 30 günlük balalarda isə leykositlərin miqdarı $4,0 \pm 1,0$ q/l təşkil etmişdir.

Şəkil 3. *Embriogenezin rüşeym mərhələsində hipoksiya edilmiş heyvanlardan alınmış balalarda leykositlərin dinamikasına ağ naftalan yağının bərpəedici təsiri.*

Beləliklə, apardığımız tədqiqatlarda hipoksiyanın dolayı və ağ naftalan neftinin birbaşa təsir effektləri müəyyən olunmuşdur. Ədəbiyyatdan məlumdur ki, hipoksik şəraitin bilavasitə təsindən sonra orqanizmin adaptasiya mexanizmlərinin fəaliyyəti sayəsində hemoqlobinin və eritrositlərin miqdarının yüksəlməsi müşahidə olunur (2). Ancaq bizim tədqiqatların nəticələrində dolayı yolla təsir edən hipoksiya şəraitində qan göstəricilərinin dinamikasında fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərmişdir – hemoqlobinin səviyyəsinin nisbətən aşağı düşməsi, eritrositlərin miqdarının azalması və leykositlərin səviyyəsinin bir qədər yüksəlməsi halları qeydə alınmışdır. Bu hipoksiyanın antenatal dövrdə ana-döl sistemində yaratdığı patologiya ilə izah oluna bilər. Belə ki, inkişafın erkən dövründə rüşeym təbəqələrinin formalaşdığı zaman ananın hipokya təsirinə məruz qalması bətdaxili mühitin hemostazında ciddi dəyişikliklərə səbəb olur və bu sonrakı mərhələlərdə dölün qanyaradıcı toxumalarında dinamik disfunksiyalarla nəticələnir. Antenatal hipoksiyanın təsirinə məruz qalmış heyvanlara ağ naftalan neftinin tətbiqi isə qan göstəricilərindəki müsbət dəyişikliklər əsasında naftalanın bərpəedici mexanizmini müəyyən etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Белова Н.Г. Желев В.А. Агаркова Л.А. Колесникова И.А. Габитова Н.А. (2008) Особенности энергетического обмена клеток в системе мать-плод-новорожденный при беременности, осложненной гестозом. Сибирский медицинский журнал, Т.23 (4-1): 7-10.
2. Войткевич В.И. Хроническая гипоксия. Издательство «Наука». Ленинград, 1973, с. 23-147.
3. Krishna U., Bhalerao S. Placental insufficiency and fetal growth restriction. J Obstet Gynaecol India. 2011; 61: 5: 505-511.
4. Караев А.И., Алиев Р.К., Бабаев А.З. Нафталанская нефть, ее биологическое действие и лечебное применение. М.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 7, 13.
5. Соколова А., Маслова М.В., Маклакова А.С., Ашмарин И.П. (2002) Пренатальный гипоксический стресс: физиологические и биохимические последствия, коррекция регуляторными пептидами. Успехи физиологических наук, 33(2): 56-57.
6. Филиппов О.С. Плацентарная недостаточность. Москва: МЕД пресс информ. 2009; 160. Filippov O.S. Platsentarnaya nedostatochnost'. [Placental insufficiency]. Moscow: MEDpressinform Publ. 2009; 160. (In Russ.).
7. Исследование системы крови в клинической практике. Под ред. Г.И.Козинца и В. А. Макарова. - Москва: Триада-Х, 1997 г. С.173.

SUMMARY

THE RECOVERY EFFECT OF NAFTALAN OIL ON THE HEMOGRAMM OF RABBITS EXPOSED TO HYPOXIA DURING THE EMBRIONIC PERIOD OF EMBRYOGENESIS

Jafarova G.G.

Institute of Physiology named after A.I.Garayev, Azerbaijan ANAS

According to available data, among factors of physiological mechanisms of various physiological systems considerably influencing normal development prenatal hypoxia discover the most serious consequences. Change of cellular structure of peripheral blood is observed not only in pathology, but also in various other conditions of an organism. As a result of experiments it has been revealed, that in peripheral blood at 30 day rabbits, which were undergo of effect of hypoxia, level decrease hemoglobin and quantity erythrocytes, and also increase quantity of leukocytes and the recovery mechanism of the white naphthalene oil used in this background has been identified.

Keywords: *hypoxia, white naphthalene oil, ontogenesis, hemogramm*

РЕЗЮМЕ

ВОСТАНАВЛИВАЮЩЕЕ ДЕЙСТВИЕ БЕЛОГО НАФТАЛАНОВОГО МАСЛА НА ГЕМОГРАММУ КРОЛЬЧАТ, ПОДВЕРЖЕННЫХ ВОЗДЕЙСТВИЮ ГИПОКСИИ В ЗАРОДЫШЕВЫЙ ПЕРИОД ЭМБРИОГЕНЕЗА

Джафарова Г.Г.

Институт физиологии им. акад. А.Караева НАН Азербайджана

По имеющимся данным, среди факторов, значительно воздействующих на нормальное развитие физиологических механизмов различных физиологических систем, пренатальная гипоксия выявляет наиболее серьезные последствия. Изменение клеточного состава периферической крови наблюдается не только в патологии, но и в различных других состояниях организма. В результате экспериментов было выявлено, что в периферической крови у 30 дневных крольчат, подверженных пренатальной гипоксии, наблюдалось снижение уровня гемоглобина и количества эритроцитов, а также увеличение количества лейкоцитов и механизм извлечения белого нафталинового масла, используемого на этом фоне, был идентифицирован.

Ключевые слова: *гипоксия, белое нафталиновое масло, онтогенез, гемограмма*

ЦИТОТОКСИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ МИНИМАЛЬНЫХ КОНЦЕНТРАЦИЙ ОТРАБОТАННЫХ МАШИННЫХ МАСЕЛ (ОММ) НА МОЛОДЬ САЗАНА (*Cyprinus carpio*).

**Ализаде М.Х.,^{1,2} Мамедова Р. И.,¹
Палатников Г.М.²**

¹ *Азербайджанский государственный университет
Нефти и Промышленности*

² *Лаборатория Экотоксикологии Института
Физиологии им. И.М.Караева НАН Азербайджана. г. Баку
e-mail: melahet12@bk.ru ; gmpal@mail.ru; maxmudrena1946@mail.ru*

Применяя микроядерный тест, изучалось цитотоксическое влияние минимальных (0,02 и 0,03%) концентраций на эритроциты периферической крови молоди сазана. Установлено значительное токсическое воздействие этих концентраций ОММ на рыб. На третьи сутки у рыб содержащихся в 0,02% растворе было зарегистрировано 20.86 ± 1.79 клеточных патологий, а при концентрации 0,03% - 34 ± 1.31 на 100 эритроцитов.

Ключевые слова: *отработанное машинное масло, цитотоксичность, микроядра*

Введение

Ежегодная масса маслосодержащих отходов, образующихся в мире, оценивается в 40 млн. тонн. Источником их является эксплуатация машин сельского хозяйства, транспортных средств, станков, промышленного и энергетического оборудования. В настоящее время собирается не более 20 млн. тонн масла отходов ежегодно, а перерабатывается порядка 2 млн. тонн, или около 10 %.

Отработанные смазочно-охлаждающие технологические средства (ОММ) являются опасными загрязнителями практически всех компонентов природной среды – поверхностных и подземных вод, почвенно-растительного покрова, атмосферного воздуха. Опасным свойством масел является их токсичность – свойство вещества при попадании в определенных количествах в организм человека, животного или растения вызывать их отравление или гибель [5, 7].

Установлено, что 1 литр отработанного моторного масла, вылитого в почву, делает непригодным от 100 до 1000 тонн грунтовых вод. По оценкам экологов, в настоящее время более 40% поверхности воды в мире покрыто пленкой отработанных автомобильных и авиационных масел.

Во всех опубликованных работах по этой теме, которые нам удалось обнаружить, на разных видах рыб, в основном, определялись летальные и сублетальные дозы различных видов ОММ [8, 10, 11, 13 – 15].

Эта проблема крайне актуальна для Каспийского региона известного своими богатейшими залежами нефти и большим количеством ценнейших видов промысловых рыб, в частности осетровых рыб. ОММ, слитые в канализационную систему, неизбежно попадают в Каспийское море нарушая его экологическое состояние и без того достаточно сильно загрязненное промышленными отходами [9].

Материал и метод исследования

Исследования проводились на молоди сазана выращенной на рыбноводном хозяйстве Нефтчалинского района. Размер молоди составлял 6 – 8 см, вес – 20 – 40 г. В лаборатории рыбы содержались в ваннах с проточной водой в стандартных условиях: температура воды составляла $18 \pm 1^\circ\text{C}$, значение рН в пределах 7,7-8,2. Ванны, в которых содержались рыбы, постоянно аэрировались микро компрессорами. Рыб кормили 1 раз в сутки кормом для карповых рыб.

В работе с тест-организмами придерживались норм биоэтики и правил работы с позвоночными животными.

Исследование проводили по методу микроядерного анализа на эритроцитах крови [12].

Было использовано 27 рыб, которых разделили на 3 группы по 7. Первая группа контрольная, вторая и третья – экспериментальные. Все три группы были пересажены в 3 одинаковые ванны заполненные 30 литрами чистой пресной воды. Вода в ваннах постоянно аэрировалась.

Для эксперимента использовали смесь разных сортов ОММ, так как в естественных условиях, обычно, со сточными водами в водоёмы попадают именно смеси.

В ванны с экспериментальными группами были добавлены – в одну 5 мл, а во вторую и 10 мл отработанного масла на 30 л. воды.

Через 72 часа (3 суток) у рыб взяли пробы крови из хвостовой вены для анализа. Каплю крови наносили на предметное стекло и равномерно размазывали по всей поверхности. Полученные мазки фиксировались метиловым спиртом, и высушивались при комнатной температуре, а

затем окрашивались по методу Гимза-Романовского с помощью красителя фирмы «Sigma».

На приготовленных мазках, под световым микроскопом «Biolar» польского производства, при увеличении $\times 1400$, подсчитывалось количество микроядер и клеточных патологий на тысячу эритроцитов для каждого мазка. Фотографирование выявленных патологий осуществлялось на цифровом микроскопе американской фирмы «Motik», при увеличении $\times 1200$.

Частота встречаемости клеток с ядерными патологиями (ЧВКЯП) рассчитывалась по формуле:

$$\text{ЧВКЯП} = n/N \times 100\%$$

Где N – общее число подсчитанных клеток; n – число клеток с ядерной патологией [2].

Для стат. обработки и построения графика использовали стандартную программу Microsoft Office Excel 2007.

Результаты и обсуждение

После внесения в экспериментальные ванны смеси ОММ за рыбами велось визуальное наблюдение в течение всех трех дней эксперимента.

Первые 45 – 50 минут, после внесения в воду ОММ, рыбы повышено активно плавали по всей ванне. Через час, рыбы успокоились, и поведение рыб экспериментальных групп практически не отличалось от поведения контрольных.

Количество зарегистрированных микроядер подсчитывалось отдельно, а все остальные обнаруженные патологии суммировались.

Подсчет микроядер и клеточных патологий на препаратах мазков крови показал следующее – Таб.1.

Таблица 1.

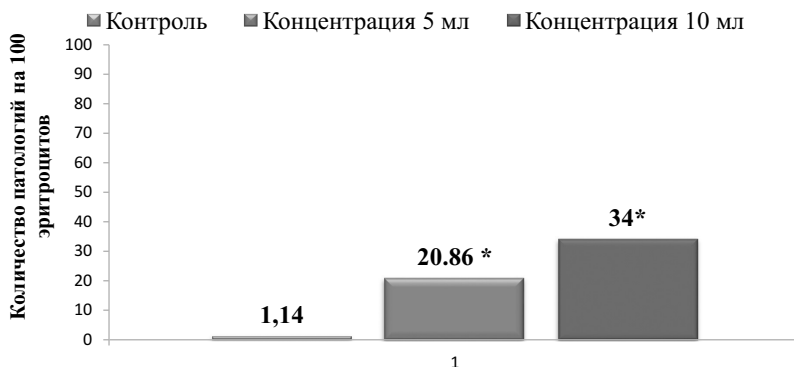
Количество цитопатологий в эритроцитах Сазана		
Контроль	Концентрация 5 мл	Концентрация 10 мл
$M \pm m = 1.14 \pm 0.28$	$M \pm m = 20.86 \pm 1.79^*$	$M \pm m = 34 \pm 1.31^*$

* $p \leq 0,001$

На основании полученных данных была построена гистограмма на которой представлены полученные результаты проведенного эксперимента (рис.1).

Рис. 1

Количество цитопатологий эритроцитов в крови Сазана

* $p \leq 0,001$

Как следует из приведенных данных, кровь контрольных рыб была практически лишена патологий. Только у трёх рыб, из контрольной группы были зарегистрированы единичные микроядра. В работах с применением микроядерного теста, по данным различных авторов, фоновые мутации у разных видов животных бывают разные, но, как правило, не превышают 5% [1, 3, 4]. При этом, отмечается, что чем больше иных патологий клеточного ядра, тем меньше микроядер [3, 4].

Под воздействием того или иного генотоксического фактора, в клетках организма происходит делеция хромосом, т.е.,— хромосомные перестройки, при которых происходит потеря участка хромосомы. В результате делеции, от хромосом отрываются фрагменты. Эти ацентрические обрывки хромосом, т.е. фрагменты без центромер, не могут в дальнейшем участвовать в делении клетки. Вокруг этих фрагментов формируется оболочка, и они выбрасываются из ядра в цитоплазму, где их можно обнаружить в виде так называемых микроядер.

В нашем случае у контрольных животных были зарегистрированы единичные микроядра, причем не у всех особей (рис.2). Это указывает на то, что использованные в эксперименте рыбы в процессе их прудового выращивания обитали в чистой воде и не были подвержены влиянию каких либо токсикантов.

Одновременно, проводя учет микроядер, можно обнаружить и другие патологические изменения в ядрах изучаемых клеток, которые также позволяют судить о генотоксическом воздействии:

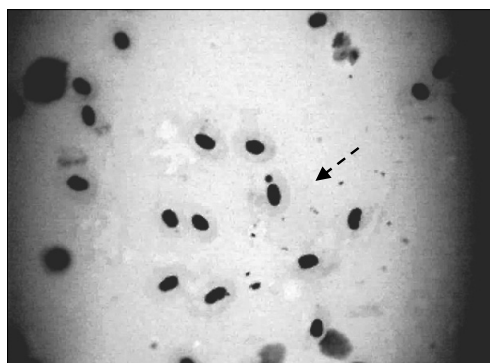

Рис. 2. Микроядро.

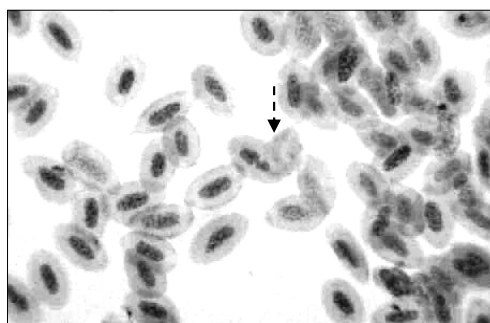

Рис. 3. Амитоз.

жует нарушение процессов образования гемоглобина и заключается в малом содержании дыхательного пигмента в эритроцитах, что вызывает острую анемию у животных.

Разрушение гемоглобина в эритроцитах объясняется токсическим воздействием компонентов ОММ на молекулы гемоглобина.

И наконец, практически у всех рыб, независимо от концентрации масла в воде, регистрировался кариорексис (рис.5).

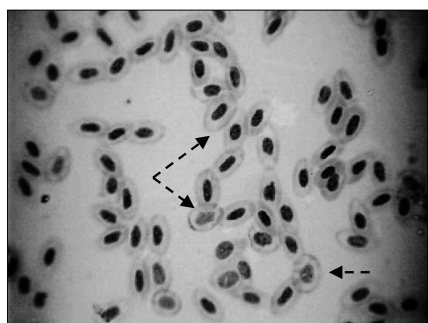

Рис. 4. Гипохромазия.

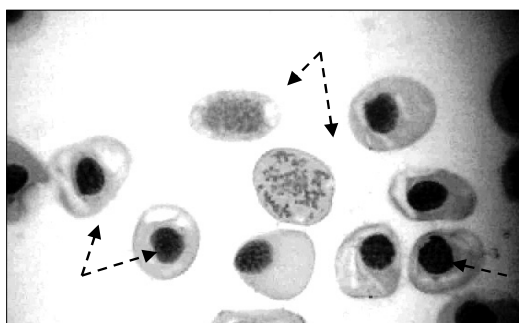

Рис. 5. Кариорексис и гипохромазия.

В нашем случае, у экспериментальных групп было зарегистрировано неожиданно высокое количество различных клеточных патологий.

В некоторых пробах был зарегистрирован амитоз, что является показателем повышенного уровня апоптоза у данных особей (рис. 3).

Амитоз, или прямое деление клетки, это простое деление ядра клетки надвое, без равномерного распределения хромосом. При амитозе делится только ядро, поэтому наследственный материал распределяется случайным образом. Таким образом, это явление сопровождается разрушением клеток или иными патологическими процессами.

У экспериментальных рыб также регистрировалась гипохромазия, т.е., разрушение гемоглобина (рис.4). Эта патология отражает

При сохранении ядерной оболочки, идет распад ядра на отдельные части различной величины. На представленном микроснимке можно проследить этапы такого разрушения ядер эритроцитов.

Таким образом, даже такие минимальные концентрации вызывают патологические изменения в эритроцитах периферической крови подопытных рыб.

Отработанные масла содержат опасные примеси, накопившиеся в процессе эксплуатации. Концентрация этих примесей зависит от особенностей использования продукта; они могут представлять опасность для здоровья людей работающих по утилизации материала, и для окружающей среды. Обращение с отработанными маслами требует, соблюдения осторожности. Некоторые из них обладают обще токсическими и канцерогенными свойствами. Наибольшую опасность представляют отработанные ОММ, в состав которых входят индустриальное масло, щелочь, полигликоли, асидол и ряд других веществ. Показано, что отработанные ОСМ в 15–30 раз токсичнее свежих [6]. В результате работы, масло загрязняется углеродистыми частицами, асфальтенами, смолами, органическими кислотами, металлическими частицами, пылью и влагой.

Основной причиной высокой токсичности ОММ являются полихлорбифенилы (ПХБ) и их производные. В связи с отрицательными экологическими свойствами: - высокой канцерогенностью и токсичностью, плохой биоразлагаемостью и возможностью накопления в организме они были запрещены к использованию. Однако ПХБ в смесях ОММ превышают 0,02%, что указывает на образование ПХБ в самих смазочных маслах в процессе эксплуатации или переработки.

Данные международного анализа экологического состояния Каспийского моря показывают высокий уровень загрязненности воды и донных отложений тяжелыми металлами, нефтью и её производными, в частности ПХБ.

Учитывая полученные нами данные, следует рекомендовать органам осуществляющим контроль над экологическим состоянием водных ресурсов, обратить особое внимание на утилизацию ОММ в автосервисных мастерских и гаражах.

Литература:

1. Ильинских Н. Н., Ильинских И. Н., Новицкий В. В., Ванчугова Н. Н. Микроядерный анализ и цитогенетическая нестабильность // Томск, Изд. Томского ун-та 1992 г. 272 с.
2. Калаев В.Н., Карпова С.С. Цитогенетический мониторинг: методы оценки окружающей загрязненности среды и состояния генетического аппарата организма. Учебное пособие // Воронеж. 2004., 80 с.

3. Кузина Т. В. Образование микроядер в эритроцитах промысловых рыб ВолгоКаспийского канала // *Естественные науки*. 2010. № 4 (33). С.124-129.
4. Кузина Т.В. Цитофизиологические особенности крови промысловых рыб Волго-Каспийского канала // Автореф. диссертации на соискание ученой степени к.б.н. Астрахань, 2011, 25 с
5. Кундиев Ю.И., Трахтенберг И.М., Поруцкий Г.В. Гигиена и токсикология смазочно-охлаждающих жидкостей // Киев: Здоровья, 1982, 120 с.
6. Мельникова Д.В., Волков Д.А. Анализ токсикологического воздействия смазочно-охлаждающих технологических средств промышленных предприятий на организм человека и окружающую среду // *Фундаментальные исследования*. – 2014. – № 11-7. – С. 1555-1559.
7. Райс Р.Х., Гуляева Л.Ф. Биологические эффекты токсических соединений. Курс лекций // Универ. Калифорнии, Девис, США, Новосибирский Гос. Универ. 2003. 208 с.
8. Ayoola, Simeon Oluwatoyin, C.O. Akaeze Genotoxic Evaluation and Toxicity of Spent Engine Oil on *Clarias gariepinus*//*Research Journal of Environmental Toxicology*. 2012. Vol. 6 (4): 133-141.
9. Lattuada M., Albrecht C., Wilke T. Differential impact of anthropogenic pressures on Caspian Sea ecoregions // *Marine Pollution Bulletin xxx (xxxx) xxx-xxx (in press)*.
10. Nor Munirah Bt Abdullah1, Nur Sabiha binti Mohd Aluwi, Heekyung Park, Norashikin binti Ahmad Kamal. Effect of Toxicity Concentration of Waste Lubricating Oil (Hazardous Noxious Substances) on Aquatic Life. // *International Journal of Engineering & Technology*, 2018, 7 (3.11), p. 117-120
11. Ruhana Hassan, Sa'adiyah Salim, Nurul Jannah Ismail, Abdul Razak Ismail A Lab Scale Study on the Effects of Waste Lubricating Oil to Red Tilapia *Oreochromis sp. Juveniles* // *Borneo Journal of Resource Science and Technology* 2014. 4(1), p.1-8.
12. Schmid W. The micronucleus test // *Mutat. Res.* 1973 Vol. 31, N 1. P. 9-16.
13. Shafiqul Islam1, Saiful Islam1, Maruf Hossain1, Nurul Azim Sikder, Monjur Morshed, Belal Hossain. Acute toxicity of the mixtures of grease and engine wash oil on fish, *Pangasius sutchi* under laboratory condition// *Int. J. LifeSc. Bt & Pharm. Res.* 2013 Vol. 2, No. 1, p. 306 – 317
14. Turgay Şişman1, Muhammed Atamanalp, Hatice Dane, Şeymanur Adil The Toxicity of 10W-40 Motor Oil on Zebrafish Early Life Stages // *Turkish Journal of Fisheries and Aquatic Sciences* 2016. Vol. 16, p. 597-604.
15. Vanzella T.P., Martinez C.B.R., C'olus I.M.S. Genotoxic and mutagenic effects of diesel oil water soluble fraction on a neotropical fish species// *Mutation Research*. 2007, Vol. 631, p. 36–43.

XÜLASƏ

İŞLƏNMİŞ MÜHƏRRİK YAĞLARININ MİNİMAL KONSENTRASİYALARDA SAZANA SİTOTOKSİKİ TƏSİRİ (Cyprinus Carpio)

k.e.i. Əlizadə M.H.^{1,2}, **k.ü.f.d., dos. Məmmədova R.İ.**¹,
b.ü.f.d., dos. Palatnikov Q.M.²

¹ *Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*

² *AMEA Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu,
Ekotoksikologiya laboratoriyası*

Mikronüvələrin analizindən istifadə edərək işlənmiş motor yağlarının 5 və 10 ml konsentrasiyalarının çəki balığının periferik qanında erotsitlərə təsiri öyrənilmişdir. Bu konsentrasiyaların balıqlara toksiki təsiri təyin olunub. Üçüncü gün, 0,02% məhlulda saxlanılan balıqlarda 100 erotsitdə $20.86 \pm 1.79^*$ olduğu halda, 0,03% məhlulda isə $34 \pm 1.31^*$ nüvə patologiyaları qeyd olunub, $*p \leq 0,001$.

Açar sözlər: *işlənmiş mühərrik yağları, sitotoksiki, mikronüvələr*

SUMMARY

CYTOTOXIC EFFECT OF MINIMAL CONCENTRATIONS OF WASTE ENGINE OILS ON JUVENILES OF SAZAN (Cyprinus carpio)

junior researcher Alizadeh M.H.^{1,2}, **Phd. Mamadova R.I.**¹,
Phd. Palatnikov Q.M.²

¹ *Azerbaijan State Oil and Industry University,*

² *ANAS Institute Physiology by name Abdulla Karayev,
Ecotoxicology laboratory*

The genotoxic (cytotoxic) effect of minimum concentration of used engine oil (UEO) on peripheral blood erythrocytes of Common carp juveniles was evaluated using micronucleus assay. The high dose-dependent cytotoxic potential of UEO was observed. Third day of exposure to different concentration of toxicant the number of micronuclei was $20.86 \pm 1.79^*$ per 100 cells in blood samples of fish exposed to 0.02% UEO and $34 \pm 1.31^*$ in fish treated with 0.03% UEO, $*p \leq 0,001$.

Key words: *waste engine oil, cytotoxic, micronucleus*

INNOVATİV İDARƏETMƏ MODELLƏRİ VƏ ONLARIN SƏMƏRƏLİLİYİ PROBLEMI

Əlirzayeva F.M.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası, doktorant
e-mail: farida.alirzayeva@mail.ru*

Məqalədə innovativ idarəetmə modellərinə (şərq və qərb modellərinə), bu modellərin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə və onların səmərəliliyi probleminə diqqət yetirilir. İnnovativ idarəçiliyin şərq modeli Yaponiya, Çin, Hindistan, Sinqapur, İran qərb modeli isə ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Almaniya və s. dövlətlərin təmsalında nəzərdən keçirilir və bu modellərin əsas xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir.

Həmçinin məqalədə Azərbaycan, innovativ idarəetmədə şərq və qərb modellərinin sintezinin nümunəsini yaratmaq üçün yaxşı imkanlara malik olması əsaslandırılır və ətraflı surətdə təhlil edilir.

Açar sözlər: *innovativ idarəetmə, innovativ idarəçiliyin şərq modeli, innovativ idarəçiliyin qərb modeli, səmərəlilik*

Cəmiyyətdəki dəyişikliklər dövlət idarəçiliyi strukturunda alt sahələr arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə şərtləndirir. Dövlət-idarəçilik kadrlarının hazırlıq səviyyəsi idarəetmə fəaliyyəti təcrübəsinin tələblərinə cavab vermir. İdarəçilik fəaliyyəti də öz növbəsində müasir idarəetmə elminin nailiyyətləri ilə uzlaşmır. Bu tendensiya dövlət idarəçiliyinin daha çevik və obyektiv reallığı nəzərə ala bilən idarəçilik modelinin formalaşdırılmasını tələb edir. İnnovativ idarəetmə modellərini şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar: şərq və qərb modellərinə. Müasir dövlət strukturlarının təklif etdiyi hakimiyyət konsepsiyalarında «şərq» modelləri haqqında danışarkən bu terminin məhdudluğunu nəzərə almaq lazımdır, birincisi, ona görə ki, şərq modeli deyərək müsəlman modelləri başa düşülür, ikinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra qərb modellərinin nümunələri əsasında dövlət strukturlarında unifikasiya prosesi başladı və bu da öz təsirini Şərq regionuna göstərdi.

Uzaq Şərq ölkələri tərəfindən təklif olunan hakimiyyət konsepsiyasının kökləri daha qədimdir. Bu gün bu konsepsiya həmin ölkələrin siyasi quruluşunun fəaliyyətini təsvir edir. Buddizmə, daosizmə, induizmə və konfusiçiliyə əsaslanan, hakimiyyət idealları konstitusiyalara əsasən dövlətlərin dün-

yəvi və ya teokratik siyasi təsisat elan olunmasından asılı olmayaraq dövlətlərin ideologiyasında əhəmiyyətli rol oynamağa davam edir.

Qloballaşan dünyada dövlətlərin inkişaf hədəfləri günü-gündən çiçəklənən yüksək bir rifah cəmiyyətidir ki, bu da yüksək innovativ sosial-iqtisadi islahatlardan və inkişafdan keçir. Bu prosesi Şərqi regionunun hüdudlarından kənarında təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Şərqi modelini Yaponiya, Çin, Hindistan, Sinqapur, İran və s. dövlətlərin təmsalında nəzərdən keçirmək olar.

Uzaq şərqi ölkələrinin siyasi sistemlərinə xas olan konservatizm, ənənəviçilik, mühafizəkarlıq dövlətlərin mütərəqqi inkişafına maneə törədir. Məsələn, bu gün millətçiliklə yanaşı, bu amillər Yaponiyada da öz əksini tapır. Mütəxəssislər bildirdilər ki, bu regionu dünya iqtisadiyyatının mərkəzi hesab etmək olar.

Yaponiyada innovativ inkişaf tarixən yaranmış mədəni-milləti amillərlə bağlı olduğundan başqa xalqlara və mədəni mühitə köçürülə bilməz. Bununla yanaşı ölkədə «bəşikdən qəbirə kimi» öyrənmək prinsipi millətin özünəməxsusluğunu göstərən milləti mədəni bir ənənə ilə tamamlanır və qərb ideyası ilə birgə həyata keçirilir. Sosial və siyasi proses kimi təhsil, Yaponiyanın ənənəvi dəyərlər sisteminə daxildir və məqsədlərə nail olmaq üçün əzmkarlıq xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

XIX əsrdə Yaponiya ABŞ-ı və Qərbi Avropa ölkələrinin nümunəsini götürərək dövlət-iqtisadi sistemini qurdu. Bu sistem Yapon ənənəvi dəyərlərlə zəngin idi, bu da öz növbəsində yeni bir model yaratmağa imkan verdi. Belə ki, burada «dövlət və fərd rəqibdir, məhz buna görə də onların fəlsəfəsində mərkəzi yer tutmur... Dövlət burada daha fəal rol oynayır, iqtisadiyyatı idarə etmədən və onu planlaşdırmadan özəl sektorla işləyir» (4,s.47).

Qədim filosofun etik-siyasi doktrinası və ictimai həyatın mənəvi əsasları (kommuna) Yapon cəmiyyətinin təşkilində və fəaliyyətində mühüm rol oynadı. Yapon modeli əsasında Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur, Tayland və s. ölkələrdə innovativ idarəetmə modelləri yaradıldı. Bu modellər sübut edir ki, etno-konfessional (ənənəvi) spesifik dövlət quruluşunun tarixi formalarına «xarici» siyasi-dövlət təcrübəsini transformasiya edir. Təsadüfi deyildir ki, postsosialist inkişaf mərhələsində bir çox ölkələr bu dövlətlərin təcrübəsinə müraciət etmişlər.

Sürətli iqtisadi artım, beynəlxalq bazarda dəyişikliklərə çox çevik uyğunlaşma, səmərəli şəkildə innovativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi Yaponiyada mütəxəssislər tərəfindən «iqtisadi möcüzə kimi «səciyyələndirilir. Yaponiyanın innovativ idarəetmə modelinin əsas xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları müəyyənləşdirmək olar:

- innovasiyaların tətbiqi nəticəsində Yaponiyada mütləq monarxiyadan liberal demokratiyaya keçid baş verdi;
- Yaponiyada innovativ inkişaf mədəni-milləti amillərlə bağlıdır;

- Yaponiyada ümummilli dövlətin – uğurlu birlik nümunəsinin yaradılması innovativ inkişafı nəticələndi;
- təhsil sektorunda islahatların reallaşdırılması və yeni müasir infrastrukturun yaradılması.
- beynəlxalq elmi və texniki əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi;
- özəl sektor və universitetlər arasında əlaqələrin gücləndirilməsi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Yapon modeli əsasında Sinqapur özünün uğurlu innovativ idarəetmə modelini yaratdı. Sinqapur innovasiyaların tətbiqi sahəsində dünyada lideridir. Sinqapurun iqtisadi artımının səbəblərinin analizi göstərdi ki, iqtisadi modelə diqqətin yönəlməsi ölkənin innovativ inkişafına istiqamətlənmişdir.

Tədqiqatlarımız göstərir ki, Sinqapurun innovativ idarəetmə modelinin xüsusiyyətləri kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- xarici sahibkarları cəlb edən dost vergi siyasəti. Şirkətin yerli və ya xarici olması fərq etmir. Belə ki, şirkətə 18% vergi tətbiq edilir. Xarici mənbələrdən alınan və Sinqapura köçürülməmiş şirkətlərin gəlirlərinə gəldikdə, gəlir vergisi tutulmur;
- Sinqapur biznesin idarə edilməsinin asanlığına görə dünyada 2-ci yeri tutur. Bir şirkəti qeydiyyatla salmaq üçün 3 prosedurdan keçmək lazımdır. Bir müəssisənin qeydiyyatının dəyəri adambaşına düşən gəlirin 0,6% -i, minimum nizamnamə kapitalı isə -0 təşkil edir;
- mütəxəssislərin təlim və yenidən hazırlıq proqramı;
- korrupsiyaya qarşı mübarizə ölkə iqtisadiyyatının modernləşməsi üçün əsas oldu.

Şərq modelini xarakterizə edərkən qeyd edə bilərik ki, Çinin innovativ idarəetmə modeli də uğurludur. Bu modelin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etməzdən öncə qeyd etmək lazımdır ki, Çin dünyanın ən qədim sivilizasiyalarından biridir. Dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində innovasiyaların tətbiqi Çin ekstensiv inkişaf yolundan intensiv inkişaf yoluna keçməyə icazə verdi.

«Bir çox tədqiqatçılar Çinin əhəmiyyətli iqtisadi artımını ucuz işçi qüvvəsi, nisbətən yumşaq qanunvericilik (xüsusən əmək və ətraf mühit baxımından) və böyük investisiyaların yığılması kimi amillərlə əlaqələndirirlər. Elmi və texniki nailiyyətlər Çinin müasir innovativ idarəetmə modelinin formalaşmasında və iqtisadiyyatın sürətlə inkişafında mühüm rol oynayır» (6). Diqqətəlayiqdir ki, elmi nəşrlərin hazırlanmasının çox hissəsi universitetlərin payına düşür. Çin universitetləri innovativ inkişafın təmin olunması sahəsində mühəndislik, iqtisadi və texniki elmlər, eləcə də kompüter texnologiyası və sənaye sahələrinə diqqət yetirirlər. Çində təhsil ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri sayılır.

Beləliklə, Çinin innovativ idarəetmə modelinin xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları müəyyən etmək olar:

- global innovasiya sferasına inteqrasiyaya;
- elm və təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prioritetləri;
- innovativ biznes üçün əlverişli institusional mühitin yaradılması;
- bu sahədə ortamüddətli və uzunmüddətli planların hazırlaması.

Şərq modelini xarakterizə edərkən deyərək ki, Hindistanın innovativ idarəetmə modeli uğurlu deyildir. Belə ki, çoxsaylı millətlərin yaşadığı, müxtəlif dinləri, inancları daşıyan Hindistanda kommunist ideyalar ölkənin inteqrasiyasına kömək etməkdən daha çox mərkəzləşdirilmiş tendensiyalara gətirib çıxartdı. Ölkədəki dini istiqamət – hinduizm mövcud siyasi xadimlər qarşısında dünyəvi Hindistanı ölkənin demokratik inkişafı üçün dini dövlətə (Hindu) çevrilməsini tələb etdi.

Müstəqillik dövründə, dövlətin dünyəviliyi Qərbdə təbliğ edilmişdi. Belə ki, Hindistanda bütün dinlərin və cəmiyyətlərin bərabər şəkildə dəstəklənməsi özünün müsbət nəticəsini vermədi. Qeyd edə bilərəm ki, Hindistan dövlət-siyasi quruluşunu, etik-mənəvi, milli-dini ideallarını Qərb dövlət sistemi ilə sintez edə bilməmiş ölkələrin klassik nümunəsidir.

Şərq modelində İrənin innovativ idarəetmə modeli də uğurlu deyil. İrənin ənənəvi mənəvi dəyərlərə inamı qoruyur. Belə olan halda, bilik, elm və texnika mənəvi dəyərlərdən kənarında özünün humanist mahiyyətini itirir. Dinin idarəetmədən öndə gəlməsi, mərkəzləşmənin olmaması İrəna uğurlu innovativ idarəetmə modelini qurmağa imkan vermədi.

Yuxarıda qeyd olunan səbəblərdən Pakistan, Liviya, Sudan, Əlcəzair, Livan və s. şərq ölkələri özlərinin uğurlu innovativ idarəetmə modellərini yaratmağa nail ola bilmədilər.

Qərbin müasir xristian elitası bütövlükdə demokratik dəyərləri qəbul etdi və cəmiyyət, dövlət birləşdirici element kimi qərb modelinə qoşuldu. Qərb modelini Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Almaniya, Böyük Britaniya kimi dövlətlərin timsalında nəzərdən keçirə bilərəm.

Qloballaşma şəraitində ABŞ-nin innovativ inkişaf modeli dayanıqlı iqtisadi inkişaf, sabitlik və üstünlüklərin təmin edilməsi eləcə də, beynəlxalq arenada liderlik edən hərbi-siyasi, elmi-texnoloji və iqtisadi mövqelərin qurulması və qorunması ilə xarakterizə olunur. ABŞ iqtisadi sisteminin innovativ iqtisadiyyata çevrilməsi həm bazar mexanizmlərinin təkamülünün təsiri altında (ölkə daxilində və beynəlxalq miqyasda artan rəqabət, fond bazarı strukturunun mürəkkəbliyi və ixtiraların inkişafı üçün yeni vasitələrin - vençur kapitalı və kiçik innovativ biznesin yaranması), həm də aktiv dövlət siyasətinin nəticəsi olaraq baş verdi. ABŞ dinamik iqtisadi və sosial inkişafa nail olmaq üçün mövcud inkişaf xüsusiyyətlərini maksimum nəzərə alaraq bazar mexanizmlərinin və dövlət tənzimlənməsinin optimal nisbətini tapmağa müvəffəq oldu (2, s.47).

Tədqiqatlarımız göstərdi ki, ABŞ innovativ inkişafı təmin etmək üçün aşağıdakı prinsiplərdən istifadə edir:

- dövlət proqramları və müxtəlif tərəfdaşlıq formaları çərçivəsində investisiya prosesinin gücləndirilməsi;
- sənaye şirkətləri tərəfindən tətbiq olunan tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsinin aktivləşdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- innovasiya siyasəti alətlərinin müxtəlif birləşmələrindən istifadə;
- elmi-texniki və innovativ inkişafın çoxsəviyyəli proqnozlaşdırılmasından geniş istifadə;
- iqtisadi inkişafın davamlılığını və sabitliyini təmin etmək.

Kanadanın innovativ idarəetmə modelini xarakterizə edərkən qeyd edə bilərik ki, Kanadanın uzun illərdən bəri davam edən siyasi inkişafının xarakterik xüsusiyyəti, siyasi sistemin sabitliyi, Kanadalıların yüksək həyat səviyyəsini və ölkənin xaricdəki yaxşı imicini təmin edən dövlətin, partiyanın və siyasi institutların nisbi sabitliyi və onların təkamülüdür. Ekspertlərin fikrincə, Kanada həyat şəraitinin yüksək səviyyədə təmin olunması baxımından dünyanın ən yaxşı ölkələrindən biridir.

Kanadanın innovativ idarəetmə modelində dövlətin aşağıdakı məsələlərin həllində birbaşa iştirakını nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur:

- əsas tədqiqatlar dövlət tərəfindən dəstəkləndiyi halda, tətbiqi tədqiqat xərclərinin çox hissəsi özəl sektora köçürülür;
- kommunikasiya sisteminin fəaliyyətini təmin edir;
- milli əhəmiyyətli bir çox irimiqyaslı layihələri həyata keçirir;
- iqtisadi prosesləri idarə edir, texnoloji və innovativ siyasətin həyata keçirilməsində iştirak edir;
- təbii ehtiyatların inkişafını təşkil edir və onların qorunmasını təmin edir;
- fərdin hüquq və azadlıqlarının qorunması kimi çıxış edir;
- xarici siyasətdə və xarici iqtisadi fəaliyyətdə fəal iştirak edir;
- fərqli mədəniyyətlərin inkişafına təkan verir
- əhalinin yüksək həyat səviyyəsini təmin edir.

Qərb modelini xarakterizə edərkən qeyd edə bilərik ki, Böyük Britaniyanın innovativ idarəetmə modeli uğurludur. Müasir dövrdə innovasiyalar dünya bazarında rəqabət mübarizəsində həlledici rol oynayır. Bir sıra ölkələr innovasiyaları inkişaf etdirmək məqsədi ilə səmərəli milli innovasiya sistemini (MİS) yaratmağa çalışır. Milli innovasiya sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli və bir-birindən asılı olan elementlərdən ibarət sistemdir və ölkənin səmərəli innovativ inkişafını təmin edən elmi layihələrin, ideyaların reallaşdırılmasıdır. Böyük Britaniyanın milli innovasiya sisteminin vacib elementləri dövlət və özəl sektordur. Dövlət və özəl sektorun tərəfdaşlığının səmərəliliyini milli innovasiya sistemi müəyyənləşdirir.

Dövlətin innovativ siyasətinə gəlincə, qeyd edə bilərik ki, dövlət əsas diqqətini şəffaf, innovativ bir iqtisadiyyatın inkişafı və formalaşması üçün təsirli hüquqi baza yaratmağa yönəldir. Məhz bu səbəbdən dövlət innovasiyaları stimullaşdırmaq üçün siyasət hazırlamağa başladı. Böyük Britaniya hökuməti iki kitab – «Üstünlük və imkanlar – XXI əsrdə Britaniyanın elm və innovasiya siyasətləridir» (2000) və «İnnovasiya Dövləti» (2008) nəşr etdi. Bu kitablar əmək məhsuldarlığını, biznesin rəqabət qabiliyyətini artırmağa, innovativ inkişafı sürətləndirməyə və stimullaşdırmağa və s. bu kimi məsələlərə həsr olunub. Britaniya ekspertlərinin fikrincə, informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə əmək məhsuldarlığının 40% artımını təmin edə bilər (7, s.55).

Belə ki, səmərəli milli innovasiya sisteminin yaradılması, innovasiya prosesinin bütün istiqamətlərinin aktiv fəaliyyəti, elmi-texniki potensialın dəstəklənməsi və s. bu kimi faktlar Böyük Britaniyanın innovativ inkişaf modelinin uğurlu olmasını sübut edir.

Almaniyanın innovativ idarəetmə modelini təhlil edərkən qeyd edə bilərik ki, son 10 ildə Almaniya dünyada elmi-tədqiqat və innovasiya sahələrində ön sıralarda yer almışdır. Almaniya innovasiyaların tətbiqinə böyük tələbat var, başqa heç bir ölkə Almaniya qədər yüksək texnologiyalı məhsul istehsal etmir. Tədqiqat və innovativ məhsullar istehsalında o cümlədən, bir çox sahələrdə almanlar dünyada ilk yerləri tuturlar – yaxın gələcəkdə lider mövqə tutmağı planlaşdırırlar. Belə məhsulların ixracı üzrə Almaniya Avropada birinci yeri qazanır.

Bir ölkə yüksək səviyyəli innovativ məhsul təqdim etmək istəyirsə, elmə və tədqiqata lazımı sərmayə qoymalıdır. Belə ki, dövlətin iqtisadi qüdrətinin və innovativ məhsulların istehsal səviyyəsinin ən vacib göstəricilərindən biri ölkənin ümumi daxili məhsuluna nisbətdə tədqiqat və inkişafa investisiya qoyuluşunun miqdarıdır.

Almaniya, tədqiqat işlərinə qoyulan sərmayəni, dünya bazarında ölkənin rəqabət qabiliyyətini qorumaq və artırmaq üçün iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmə fürsəti hesab edərək, bu göstəriciyə çox böyük diqqət yetirir. Dünyanın bir neçə ölkəsi, məsələn İsveç, Finlandiya və bəzi Asiya ölkələri tədqiqat və inkişafa ÜDM-in təxminən 3%-ni sərmayə qoya bilər. Eyni zamanda ABŞ-da bu səviyyə 2,7%-ə çatır. Mütləq mənada, Almaniya Avropa ölkələri ilə müqayisədə inamla liderlik edir. 2020-ci ilə qədər bu göstəricinin 3,5% -ə qədər artırılması planlaşdırılır.

Almaniya hökuməti dövlət və ictimai dəstək mexanizmlərindən istifadə edərək, elm və texnologiyanın prioritet sahələrində yüksək səviyyəli tədqiqat və inkişafın davam etdirilməsinin vacibliyini qeyd edir. Ölkənin ali təhsil müəssisələrində elmi kadrların peşə hazırlığı metodikasının təkmilləşdirilməsi, fun-

damental araşdırmalara xüsusi diqqətin ayrılması alman elminin dünyada rəqabət qabiliyyətini qorumağa imkan verir.

Almaniyada innovativ inkişaf həm elmi tədqiqatların aparılması, həm innovativ fəaliyyətin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi nəticəsində effektiv sistemin formalaşdırılması, həm də Almanyanın iqtisadi siyasətinin prioritet sahələrindən olan özəl investisiyaları təşviq etməklə həyata keçirilir.

Beləliklə, dövlət idarəçiliyində innovativ inkişafın qərb və şərq modellərinin təhlilini nəzərdə keçirdik. Bir sıra ölkələr hesab edir ki, sosial, siyasi və mədəni inkişaf komponentləri arasında balansız tez-tez pozan «ənənəviçilik-modernizm» dilemmasıdır. Ənənəviçilik – Qərbi Avropa siyasi təcrübəsinə uyğun olaraq, dövlətin dinamik inkişafına, iqtisadi artımına mane olan, modernist hərəkətlər tərəfindən transformasiyaya məruz qalaraq mədəni və milli dəyərlərin yükünü daşıyır. Məhz bu səbəbdən milli-mədəni ənənənin və demokratik siyasi mədəniyyətin sintezi ilə nəticələnən yeni modelin yaranması olduqca mürəkkəb və çətin prosesdir.

Belə ki, Azərbaycan Qərb və Şərq modelinin sintezinin nümunəsini yaratmaq üçün yaxşı imkanlara malikdir. Çünki Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşən, onlar arasında körpü rolunu oynayan, türk-islam sivilizasiyasına böyük töhfələr verən fərqli mədəniyyətlərin toqquşduğu, tolerant mühitin hakim olduğu, milli, mədəni və mədəni ənənələrə malik müxtəlif dəyərlərin mövcud olduğu həmçinin dövlətin modernləşməsinə, hakimiyyətin dünyəviliyini konstitusiyada elan edən müsəlman yönümlü bir ölkədir.

Azərbaycan coğrafi baxımdan Şərqlə əldə edilərsə də, lakin burada Avropa, Qərb mədəniyyətilə çulğalaşan bir çox nümunələr mövcuddur. Bu gün Azərbaycan Avropaya inteqrasiya nəticəsində bir sıra müasir standartlar və yeniliklər əldə edib. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, özünə məxsus milli-mədəni dəyərləri ənənələri saxlamaqdadır. Çünki hər bir millətin mənliliyini təsdiqləyən amil onun milli-mədəni, ənənəvi dəyərləridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, innovativ idarəetmə modellərinin səmərəliliyinin ölçülməsi məsələsi obyektiv zərurət kimi qiymətləndirilməlidir. Dünya təcrübəsində innovativ idarəetmənin effektivliyinin ölçülməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Ən əsasları kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar (10):

- müqayisəli;
- ekspert;
- modelləşdirmə.

İnnovativ idarəçiliyin effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi idarəetmənin məqsədlərindən, sosial-siyasi şəraitdən və s. asılı olur. İnnovativ idarəetmənin nəticələrinin qiymətləndirilməsi olduqca aktual məsələlərdən biridir, bunun da əsasında innovativ idarəçiliyin səmərəli modelləşdirilməsi dayanır.

Әдәбиyyат:

1. Margaret Tan Madanmohan Rao. Knowledge Management Initiatives in Singapore WSPC (April 24, 2013) 268p.
2. Адаманова З.О. Инновационные стратегии экономического развития в условиях глобализации: монография / З.О.Адаманова. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2005. – 504с.
3. Великобритания: научно-технический потенциал и перспективы развития.
URL: <http://www.km.ru/referats/59C2DBA0C4FA46938B4E9950B35DB05B#>
4. Грейсон Джексон К.О'Делл Карла. Американский менеджмент на пороге XXI века. Экономика. 1991. 320 с.
5. Инновационная политика: международный опыт // Человек и труд. – 2011. – № 1.
6. Клочихин Е. Научная и инновационная политика Китая // Международные процессы. – 2014. – № 2.
7. Колесова В.П., Осьмова М.Н. Национальные инновационные системы: монография. М.: МАКС Пресс, 2011. 296 с.
8. Лебедева Е. Взаимодействие государства и бизнеса в научно-технической сфере // Мировая экономика и международные отношения, 2005, №7, с.48-53.
9. Стратегия Германии в области высоких технологий. – Постановление Правительства Германии от 23.08.2006.
10. https://studbooks.net/881528/pravo/formy_metody_otsenki_effektivnosti_gosudarstvennogo_upravleniya

SUMMARY

INNOVATIVE MANAGEMENT MODELS AND THE PROBLEM OF THEIR EFFECTIVENESS

Alirzayeva F.M.

*PhD candidate, Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan*

The article discusses innovative management models (eastern and western models), the characteristic features of these models and the problem of their effectiveness. The eastern model of innovation management is Japan, China, India, Singapore, and the western model is the USA, Canada, Great Britain, Germany, and so on. The article analyzes the main features of innovation management models.

The article also substantiates in detail that, in its innovative management, Azerbaijan has good opportunities to create an example of a synthesis of eastern and western models.

Keywords: *innovation management, eastern model of innovation management, western model of innovatin management, efficiency*

РЕЗЮМЕ

ИННОВАЦИОННЫЕ МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМА ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Алирзаева Ф.М.

*Докторант Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики*

В статье рассматриваются модели инновационного управления (восточные и западные модели), характерные особенности этих моделей и проблема их эффективности. Восточная модель инновационного менеджмента – это Япония, Китай, Индия, Сингапур, а западная модель США, Канада, Великобритания, Германия и т.д. В статье анализируются основные черты моделей инновационного управления.

В статье также подробно обосновывается, что Азербайджан в своем инновационном управлении имеет хорошие возможности для создания примера синтеза восточных и западных моделей.

Ключевые слова: *инновационный менеджмент, восточная модель инновационного менеджмента, западная модель инновационного менеджмента, эффективность*

**«İNSAN və BİOSFER» (MaB, UNESCO)
AZƏRBAYCAN MİLLİ KOMİTƏSİNİN ƏSƏRLƏRİ jurnalına
məqalələrin təqdim olunma qaydası**

1. Məqalə Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində qəbul edilir.
2. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları yuxarıda sağ tərəfdə göstərilir.
3. Məqalənin həcmi 8 səhifədən az olmamalı (Microsoft Word formatında), 1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 12 şriftlə yazılmalı, A4 formatında və elektron daşıyıcıda təqdim olunmalıdır.
4. Məqalədə xülasə (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində), açar söz (Azərbaycan, İngilis və Rus dillərində, ən çox 6 söz) qeyd olunmalıdır.
5. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalı, 150-200 sözdən çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövriyyədəki yerini, istifadə edilən metodları, tətbiq dairəsini göstərməlidir.
6. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
7. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalədə istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi və səhifə nömrəsi mətndəki istinaddan sonra kvadrat və ya adi mötərizədə göstərilir. Məsələn (39, s.127-128), [27, s.237] və s.
8. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa yerli və ya beynəlxalq jurnallara, konfranslara təqdim edilməməlidir.
9. Məqalələr gizli rəyçilərin rəyindən sonra redaksiya heyətinin qərarı ilə çapa tövsiyə edilir.

**Procedure for Submitting Articles to the Journal
PROCEEDINGS OF THE «MAN and BIOSPHERE»
(MAB, UNESCO) AZERBAIJAN NATIONAL COMMITTEE**

1. The article is accepted in Azerbaijani, English and Russian languages.
2. The title of the article, the author (s), author's (s') academic affiliation, titles, names and surnames, workplace and electronic mail address (e-mail) addresses should be displayed above on the right side.
3. The content of the article should be no less than 8 pages (in Microsoft Word format), 1,5 space, Times New Roman 12 fonts and must be submitted electronically in A4 format.
4. The article should contain summary, (English, Russian and Azerbaijani languages), keyword (English, Russian and Azerbaijani languages, no more than six words)
5. The summary of the article must be in line with the content of the article, should not exceed 150-200 words, must indicate the purpose and importance of the research, the methods that used as well as the scope of the study.
6. At the end of the scientific article, the scientific originality and the importance of the empiricism should be clearly stated in accordance with the character of the scientific field and article.
7. The article should contain references to scientific sources. The scientific articles, monographs and etc. that have been written for the last 5-10 years should be preferred. The sources referred in the article must be listed in an alphabetical order in the reference list. The number and page number of the referred article in the reference list should be displayed in parentheses or brackets after the reference in the text. For instance, (39, p.127-128), [27, s.237] and etc.
8. The articles should be original and should not be previously submitted to other local or international journals and conferences.
9. The articles are recommended to publication by the decision of journal's editorial board after the opinion of peer reviewers.

**Правила предоставления статей для публикации в журнале
ТРУДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
КОМИТЕТА «ЧЕЛОВЕК и БИОСФЕРА» (MaB, UNESCO)**

1. Статья принимается на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Название статьи, автор(ы), ученая степень автора(ов), занимаемая должность, имя и фамилия автора(ов), организация, где они работают, адрес электронной почты указываются в верхнем правом углу.
3. Объем статьи не должен быть менее 8 страниц (в формате Microsoft Word), с междустрочным интервалом - 1,5 (полуторный), размером шрифта – 12 пт в формате А4 и должен предоставляться на электронном носителе.
4. В статье должны быть указаны резюме (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (на азербайджанском, английском и русском языках, не более 6-ти слов).
5. Резюме статьи должно соответствовать содержанию статьи, и не превышать 150-200 слов, должны быть указаны цель, значимость и место в научном обороте исследования, используемые методы, сфера применения.
6. В конце научной статьи в соответствии с областью науки и характером статьи должны быть чётко сформулированы научная новизна работы, значимость её внедрения и др.
7. В статье должны быть ссылки на научные источники, преимущественно на научные статьи, монографии и др. за последние 5-10 лет. Источники, на которых были ссылки в статье, должны быть пронумерованы и включены в список литературы в алфавитном порядке. Номер источника и страницу, на которую была сделана ссылка, в тексте следует указать в квадратных или обычных скобках. Например, (39, s.127-128), [27, s.237] и т.д.
8. Статья должна быть оригинальной и ранее непредставленной в местные или международные журналы, конференции.
9. Статья рекомендуется к публикации по решению редколлегии после получения отзыва от тайных (неразглашаемых) рецензентов.

QEYDLƏR ÜÇÜN

QEYDLƏR ÜÇÜN

QEYDLƏR ÜÇÜN

Çapa imzalanmışdır 02.12.2019. Kağız formatı 70x100 1/16.
Fiziki çap vərəqi 18. Sifariş 156. Tiraj 300.
«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC-nin
mətbəəsində çap edilmişdir.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 149
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29; Faks: (+994 12) 567-82-68
E-mail: tahsil_az@yahoo.com

İNSAN VƏ BİOSFER
(*MaB, UNESCO*)
Azərbaycan milli komitəsinin əsərləri
Bakı, «Təhsil», 2019.